

**SIYASİ-İTİKADİ BİR MEZHEP OLARAK
HANBELİLİĞİN TEŞEKKÜL SÜRECİ**

Muhyettin İĞDE

Doktora Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN

2014

Her Hakkı Saklıdır

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Muhyettin İĞDE

SİYASİ-İTİKADİ BİR MEZHEP OLARAK
HANBELİLİĞİN TEŞEKKÜL SÜRECİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
PROF. DR. MEHMET ZEKİ İŞCAN

ERZURUM-2014



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ



TEZ BEYAN FORMU

03/12/2014

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekül Süreci**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

03.12.2014

Muhyettin İĞDE



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN danışmanlığında, Muhyettin İĞDE tarafından hazırlanan bu çalışma 03/12/2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet Ali BÜYÜKKARA

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Muhammet Hanefi PALABIYIK

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Sinan ÖGE

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	IV
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. METOD VE KAYNAKLAR	1
A. Metod	1
B. Kaynaklar.....	6
1. Tarih ve Tabakât Kitapları.....	6
2. Hanbeli Mezhebine Ait Kaynaklar	8
3. Çağdaş Çalışmalar	9
II. AHMED B. HANBEL VE MİHNE.....	16
A. Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855)	16
B. Mihne	21
1. Mihne'nin Tarihi Arka Planı	22
2. Mihne Uygulamaları.....	36
3. Mihne'den Sonra Ahmed b. Hanbel	47
4. Mihne Sonrası Ehl-i Hadis Arasındaki İhtilaflar	51
III. AHMED B. HANBEL'İN FAKİHLİĞİYLE İLGİLİ TARTIŞMALAR.....	56

BİRİNCİ BÖLÜM

EKOLLEŞME ÖNCESİ DÖNEM VE MEZHEBİN ÖNCÜLERİ

1.1. İTİKADİ BİR MEZHEP OLARAK HANBELİLİĞİN OLUŞUMUNDA	
ARKA PLAN	67
1.2. AHMED B. HANBEL'DEN SONRA MEZHEBİ KAYNAKLARIN	
TEDVİNİ.....	72
1.2.1. Ahmed b. Hanbel'in İlk Talebelerinin Ortak Özellikleri	92
1.3. KURUCU HOCA: EBÛ BEKİR EL-MERRÛZÎ (Ö. 275/888).....	96
1.4. MEZHEBİ KAYNAKLARIN SİSTEMATİK HALE GELİŞİ: EBÛ BEKİR	
EL-HALLÂL (Ö. 311/923)	99
1.5. HANBELİ AKTİVİZMİ: BERBEHÂRÎ (Ö. 329/941)	109

1.6. EKOLLEŞME ÖNCESİ DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	121
--	-----

İKİNCİ BÖLÜM

EKOLLEŞME SONRASI DÖNEM

2.1. DÖNEMİN SOSYO-POLİTİK DURUMU.....	125
2.2. BÜVEYHİLERE KARŞI DİNİ-SİYASİ BİR MUHALEFET OLARAK HANBELİLER.....	130
2.3. HANBELİ-ABBASİ HİLAFETİ İŞBİRLİĞİ: KÂDİRÎ İTİKÂD BEYANNAMESİ (<i>EL-İ'TİKÂDU'L-KÂDİRİYYE</i>).....	140
2.4. HANBELİ-EŞARİ İLİŞKİLERİ	159
2.5. DÖNEMİN HANBELİ SİMALARI	163
SONUÇ.....	185
KAYNAKÇA	188
ÖZGEÇMİŞ.....	214

ÖZET

DOKTORA TEZİ

SİYASİ-İTİKADİ BİR MEZHEP OLARAK
HANBELİLİĞİN TEŞEKKÜL SÜRECİ

Muh yettin İĞDE

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN

2014, 214 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN
Prof. Dr. Mehmet Ali BÜYÜKKARA
Prof. Dr. Muhammet Hanefi PALABIYIK
Doç. Dr. Sinan ÖGE
Yrd. Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN

Bu çalışma, Hanbeli mezhebinin tarih içinde belirmesini sağlayan sosyal-siyasal faktörleri, mezhebin doğuş ve gelişim seyrini ortaya koymayı amaçlamaktadır. İslam düşünce tarihini önemli ölçüde etkileyen Hanbeli mezhebi, İslam tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkmış, günümüze kadar da varlığını devam ettirmiştir. Mihne hadiselerinin etkisiyle ön plana çıkan Ahmed b. Hanbel'in etrafında oluşan Hanbelilik, ortaya çıkış süreci itibariyle itikadi bir mezheptir. Bu itikadi yapı, etkisini bugün de sürdürmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in vefatıyla birlikte onun talebelerinin ve arkadaşlarının ona ait rivayetleri bir araya getirme çabaları, Hanbeli mezhebine ait literatürün oluşmasını sağlamıştır. Bu faaliyetler, daha sonraki nesiller tarafından sürdürülmüş, hicri dördüncü asrın başlarından itibaren Hanbelilik, teşekkülünü tamamlamış bir ekol görünümü kazanmıştır.

Büveyhilerin Bağdat'ı ele geçirmeleriyle birlikte Hanbeliler bir taraftan ilmi faaliyetlerini sürdürmüş diğer taraftan sosyal hayatta daha da görünür hale gelmişlerdir. Bu süreçten itibaren Hanbeliler, Büveyhilere ve onların Şii yanlısı politikalarına karşı çıkmışlardır. Bu tavır, Hanbelilerle Abbasi halifeleri arasında bir yakınlaşma oluşturmuş, Hanbelilerle Hilafet'in ortak bir politika geliştirmesini sağlamıştır. Hanbelilerle Abbasi halifeleri arasındaki bu ortak siyasi tavır, Hanbeliliğin bir "devlet mezhebi"ne dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, mezhebin gelişiminde de önemli derecede etkili olmuştur.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE FORMATIVE PERIOD OF HANBALISM
AS A POLITICAL-THEOLOGICAL MADHHAB****Muhyettin İĞDE****Advisor: Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN****2014, Page: 214****Jury: Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN
Prof. Dr. Mehmet Ali BÜYÜKKARA
Prof. Dr. Muhammet Hanefi PALABIYIK
Assoc. Prof. Dr. Sinan ÖGE
Assist. Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN**

This study aims to present social, political factors and Hanbalism's establishment and development process which provide Hanbalism to emerge in the history. Hanbalism which considerably effected history of Islamic thought emerged first periods of history of Islam and it has continued its existence until today. Hanbalism which came into prominence via effects of Mihna events and shaped around thoughts of Ahmad b. Hanbal is a theological madhhab with regard to its occurrence process. This theological structure's impact has continued currently.

After Ahmad b. Hanbal passed away, efforts of his students and friends related with collecting his reports make literature of Hanbalism formed. These activities were continued by the following generations, and Hanbalism became an ecole which completed its institution since beginning of the fourth century of Hijri calendar.

Associated with Buyids captured Baghdad, on one hand Hanbali followers continued scientific activities, on the other hand they became more apparent in the social life. Since this process, Hanbali followers objected to Buyids and theirs pro-Shia policies. This approach established an intimacy between Hanbali followers and Abbasid Caliphs and provided them to develop a common policy. This common political approach between Hanbali followers and Abbasid Caliphs made Hanbalism a country madhhab. This situation had a considerable influence on the development of the madhhab.

KISALTMALAR DİZİNİ

a.mlf.:	: Aynı Müellif
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
EI ²	: Encyclopedia of Islam New Edition, E. J Brill, Leiden
GAL	: Târîhu'l-Edebi'l-Arabî
GAS	: Târîhu't-Türâsi'l-Arâbî
Haz.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
Nşr.	: Neşreden
Öz.	: Özellikle
S.A.V.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
t.y.	: Tarih yok/ Yayın Tarihi Yok
Thk.	: Tahkik eden
Tlk.	: Ta'lik
Trc.	: Tercüme
tsh.	: Tashih
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Ve sonrası
y.y.	: Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Ehl-i Hadis, İslam düşünce tarihinde en çok etkili olan gruplardan biridir. Kaynaklarda *Ehlu'l-Hadis*, *Ashâbu'l-Hadîs*, *Ashâbu'l-Eser*, *Ashâbü's-Sünne* gibi kavramlarla tanımlanan bu grup, din alanında akli istidlalin kabul edilemeyeceğini, akli yorumlara başvurma'nın "bidat" olduğunu savunmuştur. Bu noktada yapılması gereken şey, "selef" in (Hz. Peygamber, sahabe, tabiin) bize miras bıraktığı emaneti olduğu gibi almak, bu konuda herhangi bir yorum yapmamaktır. Hicri ikinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Ehl-i Hadis, İslam düşünce tarihinde önemli ölçüde etkili olmuş, diğer mezheplerin karşısında, itikadi boyutları olan bir fırka olarak kabul edilmiş, İslam düşüncesinde derin izler bırakmıştır.

Abbasiler döneminde vuku bulan Mihne hadiseleri, hem İslam düşünce tarihi hem de Ehl-i Hadis açısından bir dönüm noktası olmuştur. Mihne hadiselerinin, Ehl-i Hadis'in zaferiyle sonuçlanması, bundan sonraki süreçte onların baskın unsur olmasına, karşıtlarının da tedricen tarih sahnesinden çekilmelerine neden olmuştur. Bu hadiseler, sadece Ehl-i Hadis'e muhalif kesimleri etkilememiş, grubun kendi bünyesinde de sarsılmalar meydana getirmiştir. Mihne sürecinin sonunda, bizzat Ehl-i Hadis ekolünün içinde bir ayrışma meydana gelmiş, Ahmed b. Hanbel kahramanlaşmış, Hanbelilik denilen bir mezhep İslam düşünce tarihindeki yerini almıştır. Bundan sonraki süreçte Ehl-i Hadis neredeyse Hanbelilikle özdeş bir hale gelmiştir.

Kur'an'ın mahluk olup olmadığı ile ilgili siyasi-itikadi bir tartışmanın sonucunda ortaya çıkan Hanbeli mezhebi, doğal olarak itikadi boyutları olan bir ekoldür. Ancak mezheple ilgili yapılan az sayıdaki araştırmanın neredeyse tamamında Hanbelilik fıkhi bir ekol olarak ele alınmış, mezhebin itikadi boyutuyla ilgilenilmemiştir. Oryantalistler tarafından yapılan bazı araştırmalarda sadece mezhebin bu yönüne işaret edilmekle yetinilmişken; ülkemizde, ekolün bu yönü pek bilinmemektedir. Hanbeli mezhebinin bu çok yönlü yapısı, konunun İslam Mezhepleri Tarihi yöntem ve metodu açısından ele alınmasını, mezhebin gelişim seyrinin açığa çıkarılmasını gerektirmektedir.

İslam düşünce tarihini derinden etkileyen, Vehhabilik başta olmak üzere çağdaş Selefi akımların temelini oluşturan Hanbeli mezhebinin yeterince incelenmemiş olması, özellikle ülkemizde bu alanda ciddi bir boşluğun bulunması, bizi, konuyu doktora

çalışması olarak incelemeye sevk etmiştir. Böyle bir çalışmada Hanbeliliğin bir bütün olarak incelenmesi elbette mümkün değildir. Konunun daha sağlıklı ele alınması için bazı sınırlar belirlenmiştir. Çalışmamız, Ahmed b. Hanbel'in 241/780 yılındaki vefatıyla başlamış, Selçuklular'ın 447/1055 yılında Bağdat'a girerek Büveyhî yönetimini ortadan kaldırmasıyla sonlandırılmıştır. Çalışmada genel itibariyle bir bölge sınırlamasında bulunulmamakla birlikte mezhebin doğuş ve gelişim yerinin Bağdat olması, konunun çoğunlukla burayla sınırlı kalmasını beraberinde getirmiştir.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında, öncelikle tezde takip edeceğimiz metod ortaya konmuş, kaynaklar tanıtılmıştır. Ardından, Hanbeli mezhebinin kurucu imamı kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in hayatına kısaca değinilmiş, Mihne'nin Ahmed b. Hanbel'in hayatındaki yeri, İslam düşüncesine etkisi ve Hanbeli mezhebinin oluşumundaki rolü ele alınarak konunun temelleri atılmaya çalışılmıştır.

Ekolleşme Öncesi Dönem ve Mezhebin Öncüleri başlığını taşıyan Birinci Bölüm'de, öncelikle Hanbeli mezhebinin itikadi yapısının ortaya çıkmasıyla ilgili tartışmlara yer verilmiş, ardından mezhebin oluşumunu sağlayan mezhebe ait kaynakların tedvin faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Mezhebi kaynakların tedvini faaliyetlerinde en çok etkili olanlar, Ahmed b. Hanbel'in talebeleri ve arkadaşları olmuştur. Bu itibarla bir taraftan sözü edilen kimselerin hayatları ve ilmi faaliyetleri üzerinde durulmuş, diğer taraftan grubun birbirleriyle ve Ahmed b. Hanbel ile olan münasebetleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca Ebû Bekir el-Merrûzî'nin iki talebesi olan Ebû Bekir el-Hallâl ve Berbehârî üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuş, bunların Hanbeli mezhebindeki konumları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu iki şahıs, Hanbeli mezhebindeki iki farklı çizgiyi/akımı temsil etmişlerdir. Hallâl, mezhebin ilmi çizgisini temsil edip, faaliyetlerini bu alanda sürdürmüşken; Berbehârî daha çok aksiyoner yönüyle ön plana çıkmış, toplumsal hayata müdahale etmek suretiyle *emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münkeri* tesis etmeye çalışmıştır. Bu iki çizgi, Hanbeli mezhebinin sonraki süreçlerinde de varlığını devam ettirmiştir.

Ekolleşme Sonrası Dönem başlıklı İkinci Bölüm'de, oluşumunu büyük ölçüde tamamlamış bir ekol görünümü kazanan ve sosyal, siyasal bir güç haline gelen

Hanbeliliğin Büveyhî yönetimiyle ve Abbasi Hilafetiyle geliştirdikleri ilişkiler üzerinde durulmuştur. Ayrıca Dönemin Hanbeli Simaları başlığında da bu dönemde mezhebe katkıda bulunan bazı âlimler üzerinde durulmuştur.

Çalışmalarımız sırasında mümkün olduğu ölçüde birinci el kaynaklara ulaşmaya çalıştık. Bunun yanı sıra, konuyla ilgili çağdaş araştırmaların neredeyse tamamını incelemeye gayret ettik. Gerek eserlerin incelenme safhasında gerekse yazım aşamasında tarafsız kalmaya son derece özen gösterdik. Bütün bunlara rağmen çalışmanın hatadan münezeh olması elbette mümkün değildir. Doktora tezi olarak incelenen bu konunun son yıllarda İslam dünyasında yaşanan dini, siyasi, kültürel olaylarda aktif rol oynayan selefi akımların tarihi arka planının gün yüzüne çıkmasına katkı sağlamasını ümit ediyoruz. Ayrıca çalışmanın bundan sonraki araştırmalara ön ayak olması, konuya ilgi duyan ilim adamlarına katkı sağlaması temennimizdir.

Uzun soluklu çalışmamız sırasında isimlerini burada zikredemediğim birçok kişinin emeği ve katkısı olmuştur. Öncelikle konu seçiminden tezin bu hale gelmesine kadar, çalışmanın her aşamasında katkısı bulunan, nezaketi, zerafeti, güler yüzüyle ilgisini ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN'a; İslam Mezhepleri Tarihi'ni bize sevdireyerek alana yönelmemizi sağlayan Prof. Dr. Mehmet Ali BÜYÜKKARA hocama müteşekkirim. Her iki hocama da bu anlamda çok şey borçlu olduğumu ifade etmeliyim. Katkılarından dolayı Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK, Doç. Dr. Sinan ÖGE ve Yrd. Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN'e teşekkür ederim. Hem yüksek lisans döneminde hem de doktora döneminde ilgisinin yanı sıra henüz yayımlanmamış eserlerini bizimle paylaşan İSAM Başkan Yardımcısı kıymetli hocam Dr. Ali Hakan ÇAVUŞOĞLU'na; ilgileri ve katkıları nedeniyle Prof. Dr. Hasan ONAT ve Prof. Dr. Sönmez KUTLU'ya; tezin müsvedde halini okuyan arkadaşlarım Arş. Gör. Halit KARS, Arş. Gör. Adem LÖK ve genç meslektaşım Sıbğatullah İĞDE'ye, isimlerini burada zikredemediğim birçok hocama ve arkadaşıma teşekkür ederim. Herşeyden öte, maddi-manevi her türlü desteği vererek bugüne ulaşmamı sağlayan, doktora sürecinde en az benim kadar tezin sancısını çeken anne ve babam başta olmak üzere aileme minnettarım. Onların duaları olmasaydı herhalde bu çalışma tamamlanmazdı.

GİRİŞ

I. METOD VE KAYNAKLAR

A. Metod

Mezhepler, belli bir dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel şartları içerisinde ortaya çıkmış dini-siyasi yapılanmalardır.¹ Mezhebi oluşumlar, birtakım siyasi, sosyal, ekonomik problemlerin sonuçlarıdır. Bu açıdan mezhep ve benzeri dini yapılanmalar, içinde doğup geliştikleri toplumun, kültürün rengini almakta, bazen bu toplumun değerleri dinle özdeşleştirilebilmektedir.² Her mezhep, din anlayışındaki farklılaşmaların kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan tezahürler olmakla birlikte, bunların hiçbirinin dini bütünüyle temsil ettiği söylenemez. Bu nedenle mezhepler, din ile özdeşleştirilmeden içinde doğup geliştikleri siyasi-sosyal şartlar içerisinde değerlendirilmelidir.³

Tarih yapmak, “ölülerle diyalog kurmak”tır.⁴ Tarih yapmak için, bilgi ile onun içinde doğup geliştiği ya da yerleştiği toplum arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak bir zorunluluktur.⁵ Bu da ancak bilgi bilinci ve bilimsel yöntemlerin kullanılmasıyla mümkündür.⁶ İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan ekolleri daha iyi anlayabilmek için öncelikle onların ortaya çıkmasında rol oynayan şartları ve zihniyetleri çözümlemek gerekir. Zihniyetlerin incelenmesi, toplumu ve topluma ait sorunları anlamamıza yardımcı olacaktır.⁷ Bunun için yapılması gereken en önemli hususlardan biri, mezhep ve benzeri oluşumların incelenmesinde “fikir-hadise irtibatı prensibi”nin dikkate alınmasıdır. Fikir-hadise irtibatı, bir fikrin veya inancın sosyal, siyasal ve ekonomik tezahürlerinin tespit edilmesidir. Eğer ortada bir fikir varsa, mutlaka bu fikrin ortaya

¹ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara, 2002, s. 13; a.mlf., “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, Mazlum Uyar (Ed.), *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Problemi*, (ss. 391-440), İSAV&Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 396.

² Mehmet Zeki Işcan, *Selefilik İslami Köktencilğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 15.

³ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 13.

⁴ Roger Chartier, *Yeniden Geçmiş Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*, Fransızcadan çev.: Lale Arslan, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 117.

⁵ Chartier, *Yeniden Geçmiş*, s. 155.

⁶ Hasan Onat, “İslam Bilimleri ve Yötem Açısından Tarihin Anlam ve Önemi”, M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, (ss. 13-68), Ankara Okulu, Ankara, 2013, s. 14.

⁷ Işcan, *Selefilik*, s. 15; Onat, “İslam Bilimleri ve Yötem Açısından Tarihin Anlam ve Önemi”, s. 58.

çıkmasını sağlayan sosyo-ekonomik şartlar da mevcuttur.⁸ Fikir-hadise irtibatı tek yönlü işlememekte; aksine çift yönlü işletilmesi gereken bir husuttur.⁹

Dönemin şartları ortaya konulurken dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de “indirgemecilik” tuzağına düşmemektir. İndirgemecilik, hadiseleri tek bir sebeple açıklama girişimidir. Sosyal olaylarda tek sebeplilik değil, çok sebeplilik ve fonksiyonellik ilkeleri mevcuttur. Bu konuda Mezhepler Tarihi araştırmacısının yapması gereken şey, sosyal olayların karmaşıklığını göz önünde bulundurması ve “çok sebeplilik” ilkesini dikkate almasıdır. Aksi takdirde tarihi olayların arkasındaki birden fazla sebebi tek sebebe indirgeyerek hadisenin yanlış veya eksik anlaşılmasına neden olacaktır.¹⁰

Bütün sosyal yapılanmalar gibi Hanbelilik de siyasi, sosyal, ekonomik yönleri bulunan bir dini oluşumdur. Çalışılan dönemdeki Hanbelilik, bazen ilmi yönleri ağır basan bir yapı görünümü arz ederken, bazen de topluma ve değer yargılarına başkaldıran protest bir harekete dönüşebilmektedir. Ayrıca Hanbelilik, oluşum döneminde genel itibariyle yönetimle arasına mesafe koymaya çalışan bir görünüm arz etmesine rağmen, sonraki dönemde yönetimle iç içe ve siyasi erkle birlikte olmaktan hiçbir şekilde kaçınmayan bir yapıya dönüşebilmektedir. Bu noktada tarihçinin yapması gereken, dönemin sosyal, siyasi, fikri ve kültürel şartları ile süreçleri göz önünde bulundurarak ilgili yapıyı ele almaktır.

İslam Mezhepler Tarihi, Kelam’dan, süreçleri esas alması, İslami bütünlüğün mezheplerüstü bir yaklaşımla fark edilmesi ve savunmacı bir yaklaşıma sahip olmamasıyla ayrılır. Süreçleri hesaba katmadan, mezhepleri yeniden inşa etmek şöyle dursun, insanı ve sosyal yapıları anlamak da güç hale gelir.¹¹ Bu nedenle yapılması gereken en önemli hususlardan biri, araştırmalarda süreçleri göz önünde bulundurmak, “yatay açıklamalar”ın yanı sıra “dikey açıklamalar”a da yer vermektir. Bir mezhebin

⁸ Hasan Onat, W. Montgomery Watt ve Ethem Ruhi Fiğlalı tarafından kullanılan bu metodun teorik çerçevesini de ortaya koyarak, İlk Şii fikirlerin aydınlatılmasında kullanmıştır. Bkz.: Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 12-20.

⁹ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu, Ankara, 2013, s. 42.

¹⁰ Mehmet Ali Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, Mazlum Uyar (Ed.), *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Problemi*, (ss. 441-491), İstanbul, 2005, s. 460-461.

¹¹ Onat, “İslam Bilimleri ve Yötem Açısından Tarihin Anlam ve Önemi”, s. 50-51.

sadece görüşlerinden bahsetmek yatay açıklamalar yapmak demektir.¹² Kelam, tarihten ve tarihsel bağlamdan soyutlandığında ya felsefeye ya da akaide dönüşür. Aynı şey fıkıh için de geçerlidir. Her ictihad, belirli bir tarihi bağlamın ürünüdür. Tarihi bağlam devre dışı bırakıldığında ictihadlar, tarih üstü bir konum kazanır.¹³ Bu noktada yapılması gereken en önemli hususlardan biri, mezhep veya dini grupların içinden çıktığı tarihi, siyasal, kültürel, sosyo-ekonomik bağlamı ortaya koymak, kelami görüşleri daha geniş anlam dünyalarıyla ilişkilendiren “dikey açıklamalar”a da yer vermektir.¹⁴ Ayrıca Tarih okumalarında “süreç”lerin dikkate alınması, metinlerden tek başına bir tarih tasavvuru çıkarmaktan ziyade söz konusu metinleri anlaşılır kılabilen tarihsel bir çerçeve ortaya koymaktır. Bu da ancak ciddi bir metin analizi ile mümkün olmaktadır.¹⁵ Metinler, hazırlandıkları dönemin ve ortamın şartlarına geri dönülerek incelenmeli, yazıldığı dönemde nasıl anlaşıldığını anlamaya çalışmalı, yani bir “metin sosyolojisi” yapılmalıdır.¹⁶ Böylece metinler dilbilimsel anlamlarının ötesinde yeni anlamlara kavuşacak, geçmişi anlamamızı bir nebze de olsa kolaylaştıracaktır.

Mezhepler Tarihi araştırmalarında önemli hususlardan biri de şahıslar ve görüşler üzerinde derinleşmektir. Mezhebe ait görüşler, bizzat mezhep mensupları ve onların çalışmaları üzerinden tespit edilmeye çalışılmalı, böylece yanılgılar asgariye indirilmelidir.¹⁷ “Büyük” yazarlar ve düşünürler, temsil ettikleri grubun bilincine en fazla ulaşan kimselerdir. Bunlar, yazdıkları eserler aracılığıyla ait oldukları grubun düşüncelerini en iyi şekilde yansıtan kişilerdir.¹⁸ Bu anlamda imkanlar ölçüsünde çalışma konusu olarak bir şahıs, bir dönem veya bir şehir seçilmelidir. Hanbeliliğin belirli bir döneminin ele alındığı bu çalışmada, mezhebe ait görüşler genel itibariyle şahıslar üzerinden ele alınmış, bu şahısların görüşleri dönemselsel bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ilgili dönemde yaşayan mezhebe mensup bazı âlimler belirlenmiş, bu âlimlerin çalışmaları ve kişisel biyografilerinden hareketle mezhebin tarihi, inşa edilmeye çalışılmıştır. Araştırmalarımız sırasında Hanbelilere ait anonim görüşleri zikretmek yerine, yeri geldikçe kimin hangi görüşleri öne sürdüğü

¹² İşcan, *Selefilik*, s. 13.

¹³ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 49-51.

¹⁴ İşcan, *Selefilik*, s. 13.

¹⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 50-51.

¹⁶ Chartier, *Yeniden Geçmiş*, s. 15.

¹⁷ Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 467-468; Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, s. 436-438.

¹⁸ Chartier, *Yeniden Geçmiş*, s. 42.

üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Böylece, “şahıslar üzerinde derinleşerek” ilk dönem mezhepler tarihi kaynaklarının yaptığı gibi, mezhebin tamamına ait anonim görüşleri vererek fikirlerin gelişim seyrini kaybetme riskinden kurtulmak hedeflenmiştir.¹⁹ Bu tür çalışmalarda en önemli sorunlardan biri, çok sayıda ismin ard arda sıralanması, ortaya çıkan ürünün bir tabakât eseri görünümü vermesidir. Böyle bir anlayışın ve görünümün önüne geçebilmek için imkânlar ölçüsünde kişi-olay-fikirler iç içe verilmeye çalışılmıştır.

Mezhep ve dönem araştırmalarında karşılaşılan problemlerden biri de mezheplerin oluşumunu tamamlamış donuk ve tekdüze yapılarımı gibi sunulmasıdır.²⁰ Bu tür bir tavır, mezhebin tarihinin eksik veya yanlış aktarılmasına neden olmaktadır. Bunun en önemli örneklerinden biri Ehl-i Sünnet anlayışımızda görülmektedir. Ehl-i Sünnet ile ilgili yaygın kanaat, onun hicri IV. asırda oluşumunu tamamlayan Eşarilik, Maturidilik ve Ehl-i Hadis (Hanbelilik)’ten oluşan bir çatı kavram olduğudur.²¹ Ancak tezimizde de görüleceği üzere çalışma dönemimizdeki Abbasi Bağdat’ında Ehl-i Sünnet denildiğinde anlaşılan tek mezhep Hanbeliliktir. İbnü’l-Cevzî başta olmak üzere dönemin tarihini bize aktaran kaynaklar, Hanbelilerden söz ederken “Ehl-i Sünnet” veya tek başına “es-Sünne” kavramını kullanmışlardır. Biz de çalışmamızda Ehl-i Sünnet kavramıyla genel olarak Hanbelileri kastedtik. George Makdisi de muhtemelen aynı nedenle “*Sunni Revival*” başlıklı Bağdat merkezli makalesinde şehirde Sünnilik adına yaşanan hareketliliğin merkezine Hanbelileri yerleştirmiştir.

Ancak buradan hareketle Sünniliğin tek temsilcisinin Hanbeliler olduğunu söylemek yanlış bir tespit olacaktır. Sözü edilen dönemde Hanbelilerin kendilerini Sünniliğin tek savunucusu ve temsilcisi olarak kabul etmeleri, Sünniliğin Hanbelilerden müteşekkil bir yapı olduğu anlamına gelmez. Nitekim bu dönemde halifenin desteğini alan Hanbeliler tarafından Ehl-i Bid’at olarak kabul edilen ve sıkça Hanbelilerin hışmına uğrayan Eşariler de, Selçukluların desteğini almışlardır. Böylece Eşariler,

¹⁹ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 14.

²⁰ Mehmet Kalaycı, “Şîlik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülahazalar”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6 (2), 2013, s. 300-309.

²¹ Konuyla ilgili bkz.: Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto, Ankara, 2012, s. 165-204; Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, s. 67-95; Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Okulu, Ankara, 2012, s. 267-322.

Selçuklular döneminde Nizamülmülk ile birlikte siyasi otoritenin desteğini de arkasına almış ve Ehl-i Sünnet'in bayraktarlığını yapmışlardır.²²

Abbasiler Bağdat'ında Kâdir ve Kâim dönemlerinde Sünnilik, Hanbelilik üzerinden halk tabanına servis edilmiştir. Çünkü Bağdat'ta demografik olarak en yoğun olan, Büveyhilere karşı Abbasi hilafetinin yanında duran ve Şii Büveyhilerle en etkili bir şekilde mücadele eden grup Hanbelilerdi. Aynı dönemde “siyasallaştırılan Sünnilik” Selçuklular ve Eyyubiler'de de Eşarilik üzerinden halk tabanına yansımıştır.²³

“İsimlendirme problemi” Mezhepler Tarihi araştırmalarında dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biridir. Mezhebi oluşumların kendileri için kullandığı veya şöhret bulup literatüre geçen ismin tercih edilmesi gerekmektedir.²⁴ Bu bağlamda özellikle Ahmed b. Hanbel'den hemen sonraki jenerasyon için mümkün olduğu ölçüde Hanbelilik kavramını kullanmamaya özen gösterdik. Bunun yerine ilk talebeler, ilk nesil, ilk jenerasyon gibi kavramları tercih ettik. Çünkü bu dönemde henüz oluşumunu tamamlayan bir yapılanmadan söz edilemez. Kaldı ki onlar da, kendilerine Hanbeli ismini vermemiş, bunun yerine *Ehlü's-Sünne*, *Ashâbü's-Sünne* gibi kavramlarla kendilerini tanıtmışlardır. Ancak ikinci bölümde Hanbeli kavramını kullanma konusunda herhangi bir beis görülmemiştir. Çünkü bu dönemde Hanbelilik bir mezhep hüviyeti kazanmış, mezhep mensupları da kendileri için bu ismi kullanmaktan imtina etmemişlerdir. Nitekim IV/X. asırda yaşayan bir Hanbeli olan İbn Batta (ö. 387/997), o dönemde üç çeşit Hanbeli'den söz etmiştir.²⁵ Yine Ebû Mes'ûd Ahmed b. Muhammed el-Becelî, “İbn Batta'yı gördüğümünden beri Hanbelileri seviyorum” demiştir.²⁶ Hem İbn Batta hem de el-Becelî, *el-Hanbeliyye* kavramını kullanmışlardır.

Geçmişe dönük sınıflayıcı tanımlamalar genellikle yanlış anlamalara neden olmaktadır. İdeolojik yaklaşım, düşünceleri, düşünce sistemlerini ve kavramları oluşumlarını sağlayan koşullardan soyutlamaktadır.²⁷ Mezhepler Tarihi araştırmalarında

²² R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-*, çev.: Murtaza Bedir-Fuat Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 201.

²³ Kalaycı, “Şiilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar”, s. 314.

²⁴ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 199; Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 450; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2008, s. 28-33.

²⁵ Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk.: Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1425/2005, III, 76.

²⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 260.

²⁷ Chartier, *Yeniden Geçmiş*, s. 29-30.

dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de kavramların doğru şekilde kullanılmasıdır. Her kavram, ait olduğu dönemin konjonktürü içinde anlam kazanır. Kavramın içinden çıktığı tarihi şartları göz ardı etmek, ya da doğru bir şekilde kullanmamak, kavramın da yanlış anlaşılmasına yol açacaktır.²⁸

Bütün bunların ötesinde, Mezhepler Tarihi araştırmalarında yapılması gereken ilk iş, “tarafsızlık ilkesi”ni ihmal etmemektir. Araştırmacının görüşü ne olursa olsun, sağlıklı sonuçlar elde etmenin yolu tarafsızlığı sağlamaktan geçer.²⁹ Bunun yanı sıra Mezhepler Tarihi araştırmacısına düşen, kural koyucu (normatif) açıklamalar yapmaktan kaçınmak, bunun yerine betimleyici (deskriptif) açıklamalar yapmaktır.³⁰ Bu bağlamda çalışma sırasında mümkün olabildiği ölçüde tarafsız olunmaya çalışılmış, Hanbeli mezhebinin söz konusu dönemdeki tarihi gelişim süreci en açık ve net bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır.

B. Kaynaklar

1. Tarih ve Tabakât Kitapları

Hanbeli mezhebinin tarihini ortaya koyarken en önemli kaynaklar elbetteki Tarih ve Tabakât kitapları olacaktır. Bu bağlamda öncelikle mezhep mensuplarının kaleme aldığı eserler incelenmelidir.

Mezhebin tarihini ortaya koyarken, oluşumun kendisine nisbet edildiği ekolün kurucusundan bağımsız bir inceleme eksik olacaktır. Bu nedenle, Ahmed b. Hanbel hakkındaki biyografik eserlere de müracaat edilmiştir. Burada Ahmed b. Hanbel ile ilgili ön plana çıkan üç esere yer verilecektir. Özellikle Ahmed b. Hanbe’in oğlu Salih’in (ö. 266/880) *Sîretü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eseri olayları birinci elden aktarması açısından önemlidir. Yine Ahmed b. Hanbel’in amcaoğlu Hanbel b. İshâk da aile çevresinde olmanın avantajını yaşayanlardan biridir. Hanbel b. İshâk, *Zikru Mihneti’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eserini Mihne’ye ve Ahmed b. Hanbel’in Mihne karşısındaki tutumuna ayırmıştır. İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), *Menâkibu’l-İmâm Ahmed*

²⁸ Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 462; Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 133-136.

²⁹ Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 467-468; Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, s. 438-439.

³⁰ Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 468; Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, s. 434-435.

b. *Hanbel* adlı eserinde, Ahmed b. Hanbel'in hayatından, ilmi gelişiminden ve ölümünden sonra mezhebin devamını sağlayan bazı önemli isimlerden söz etmektedir.

Hanbeli mezhebi ile ilgili yapılacak bir çalışmada şüphesiz en önemli eserlerden biri İbni Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtu'l-Hanabile* adlı eseridir. Eserin ilk yarısı Ebû Bekir el-Hallâl'ın (ö. 311/923) günümüze ulaşmayan *Tabakâtu Ashâbi İbn Hanbel* adlı eserine dayanmaktadır. Mezhebin oluşumuna önemli katkısı bulunan bu eserden özellikle kişisel biyografiler noktasında yararlanılmıştır. Tabakât türü eserlerin temelinde yatan nakilcilik ve rivayetçilik geleneği³¹ bu eserde de mevcuttur. Bunun yanı sıra kişisel biyografilerde çok sayıda menkıbevi olaylar anlatılmıştır. Bu nedenle bir şahsın kişisel hayatını tek başına buradan yararlanarak ortaya çıkarmak güçtür. Bu hususta başka kaynaklara da müracaat etmek gerekmektedir. İbn Receb'in (ö. 795/1393) bu esere yazdığı *Zeyl (ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile)* de önemli bir eserdir. Ancak bu eserin içerdiği tarih ile çalıştığımız dönem birbirinden farklı olduğu için esere fazla müracaat edemedik. Bunların dışında, İbn Müflih'in (ö. 884/1479) *el-Maksadü'l-Erşed*'i ve Uleymî'nin (ö. 928/1522) *el-Menhecü'l-Ahmed fi Terâcimi Ashâbi'l-İmâm Ahmed* adlı eserleri başta olmak üzere Hanbeli mezhebi ile ilgili tabakât türü eserler, bunların bir kopyası veya özeti niteliğindedir. *Tabakâtu'l-Hanâbile*'nin yazım üslubu ve içeriği, mezhep içerisinde yazılmış diğer kaynaklara müracaata ihtiyaç bırakmamaktadır.

İbn Tayfûr'un (ö. 280/893) *Kitâbu Bağdâd* ve Taberî'nin (ö. 310/922) *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)* isimli eserleri Mihne sürecini ayrıntılı bir şekilde aktaran iki önemli eserdir.

Hacimli biyografik sözlükler, birçok methiyeci haber barındırmalarına rağmen önemli bilgiler içermektedirler.³² Bu bağlamda kişisel biyografiler hususunda Hatîb Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdad*'ı, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* başta olmak üzere birçok eseri ve İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1687) *Şezerâtu'z-Zeheb*'i gibi birçok kaynaktan yararlanılmıştır.

Siyasi ve Sosyal Tarih eserleri, hem mezhebin sosyal hayattaki yansımalarını anlamak hem de mezheplerin birbirleriyle ilişkilerinin anlaşılması açısından önemlidir.

³¹ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 13.

³² Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım ile Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 34.

Bu anlamda, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-Târîh*, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si sıkça başvurulmuş kaynaklar arasında yer almıştır.

2. Hanbeli Mezhebine Ait Kaynaklar

Hanbelilik, literatür bakımından oldukça zengin bir mezheptir. Bu kaynakların en önemlileri *Mesâiller* ve *Sünneler*dir.

Mesâil türü eserler, daha çok Ahmed b. Hanbel'in ilk talebeleri tarafından bir araya getirilen, genellikle Ahmed b. Hanbel'e yöneltilen soruların cevaplarından müteşekkil eserlerdir. Eserlerdeki rivayet zinciri çoğunlukla sahabe veya Hz. Peygamber'e kadar götürülmekle birlikte, metinlere hakim olan anlayış, Ahmed b. Hanbel ve onun taraftarlarına aittir.

Mesâil türü eserler genellikle fıkhi meselelerle ilgili olmakla birlikte itikadi meselelere tahsis edilenler de mevcuttur. Fıkhi konulara tahsis edilen *Masâiller*de de, bazı itikadi meselelere ve mezheplerin görüşlerine yer verilmiştir.³³ Çalışmamızda, Salih b. Ahmed b. Hanbel (ö. 266/880), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), İshâk b. Mansûr el-Kevsec (ö. 251/865), Ebû Bekir el-Esrem (ö. 261/874-5), Abdulmelik b. Abdulhamid el-Meymûnî (ö. 274/887), İshâk b. İbrahim b. Hânî' (ö. 275/889), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889), Harb b. İsmail el-Kirmânî (ö. 280/893) başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel'in birçok talebesine ait *Mesâilden* söz edilmiştir.

Hanbeli literatütünün diğer bir türü de *Sünneler*dir. Ehl-i Hadis âlimlerinin üzerinde ittifak ettikleri "sahih akide"yi içeren ve bu akideyi "bidatçı" fırkalara karşı savunan eserlere *Sünne* ismi verilmektedir.³⁴ Genellikle *es-Sünne* veya *Kitâbü's-Sünne* gibi isimlerle telif edilen bu eserlerin en önemlilerinden biri, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in rivayetiyle bize gelen ve Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen eserdir. Bunun dışında Ebû Bekir el-Esrem, Hallâl ve Berbehârî'nin (ö. 329/941) *es-Sünne*'leri başta olmak üzere Hanbeli geleneğinde kaleme alınmış birçok eser mevcuttur.

³³ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 21.

³⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd el-Hallâl, *es-Sünne*, thk.: 'Atiyye ez-Zehrânî, Dâru'r-Râye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1410/1989, I, 45.

Gerek *Mesâil* türü eserler gerekse *Sünne*ler ve müellifleri ile ilgili metin içerisinde yeri geldikçe bilgi verildiği için burada ayrıntıya girilmemiştir.

3. Çağdaş Çalışmalar

Ülkemizde Hanbeli mezhebi ile ilgili çalışmalar maalesef yok denecek kadar azdır. Ancak son yıllarda bu ve benzeri konulara ilginin arttığı söylenebilir. Ülkemizde Hanbelilik ile ilgili yapılan en önemli çalışmalardan biri Ferhat KOCA'ya aittir. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi* adlı çalışmasında Koca, mezhebin tarihi gelişimiyle ilgili kısa bir bilgi verdikten sonra mezhebi Fıkıh Usulü açısından değerlendirmiştir. Eser, mezhebin gelişim sürecini açıklamadaki eksikliğine rağmen, bir ilk olması açısından önemlidir.

Mehmet Emin ÖZAFŞAR'ın *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu* adlı çalışması, hem içerdiği önemli bilgiler hem de üslubu ile takdire şayan bir eserdir. Eserde, öncelikle Hz. Peygamber'in vefatından Mihne sürecine kadar geçen tarihi süreçte İslam toplumunda yaşanan gelişmelere, fikri ayrılıklara dikkat çekilmiştir. Ardından Mihne olayı üzerinde duran yazar, bir hadis âlimi olan Ahmed b. Hanbel'in Mihne ile birlikte efsaneleşme sürecini ortaya koymuştur. Eser, mezhebin ortaya çıkış sürecini aydınlatması açısından önemlidir.

Zübeyir BULUT'un Kelam Anabilim Dalı'nda yaptığı *Hanbeli Akaid Sistemi* adlı doktora tezi (Ankara, 2003), konumuz ile ilgili yapılmış diğer bir çalışmadır. Giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmada herhangi bir dönem kısıtlamasına gidilmemiş, mezhep bir bütün olarak ele alınmıştır. Eserde Hanbeliliğin akaidle ilgili görüşlerin bir bütün olarak ele alınması süreçlerin göz ardı edilmesine sebep olmuştur.

Ramazan ÖZMEN'in, *Hanbelî Mezhebi Fıkıh Usûlcülerinin Hadis/Sünnet Metodolojisi* adlı doktora tezi (Ankara, 2004), Hadis alanında yapılmış emek mahsulü bir çalışmadır. Türkiye'de Hanbeli mezhebi ile ilgili yapılan ilk çalışmalardan biri olması bakımından da önemlidir.

Gerek Hanbeli mezhebi gerekse konumuz bakımından önemli olan iki önemli çalışma da KUTLU ve İŞCAN'a aittir. Biraz sonra sözünü edeceğimiz bu iki eser, aynı zamanda bizim tezimiz için bir altyapı veya ön çalışma niteliğini taşımaktadır. Dönem bakımından bu çalışmadan daha önceki tarihleri içermeleri, bir anlamda bizim tezimizin altyapısının hazırlanmasını sağlamıştır.

Bu eserlerden birincisi, Sönmez KUTLU'nun *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma* adlı çalışmasıdır. Ehl-i Hadis'in iman ile ilgili görüşlerini ele alan bu eserin Giriş'inde yazar, mezheplerin iman görüşlerine kısaca değinmiştir. Birinci Bölüm'de, Hadis taraftarlarının ortaya çıkışı, bu bağlamda Ehl-i Hadis-Ehl-i Rey ayrımı üzerinde duran Kutlu, Hadis taraftarlarının genel özelliklerini ve görüşlerini ortaya koymuştur. İkinci Bölüm'de Hadis taraftarlarının iman nazariyeleri üzerinde duran yazar, söz konusu görüşlerin sosyal hayattaki yansımalarına Üçüncü Bölümde yer vermiştir.

İkinci eser ise Mehmet Zeki İŞCAN'ın *Selefilik İslami Köktencilik Tarihi Temelleri* adlı eseridir. İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı'nın yöntemi ile ilgili Giriş bu alandaki araştırmacılar için oldukça önemli bilgiler içermektedir. Yine İşcan'ın Giriş'te yaptığı kavram analizinin özellikle bizim çalışmamız açısından çok önemli olduğunu söylemekte yarar vardır. Giriş ve üç bölümden oluşan bu eserde İşcan, Selefilik "Gerilemeci Din Zihniyeti" olarak ifade etmiştir. Yazar, Ehl-i Hadis'in üçüncü asırda bir fırka hüviyetini kazandığını belirtmiştir. Eserin üçüncü ve son bölümünde İşcan, Ehl-i Hadis'in temel görüşlerini, İslam Mezhepleri Tarihi metodlarına uygun bir şekilde yatay ve dikey açıklamalarla ortaya koymuştur.

Hanbeli mezhebi ile ilgili ülkemizde yapılan bu az sayıdaki çalışmaya karşın, gerek Arap dünyasında gerekse Avrupa'da birçok araştırmacı konuya ilgi duymuş ve eser telif etmişlerdir. Özellikle Arap dünyasında klasik kaynakların tahkik ve neşri ile ilgili ciddi çalışmalar yapılmaktadır. Bunların yanı sıra Hanbeli mezhebini çeşitli yönleriyle ele alan modern çalışmalar da mevcuttur. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî'nin *Usûlu Mezhebi'l-İmâm Ahmed Dirâsetün Usûliyyetün Mukarenetün* adlı kitabı ve "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fıkhî ve Eşheru Ricâlihi" adlı makalesi bunların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd'in *el-Medhalu'l-Mufasssal ilâ Fıkhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Abdulkâdir b. Bedrân ed-Dımeşkî'nin *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Ahmed Bekir Mahmûd'un *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî* adlı eseri bunların en önemlilerindendir. Bu eserlerin tamamı Hanbeli mezhebini fıkhi açıdan ele almış, itikadi boyutuyla neredeyse hiç ilgilenmemişlerdir. Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbile fî Bağdâd* adlı eserinde, Hanbelilerden çok Ahmed b. Hanbel üzerinde durmuş, ardından kısa bir şekilde Hanbelilerin Ahmed b. Hanbel'den sonraki

faaliyetlerini ele almıştır. Bu bağlamda, Hanbeli-Taberî, Hanbeli-Zahiri, Hanbeli-Sûfî ilişkileri gibi bazı konulara kısa bir şekilde değinilmiştir. Ancak Hanbeliliğin oluşum ve gelişim süreci ve mezhebin sosyal hayattaki yansımaları üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır. Bu nedenle Mahmûd'un sözü edilen eseri, Hanbeliliğin tarihi gelişimi veya Bağdat'taki faaliyetlerini ortaya koymaktan oldukça uzaktır.

Oryantalistlerin Hanbeli mezhebine ilgisinin 1800'lü yıllarda başladığına şahit olmaktayız. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Amerikalı araştırmacı Walter Patton'un (ö. 1925) *Ahmad b. Hanbal and the Mihna: A Biography of the Imâm Including an Account of the Mohammedan Inquisition Called the Mihna*, 218-234 (Leiden, 1897) adlı doktora çalışması muhtemelen Ahmed b. Hanbel ve Mihne'yi konu alan ilk çalışmadır. Patton, o dönem henüz yazma halinde olan çeşitli eserlerden hareketle Mihne'yi merkeze alarak Ahmed b. Hanbel'in biyografisini kaleme almıştır. Çalışmadan anlaşıldığı kadarıyla Patton, Ahmed b. Hanbel'e hayranlık duymuş, onun hem kendi döneminde hem de ölümünden sonra Ehl-i Sünnet çevreleri üzerinde en çok etkili olan şahıslardan biri olduğunu belirtmiş,³⁵ onu "Ehl-i Sünnet'in savunucusu olan büyük bir aziz"³⁶ olarak tanımlamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadar Oryantalistler arasında Hanbeli mezhebi ile ilgili yapılan ilk çalışma, Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) "Zur Geschichte der Hanbalitischen Bewegungen"³⁷ adlı makalesidir. Goldziher'in bu makalesi, yayınlandığı tarih dikkate alındığında, çok dikkat çekici bir çalışma olup, onun bu makaledeki tutumu kendisinden sonra bu alanda çalışan müsteşrikleri büyük oranda etkilemiştir. Patton'un aksine Goldziher, Hanbeliliğe karşı ön yargılıdır. George Makdisi, Goldziher'in Hanbeliliğe karşı olumsuz (düşmanca) bir tavrının olduğunu belirtmiş,³⁸ bu tavrın sonraki oryantalistleri nasıl etkilediğine dair görüşünü şu sözlerle ifade etmiştir: "Ignaz Goldziher'in eserinden beri Hanbeli mezhebi, İslam araştırmaları sahasındaki modern araştırmacılığın gözde bir şamar oğlu olagelmıştır... Hanbeli mezhebi söz konusu olduğunda tabiri caizse onun kör bir noktası vardı. O bu kör noktayı Hanbelî karşıtı

³⁵ Walter M., Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna: A Biography of the Imâm Including an Account of the Mohammedan Inquisition Called the Mihna*, 218-234 A.H., E. J. Brill, Leiden 1897, s. 2, 194.

³⁶ Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 4.

³⁷ Ignaz Goldziher, "Zur Geschichte der Hanbalitischen Bewegungen" *Zeitschrift Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 62, 1908, ss. 1-28.

³⁸ George Makdisi, "Hanbalite Islam", *Studies on Islam*, ed., çev.: Merlin L. Swartz, Oxford University Press, Newyork, 1981, s. 223.

kaynaklardan elde etmişti ve tabiatıyla bu, bize naklettiği mükemmel mirasın içinde yer almıştı.”³⁹ Goldziher, Hanbelileri teşbihçilik, bağnazlık (fanatizm) ve anlayışsızlıkla suçlamıştır. Makdisi’ye göre, Goldziher’in Hanbelilere yönelttiği birtakım suçlamalar, ondan sonraki araştırmacıların Hanbelilikten uzak durmasına veya onlara olumsuz bakmasına neden olmuştur. Goldziher’e göre Hanbeliler, diğer ekollere nazaran en etkisiz ve en küçük olanıdır. Ayrıca onlar, kelamcılara karşı olan katı hadisçiler ve teşbihçilerdir. Onların bu karşıtlığı, akılcı Eşarilerin başarısının gecikmesine sebep olmuştur.⁴⁰

Goldziher’in bıraktığı olumsuz etki, Fransız oryantalist Henry Laoust (ö. 1983) ile değişmiş gibi görünmektedir. Ömrünün büyük bir kısmını Fas, Mısır ve Suriye gibi Arap ülkelerinde geçiren, daha çok İbn Teymiye üzerine uzmanlığı ile tanınan Laoust, İbn Batta’nın *İbâne*’si başta olmak üzere Hanbelilik ile ilgili birçok eserin edisyon kritiğini yaparak yayınlamış, bunun yanı sıra makaleleri ve yazdığı onlarca ansiklopedi maddesiyle mezhebin literatürüne katkıda bulunmuştur. Laoust’un bizim açımızdan en önemli eseri, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)” adlı makalesidir. Laoust bu makalede, Ahmed b. Hanbel’in vefatından Abbasilerin 656/1258 yılında yıkılmasına kadar geçen sürede Hanbeliliğin tarihini aktarmaktadır. Mezhebin gelişimi ile ilgili çok kıymetli bilgiler içeren bu hacimli makale, Hanbeliliği araştıran kimselerin bigâne kalamayacağı eserlerden biridir. Laoust, Hanbeliliği genellikle siyasi gelişmeleri dikkate alarak dönemlere ayırmıştır.

Öncelikle Ahmed b. Hanbel ile ilgili bilgiler veren Laoust, onun herhangi bir mezhebe sığdırılamayacağını, onun hem muhaddis hem de fakih olduğunu belirtmiştir. Laoust, Ahmed b. Hanbel’in tasavvuf karşıtı olarak görülmesinden rahatsız olmuş gibi görünmekte, hem Ahmed b. Hanbel’in hem de Sünniliğin tasavvuf karşıtı olmadığını ispatlama çabasına girmektedir. Hanbeliliğin, bazı ekollerin haddi aşan tavırlarına Kur’an adına bir itiraz niteliğinde ortaya çıktığını ve Ahmed b. Hanbel’in talebelerinin oluşturduğu “kollektif bir yapı” olduğunu belirtmiştir. 290-334/904-945 yıllarının Hanbeliliğin yayılma dönemi olduğunu belirten Laoust, Büveyhiler devrini de Hanbeliliğin gelişim dönemi olarak görmektedir. Halife Kâdir dönemini de içine alan

³⁹ George Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul, 2007, s. 166.

⁴⁰ Makdisi, “Hanbalite Islam”, s. 223-226.

403-458/1013-1066 yıllarını “Sünni restorasyon dönemi” olarak tanımlayan Laoust, öğrencisi Makdisi gibi sanki Sünniliği Hanbelilikten müteşekkil bir yapı gibi görmektedir.

Laoust’un öğrencisi George Makdisi, hocasıyla aynı doğrultuda eserler yazmıştır. Özellikle İbn Akîl ile ilgili yazdığı eserle dikkat çeken Makdisi, Hanbeli mezhebi ile ilgili birçok eser kaleme almıştır. “Hanbalite Islam” adlı makalesinde Goldziher’i ciddi bir şekilde eleştiren Makdisi, Hanbeliliğin hem fıkhi hem de kelami boyutu olan tek mezhep olduğunu, çıkışı itibariyle teolojik bir mezhep olan Hanbeliliğin hayatiyetini devam ettirebilmek için fıkıh formuna büründüğünü ileri sürmüştür. Ehl-i Hadis’i “gelenekçilik” olarak adlandıran Makdisi, gelenekçiliğin İslam düşünce tarihinin ana akımını temsil ettiği, dolayısıyla Sünniliğin Hanbelilikle özdeş olduğu görüşündedir. Makdisi, ayrıca Hanbeliliğin diğer mezheplerle özellikle Şafiiler ve Eşarilerle ilişkisi üzerinde de durmuştur (Ash’arî and Ash’arites in Islamic Religious History).

Makdisi de, Laoust gibi, Hanbelilik ile tasavvuf arasında bağlantı kurmaya çalıştığı “The Hanbali School and Sufism” adlı makalesinde bu iki akım arasında kuvvetli bir bağ olduğunu, hem Hanbelilerin hem de sûfîlerin Ehl-i Hadis’e mensup ve akılcılığa muhalif olduklarını ifade etmiştir. “İbn Taimîya: A Sufi of the Qadiriya Order” adlı makalede, İbn Teymiyye’nin tasavvuf karşıtlığını da izah etmeye çalışan Makdisi, onun aslında Kâdirî bir sûfî olduğunu belirtmiştir. Ona göre İbn Teymiyye’nin karşı olduğu sûfîlik, vahdeti vücudculuk gibi aşırı akımlardır.

Gerek Laoust gerekse Makdisi’nin Hanbeli mezhebi ile ilgili çalışmaları bir dönüm noktası niteliğindedir. Ancak onların çalışmalarının daha çok, İbn Akîl, İbn Teymiye, İbnü’l-Cevzi gibi sonraki Hanbeliler üzerinde yoğunlaşması, erken dönemin ihmal edilmesine yol açmıştır.

George Makdisi’nin öğrencisi olan Christopher Melchert, Sünni fıkıh mezheplerinin oluşumunu incelediği *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries* (1997) başlıklı doktora tezinde Hanbeliliğe de yer vermiştir. Melchert, Hanbeli mezhebinin oluşumunu iki aşamalı olarak ele almıştır. Birincisi, Ahmed b. Hanbel’e ait *Mesâil*’in talebeleri tarafından toplanması aşamasıdır. İkinci aşama ise, Hallâl’ın, *Mesâil*’i, *el-Câmi*’ adlı eserinde toplaması ve Ahmed b. Hanbel’in ashabıyla

ilgili bir tabakât eseri yazmasıdır. Melchert’a göre bu dönemde Hırakî’nin *el-Muhtasar* adlı eserini yazmasıyla mezhep, oluşumunu tamamlamıştır.

Seleflerinin aksine Melchert, mezhebin ilk dönemleriyle ilgilenmiş, konuyla ilgili birçok makale yazmıştır. “The Adversaries of Aḥmad Ibn Ḥanbal” adlı makalesinde, yaygın kanaatin aksine Ahmed b. Hanbel’in asıl hedefinin Mutezile değil; “ılımlı akılcılar” olduğunu belirtmiştir. Melchert, Şafiileri “ılımlı akılcılar” olarak tanımlamakta, böylece onları Hanbelilerle aynı saftan çıkarmaktadır. Bu noktada o, hocası Makdisi’nin, Mihne’nin “gelenekçiler”in kesin zaferiyle bittiği ve ilk kurulan fıkıh mezhebinin de Ebû Bekir el-Hallâl’ın kurduğu Hanbelilik olduğu görüşüne itiraz etmektedir. Melchert’a göre Hanbeli mezhebinin fıkhi bir boyut kazanması, aslında Irak Ehl-i Hadisi’nin akılcılığa yaklaşması anlamına gelmektedir. Bu da onların kendilerinden birçok konuda ödün verdiğini göstermektedir. Dolayısıyla burada “gelenekçiler”in kesin bir zaferinden söz etmek mümkün değildir. Tabakât yazımının, mezhebin oluşumunun ön şartı olduğunu, bu nedenle ilk kurulan mezhebin Hanbelilik olduğunu söyleyen Makdisi’nin aksine Melchert, tabakât yazımının önemli olduğunu, ancak bunun bir mezhebin oluşumu için yeterli olmayacağını ifade etmektedir. Melchert’a göre ilk fıkıh mezhebi, İbn Süreyc’in temsil ettiği Bağdat Şafii Ekolü’dür.

“The Hanabila and The Early Sufis” başlıklı makalesinde de seleflerinden farklı bir görüş ortaya koyan Melchert, Ahmed b. Hanbel’in klasik sûflerin öncülerinden herhangi biriyle yakınlığının olmadığını, Berbehârî ile birlikte Hanbeliliğin sûfilikle yakınlaşmış gibi görüldüğünü belirtmiştir. Melchert, Hanbeliliğin tasavvuf ile ilgisinin olmadığını ancak onların arasında zühd hareketine yakın bir çevrenin bulunduğunu belirtmiştir.

Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, (London, 2002) adlı çalışması başta olmak üzere Hanbelilikle ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Hurvitz, *The Formation of Hanbalism* adlı çalışmasını üç bölümde ele almıştır. Birinci Bölüm’de Ahmed b. Hanbel’in hayatını ele almış, İkinci Bölümde Ahmed b. Hanbel’in ilk talebelerinden hareketle Hanbeli mezhebinin oluşumunu açıklamaya çalışmış, son bölümde de Mihne üzerinde durmuştur. Gerek bu eserde gerekse “Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination” adlı makalesi başta olmak üzere diğer çalışmalarında Hurvitz, Ahmed b. Hanbel’i bir zahid, Hanbeliliği de bir zühd

hareketiymiş gibi sunmaktadır. Hurvitz'e göre Ahmed b. Hanbel'in bir talebeyi eğitmesi için tek ölçütü onun dindarlığıydı. Hatta bu anlamda Ahmed b. Hanbel'i talebelerin peşinden koşup onları "ayartan", bir parıltı görmediği takdirde de hemen terk eden bir "talebe avcısı" gibi sunmaktadır. Hurvitz'e göre Hanbelilik, hukuki doktrinlerle uğraşan fakihler topluluğu olmaktan ziyade, belirli ahlaki kuralları yaşamayı hedefleyen bir zühd hareketidir.

Hurvitz başta olmak üzere Hanbelilik üzerinde çalışan Batılı araştırmacıların çoğunda Ahmed b. Hanbel'i bir zahid; Hanbeliliği de bir zühd hareketi gibi sunma çabası görülmektedir. Bize göre böyle bir algının temelinde, Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere, Hanbeli çevredeki birçok kişinin dindar bir hayat yaşama arzusu yatmaktadır. Bilindiği üzere İslam düşüncesinde tıpkı namaz, oruç gibi az yemek, az içmek, az uyumak, başkalarına karşı müstağni olmak benzeri hasletler dindarlığın parçası sayılmış, müttakî bir hayat sürmek isteyen kimseler bu konulara dikkat etmişlerdir. Bu tavır, *killet-i kelâm*, *killet-i taâm*, *killet-i menâm* ve benzeri kavramlarla sembolleştirilmiştir. Dindar yaşam sürmek istemesi nedeniyle bu hususlara dikkat ederek hayatını idame ettiren birini zahid veya sûfî olarak adlandırmanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Ahmed b. Hanbel ve takipçileri için de aynı şey geçerlidir. Sırf dindar bir yaşam sürmek istediği için az yiyip az içen ve yöneticilerden uzak durmaya çalışan Ahmed b. Hanbel'i sûfî; ona nisbet edilen mezhebi de sûfî bir hareket olarak sunmak kanaatimizce doğru değildir. Bu nedenle çalışmamızda hareketin bu boyutu üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır.

Syafiq A. Mughni'nin, *Habalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d. 470/1077)* adlı doktora tezi (Los Angeles, 1990) de burada zikredilmesi gereken eserlerden biridir. Dört bölümde hazırlanan bu eserin Birinci Bölüm'ünde İslam dünyasının ve Bağdat'ın IV-V/X-XI. asırlardaki durumu incelenmiş, mezheplerin şehirlere ve bölgelere göre dağılımı ortaya konulmuştur. Eserin bizim açımızdan en önemli yanı bu olmuştur. Eserin İkinci Bölüm'ünde, 329-470/941-1077 yılları arasında yaşayan Hanbeli âlimlerin isimleri zikredilerek bunlar hakkında biyografik bilgiler verilmiştir. Üçüncü Bölüm'de, sözü edilen tarihler arasında Hanbelilerin sosyal hayatta müdahil oldukları olaylar kronolojik olarak aktarılmış, son bölümde ise Hanbeliliğin bazı görüşleri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Eser, önemli tarihi birçok bilgi içermesine rağmen dağınık anlatımı, fikirlerle

olayların birbirinden kopuk bir şekilde ele alınması nedeniyle okuyucuyu sıkabilmektedir.

Hanbeli Mezhebi ile ilgili burada sözünü edeceğimiz son çalışma, Saud Saleh AlSarhan'ın *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal* (United Kingdom, 2011) adlı doktora çalışmasıdır. Ciddi bir emek mahsulü olduğu belli olan bu çalışma, altı bölümden oluşmaktadır. Birinci ve İkinci Bölüm'de Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen bazı akaid metinleri (*creed*) üzerinde durulmuş, sonraki bölümlerde ise bu metinlerden hareketle Ahmed b. Hanbel'in hilafet, fazilet sıralaması, fitne, Emeviler başta olmak üzere siyasi konularla ilgili görüşleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

II. AHMED B. HANBEL VE MİHNE

A. Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855)

Hanbeli mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel, 164/780 yılı Rebiülevvel veya Rebiülahir⁴¹ ayında Bağdat'ta doğmuştur. Künyesi, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed b. İdrîs b. Abdillâh eş-Şeybânî el-Mervezî el-Bağdadî'dir. Dedesi Hanbel, Emeviler'in Serahs valisi, aynı zamanda Abbasi davetçilerinden biridir. Babası Muhammed ise Abbasi ordusundandır ve henüz otuz yaşındayken vefat etmiştir. Annesi ona hamileyken Merv'den Bağdat'a göç etmiştir. Babasının ölümü üzerine Ahmed b. Hanbel'i annesi yetiştirmiştir. Ahmed b. Hanbel, daha çocuk sayılacak bir yaşta ilim tahsiline başlamıştır. Öncelikle Bağdatlı âlimlerden dersler almış, Kur'an'ı hıfzetmiş, Arapça öğrenmiştir. Ahmed b. Hanbel, hadis rivayeti için Kufe, Basra, Mekke, Medine, Yemen, Şam, Cezire gibi birçok yere seferlere (*rihle*) çıkmıştır. Buralarda Hüseyim b. Beşîr, Süfyân b. Uyeyne, Velid b. Müslim, Fudayl b. İyâd, Yahya b. Sa'd, İbrahim b. Sa'd, Cerîr b. Abdulhamîd, Yahya el Kattân, Velid b. Müslim, İsmail b. Uleyye, Ali b. Hâşim b. el-Bureyd, Mu'temir b. Süleyman, Ebû Bekir b. el-Ayyâş, Yahya b. Ebî Zâide, Kadı Ebû Yusuf, Veki' b. el-Cerrâh, İbnü'n-Nümeyr, Abdurrahman b. Mehdi, Yezîd b. Hârûn, Abdurrezzak b. Hemmâm ve İmam Şafiî gibi

⁴¹ Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu Meşâhiri'l-A'lâm*, thk., Ömer Abdusselam Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1411/1991, XVIII, 64.

birçok âlimden ders almıştır.⁴² Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in hocalarının sayısının iki yüz seksenden fazla olduğunu söylemiştir.⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eserinde onun hocalarının isimlerini alfabetik sıraya göre vermiştir.⁴⁴

İlk olarak Ebû Hanife'nin öğrencilerinden biri olan Kadı Ebû Yusuf'tan hadis ve fıkıh dersleri almış,⁴⁵ daha sonra Bağdat'taki çeşitli âlimlerden dersler almıştır. Ahmed b. Hanbel'in ilk hocaları incelendiğinde, bunların tamamının Ehl-i Hadis'ten olmadığını, aralarında Hz. Ali taraftarlığıyla bilinen Ali b. Haşim İbnü'l-Berîd (ö. 179/795-6), kelamcı İbn Uleyye (ö. 193/808) gibi şahısların da bulunduğu farklı gruplara mensup birçok kişiye rastlamak mümkündür.⁴⁶ Hallâl, muhtemelen bu duruma işaretlerle, Ahmed b. Hanbel'in, Ehl-i Rey'in kitaplarını hıfzettiğini ancak bunlara iltifat etmediğini söylemiştir.⁴⁷

Ahmed b. Hanbel'in ilk defa Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799)'den hadis dersleri aldığı rivayet edilmektedir. Dönem'in önemli hadis âlimlerinden biri olan Hüseyim, Ahmed b. Hanbel'in ilk hocası addedilir. Ahmed b. Hanbel de ilk defa 179/795 yılında Hüseyim'den rivayet ettiğini söylemiş, Hüseyim'in vefatına kadar (183/799) ondan ders

⁴² Ahmed b. Hanbel ile ilgili bkz.: Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk.: İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1968, VII, 354; Ebu'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. tşk.: Fûâd b. Abdulmün'im Ahmed, Dârü's-Selef, Riyâd, 1415/1995, s. 29-30; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Asfiyâ'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1988, IX, 161-233; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2001, VI, 90-104; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 8-44; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk.: Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992, XI, 286-289; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, thk.: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1402/1982, XI, 177-9; Mücîrüddîn Ebû'l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed el-Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed fî Terâcimi Ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk.: Abdulkadir el-Arnaût, Mahmud el-Arnaût, Dâru Sadr, Beyrut, 1997, I, 69-128; Beşşâr Avvâd, "Ahmed b. Hanbel", *Mevsu'âti'l-Hadâreti'l-İslmiyye*, Müessetu Âli'l-Beyt, Amman, 1993, 349-356; Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*; Cristopher Melchert, *Ahmad ibn Hanbal*, Oneworld Publications, Oxford, 2006; Goldziher, "Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", *İ.A.*, I, 170-173; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 75-80.

⁴³ Zehebî, *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 181.

⁴⁴ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1409, s. 40-69.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 26; Abdul Hakim I. al-Matroudi, *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyyah: Conflict or Conciliation*, Routledge, London&New York, 2006, s. 5-6.

⁴⁶ Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, RoutledgeCurzon, London, 2002, s. 43-49.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 188; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 69.

almaya devam etmiştir.⁴⁸ Hüseyim b. Beşîr'in ölümünden sonra, Ahmed b. Hanbel hadis rivayeti için seferlere (*rihle*) çıkmaya başlamış, dönemin seçkin âlimlerinin çoğundan hadis rivayet etmiştir. Önce Kufe'ye (183/799) giden Ahmed b. Hanbel, daha sonra 186/802'de Basra'ya; sonraki sene Hicaz'a gitmiş, burada Süfyân b. Uyeyne'den (ö. 198/813) hadis almıştır. Ahmed b. Hanbel, Hicaz'da bulunduğu sırada hac görevini yerine getirmiştir.⁴⁹

Ahmed b. Hanbel, Abdurrezzak b. Hemmâm'dan (ö. 211/826) hadis rivayet etmek için, 199/814'de arkadaşı Yahya b. Ma'în'le (ö. 233/847-8) beraber Yemen'e yaya olarak gitmiş, burada iki seneye⁵⁰ yakın bir süre kalmıştır.⁵¹ Yahya b. Ma'în, Abdurrezzak'la karşılaştıklarında Ahmed b. Hanbel'i "bu senin kardeşin Ahmed b. Hanbel'dir" şeklinde tanıttığını, Abdurrezzak'ın da ona iltifat ettiğini ve saygı gösterdiğini söylemiştir.⁵² Yahya b. Ma'în'in bu rivayeti, Ahmed b. Hanbel'in o dönemde hadis konusundaki mevkisini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ahmed b. Hanbel ile İmam Şafîî ilk defa Hac'da karşılaşmışlardır. Daha sonra 195/810-11 ve 198/813-14 yıllarında Bağdat'ta görüşmüşlerdir. Uleymî, onun Şafîî'nin ashabından olduğunu, Şafîî'nin de ona saygı gösterdiğini belirtmiştir.⁵³ Ancak bu beraberlik bir hoca öğrenci ilişkisinden çok iki âlimin fikir alışverişine benzemektedir. Hem Ahmed b. Hanbel hem de Şafîî, Ehl-i Hadis'e mensup kimselerdir. Benzer fikirlere ve aynı düşmanlara sahiptirler. Dolayısıyla birbirleriyle fikir alışverişinde bulunmaları çok normaldir.⁵⁴ Gerek Şafîî gerekse Hanbeli kaynaklar incelendiğinde, Ahmed b. Hanbel ile Şafîî'nin birbirine itimad ettiği ve karşılıklı fikir alışverişinde bulundukları görülebilmektedir. Nitekim Yahya b. Hassan'ın rivayet ettiğine göre Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: "Şafîî'ye kadar bizim (yani Ehl-i Hadis'in) hukuki meselelerimize Ebû Hanife'nin ashabı bakardı. Onlardan ayrı kalamazdık. Şafîî, Allah'ın kitabı ve Hz.

⁴⁸ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 31-34; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 162-164; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 26

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 26-39.

⁵⁰ Beşşâr Avvâd, onun Yemen'de on ay kaldığını söylemektedir. Bkz.: Avvâd, "Ahmed b. Hanbel", s. 350.

⁵¹ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 31-3; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 412-413; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 286; Zehebî, *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 183-4; Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 10-18.

⁵² Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 73.

⁵³ Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 73-74.

⁵⁴ Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 52-55.

Peygamber'in sünneti hususunda insanların en derin anlayışlısı (*efkah*) idi".⁵⁵ Diğer bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel, "Şafî, ümmeti Muhammed'e Allah'ın bir rahmetidir", demiştir.⁵⁶ Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as, "Ahmed b. Hanbel, Şafî'ye meyl ettiği kadar hiç kimseye meyletmemiştir"⁵⁷ demiştir. İmam Şafî ise, Bağdat'tan çıktığında ardında Ahmed b. Hanbel'den daha zâhid, daha çok Allah'tan korkan ve daha çok âlim birini bırakmadığını söylemiştir.⁵⁸ İmam Şafî, Bağdat'a ikinci gelişinde, Ahmed b. Hanbel'e; "Ey Ebâ Abdillâh, sizin yanınızda bulunan sahih bir hadis varsa onu bana bildirin ki, ona göre hareket edeyim ve ona uyayım. Bunu sana nakleden kişi ister Hicazlı, ister Şamlı, ister Iraklı, ister Yemenli olsun, farketmez." diyerek hadis konusunda Ahmed b. Hanbel'e olan güvenini ortaya koymuştur.⁵⁹ Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'a göre, Şafî'nin kitabında "güvenilir bir kişi (*es-sika*) bana şöyle rivayet etti veya haber verdi" şeklindeki ibarelerin tamamında kastedilen şahıs Ahmed b. Hanbel'dir.⁶⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Şafî'nin Bağdat'ta yazdığı kitapların Mısır'da yazdıklarından daha doğru olduğunu idda etmiştir. Çünkü onun iddiasına göre Şafî, Bağdat'ta olduğu sırada yazdıklarını babasından sorup teyid etme imkanı bulmuştur. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasının "Şafî bizden, bizim ondan istifade ettiğimizden daha çok yararlanmıştır" sözünü aktarmıştır.⁶¹ Rebî' b. Süleyman'ın bir rivayetine göre, İmam Şafî, Ahmed b. Hanbel'in hadis, fıkıh, dil, Kur'an, fakr, zühd, Allah'tan korkma (*vera*) ve sünnet konularında önder olduğunu söylemiştir.⁶² Öyle görünüyor ki Şafî, Ahmed b. Hanbel'den hadis konusunda yararlanmış; Ahmed b. Hanbel de onun hukuki birikiminden istifade etmiştir.⁶³ Koca, Ahmed b. Hanbel-Şafî münasebetini basit bir

⁵⁵ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Âdâbu's-Şafî'i ve Menâkibihi*, thk.: Abdulğani Abdulhalik, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, s. 42.

⁵⁶ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Âdâbu's-Şafî'i ve Menâkibihi*, s. 44.

⁵⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 406.

⁵⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 419; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 40; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fî Bağdâd*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut&Dımaşk, 1406/1986, s. 45; Beşşâr Ayyâd, "Ahmed b. Hanbel", s. 351-2; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", s. II, 77.

⁵⁹ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 170.

⁶⁰ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl (oğlu Abdullah'ın Rivayati ile)*, thk.: Vasiyyüllâh b. Muhammed Abbâs, Dâru'l-Hânî, Riyad 1422/2001, I, 469; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 170; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 109. Ancak Subkî, Şafî'nin *es-sika*'dan kastının Ahmed b. Hanbel olmadığını, bu kavramda kastedilenin Yahya b. Hassân veya İbrahim b. Ebî Yahya olduğunu iddia etmektedir. Konuyla ilgili bkz.: Tacuddîn Ebî Nasr Abdulvehhâb b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, thk.: Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Daru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, y.y., t.y., II, 30.

⁶¹ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 170.

⁶² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 10-31.

⁶³ Muhammed Ebû Zehra, *İbn Hanbel Hayâtuhu ve 'Asruhu Ârâûhu ve Fikhuhu*, Dâru'l-Fikru'l-'Arabî, Kahire, t.y., s. 177; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 54-55.

hoca-talebe ilişkisi gibi görmenin yanlışlığına dikkat çekerek, bunu aynı seviyedeki insanların karşılıklı bilgi alışverişi şeklinde değerlendirmek gerektiğini belirtmiştir.⁶⁴

Hicri 200/800'lü yılların başında Ahmed b. Hanbel, *Müsned*'inin tasnifine, hadis rivayetine ve fetva vermeye başlamıştır. Sabahları evinde, ikindiden sonra da mescidde hadis rivayet etmiş ve fetva vermiştir. Bu durum 218/833'te Me'mûn'un Mihne'yi ilân etmesine kadar devam etmiştir.⁶⁵ Bu dönemde Ahmed b. Hanbel'in etrafında beş yüzü bizzat hadis yazan olmak üzere yaklaşık beş bin kişi bulunduğu rivayet edilmektedir. Bunların arasında, Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915), Yahya b. Ma'in (ö. 233/847-8), Ali b. el-Medîni (ö. 234/849) Ebû Zur'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Hanbel b. İshâk (Ahmed b. Hanbel'in yeğeni) (ö. 273/886), Salih ve Abdullah da (Ahmed b. Hanbel'in oğulları) bulunmaktaydı.⁶⁶

Abbasi yönetimi tarafından uygulamaya konulan Kur'an'ın yaratılmış olduğuna dair Mihne politikası, gerek İslam düşünce tarihinde gerekse Ahmed b. Hanbel'in hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in Mihne'den önceki hayatıyla ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Onun ne zaman hadis derslerini vermeye başladığı, eserlerini tam olarak ne zaman tasnif etmeye başladığı ile ilgili elimizde bir bilgi mevcut değildir. Ancak kesin olarak bilinen husus Halife Me'mûn'un Mihne'yi uygulamaya koyduğu sırada, onun dönemin en önemli hadisçilerinden biri olduğudur.⁶⁷

Ahmed b. Hanbel'in Mihne'den önce önemli bir âlim olduğu konusunda şüphe yoktur. Onun Mihne'den önceki hayatında bu düşüncemizi destekleyen bazı ipuçlarına da sahibiz. Mesela Ahmed b. Hanbel, Abdurrezzak b. Hemmâm'dan (ö. 211/826) hadis rivayet etmek için Yemen'e yolculuğa çıktığı sırada, dönemin ünlü âlimlerinden Muhannâ b. Yahya eş-Şâmî ile tanışmıştır. Ahmed b. Hanbel o sırada otuz dört yaşındadır. Hadis ilim geleneğinde yaşça büyük olan birinin, kendisinden daha küçük birinden hadis alması ve onu kendisine üstad kabul etmesi sık rastlanılan bir durum değildir. Buna rağmen Muhannâ, Ahmed b. Hanbel'i kendisine üstad edinmiştir. Hayatı

⁶⁴ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, Ankara Okulu, Ankara, 2002, s. 37-38.

⁶⁵ Beşşâr Avvâd, "Ahmed b. Hanbel", s. 350; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", s. 79.

⁶⁶ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", s. 75-6; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 38.

⁶⁷ Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 18-19.

boyunca hep Ahmed b. Hanbel'in yanında kalmış, daha sonra da Hanbeli mezhebinin önemli simalarından biri olmuştur.⁶⁸

Yine *Târîhu Bağdâd*'da yer alan bilgilere göre, Me'mûn 206/821 yılında Mihne'yi başlatmak istemiş, ancak Yezîd b. Hârûn'un muhalefetinden korktuğu için böyle bir işe girişmemiştir.⁶⁹ Zehebî, Yezîd b. Hârûn ile Ahmed b. Hanbel'in yakın dost olduklarına dair bir rivayet aktarmaktadır.⁷⁰ Bu rivayetin doğru olup olmadığı, Me'mûn'un gerçekten böyle bir durumu gözetip gözetmediği ayrı bir tartışma konusudur.⁷¹ Bizim açımızdan önemli olan, böyle bir olgunun varlığıdır. Çünkü bu rivayet, Yezîd b. Hârûn'un o dönemde önemli bir etkinliğinin olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in bu denli etkili biriyle olan yakınlığı da, onun sözü edilen dönemde önemli bir âlim olduğunu göstermektedir.

Mihne öncesi dönemde Ahmed b. Hanbel'in Hadis yolculuklarının dışında sosyal ve siyasi kimliği hakkında bir yorum yapmak, bu konuda kesin bir kanıya varmak oldukça güçtür. Mihne'den sonra artık gerçek bir Ahmed b. Hanbel'in yerine menkıbevi bir Ahmed'le karşı karşıya kaldığımızı ve bu ikisini birbirinden ayırmanın oldukça güç olduğunu görmekteyiz.⁷² Bu nedenle Mihne, hem Ahmed b. Hanbel'in hayatında bir dönüm noktası olmuş hem de sonucu itibarıyla Hanbelilik adında bir mezhebin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

B. Mihne

Mihne, me-ha-ne (محن) fiil kökünden türeyen bir isimdir. Mihne, sözlükte denemek, sınamak, imtihan etmek, soruşturmak, sıkıştırmak, boyun eğdirmek, dövmek, eziyet etmek, musibete maruz kalmak, arıtmak, temizlemek, birşeyin hakikatini araştırmak, inceliklerini düşünmek gibi anlamlara gelmektedir.⁷³

⁶⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 432-476; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 75.

⁶⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 499; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, IX, 362, 364.

⁷⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, IX, 371; Fehmi Ced'an, *el-Mihne: Bahsun fi Cedeliyyeti'd-Dinî ve's-Siyâsî fi'l-İslâm*, Dârü's-Şuruk, Amman, 1989, s. 140.

⁷¹ Nitekim Akoğlu, Me'mûn'un böyle bir durumu göz önünde bulundurmadığını belirtmektedir. Konu ile ilgili bkz.: Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 123.

⁷² Mehmet Emin Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Hâşeviyye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara, 1999, s. 67.

⁷³ Ebu'l-Fadl Cemaluddin b. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y., XIII, 401-402; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiru'l-Kâmûs*, thk.: Abdulkarim el 'Azbâvî, Dâru'l-Hidâye, Kuveyt, 1422/2001, XXXVI, 153-155.

İslam düşünce tarihinde bir terim olarak Mihne, Halife Me'mûn'un Bizans seferine çıktığı (218/833) sırada Bağdat'taki vekili İshâk b. İbrahim'e gönderdiği mektuplarla başlayan, 232/846 yılında Mütevekkil'in halife olmasına kadar geçen sürece, bu süreçteki uygulamalara ve bu uygulamaların yapıldığı döneme atfen kullanılan özel bir isimdir.⁷⁴

1. Mihne'nin Tarihi Arka Planı

Esas itibariyle ilahi sıfatlar ve *kelâmullâh* problemi bağlamında tartışılan bir konu olan *halku'l-Kur'an* meselesi, Me'mûn'un Mihne politikalarını başlatmasıyla ortaya konulan uygulama ve baskılarla birlikte siyasi bir mesele haline gelmiştir. Bu süreçten itibaren *halku'l-Kur'an* meselesi teolojik yönünden çok siyasi yönüyle ön plana çıkmış, bu bağlamda ilgili araştırmacıların dikkatini çekmiştir. *Halku'l-Kur'an* meselesinin, Ahmed b. Hanbel'in hayatında ve Hanbeli mezhebinin oluşumunda önemli bir yeri vardır. Konunun bu açıdan ele alınması gerekmektedir.

Klasik kaynaklar *halku'l-Kur'an* meselesinin ilk defa II/VIII. asrın başlarında Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) tarafından ortaya atıldığını bildirmektedir.⁷⁵ Emevi halifesi II. Mervan'ın hocası olan Ca'd b. Dirhem ilahi sıfatlarla ilgili görüşlerinin bir sonucu olarak Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ca'd b. Dirhem daha sonra bu görüşlerinden dolayı Emeviler tarafından takibe alınmış, bir Kurban Bayramı sabahı Kufe valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî (ö. 126/744) tarafından idam edilmiştir.⁷⁶ Onun

⁷⁴ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 53-54.

Mihne ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz.: Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 48-75; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 416-489; Takiyyüddin Abdülğânî b. Abdolvâhid b. Ali b. Surûr el-Makdisî, *Mihnetü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Hicr li'Tiba'a ve'n-Neşr, Cîze, 1407/1987; Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihne*; Ced'an, *el-Mihne*.

⁷⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 337; Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'r-Resâil ve'l-Mesâil*, thk.: Muhammed Reşid Rıza, Lecnetü't-Turâsi'l-'Arabî, y.y., t.y., III, 132.

⁷⁶ Ca'd b. Dirhem'in aslen Horasanlı veya Harranlı olduğu ileri sürülmüştür. Muhtemelen eski felsefî kültürlerin merkezlerinden biri sayılan Harran'da doğmuş ve yetişmiştir. Hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi yoktur. Hicri ikinci yüzyılın başlarında akaid konularında ortaya attığı görüşleriyle dikkat çekmiştir. Şam, Basra, Kûfe gibi merkezleri dolaşarak görüşlerini yaymaya çalışmıştır. Kûfe'de karşılaştığı Cehm b. Safvan ile ilmi sohbetlerde bulunmuş ve ilahi sıfatlar meselesini tartışmıştır. Vehb b. Münebbih ile de çeşitli zamanlarda görüşüp ilahi sıfatlar meselesini tartışmıştır. Ca'd, *halku'l-Kur'an* konusunda Halife Hişâm b. Abdülmelik'e yakınlığı ile tanınan Meymûn b. Mihrân'la münazaralarda bulunmuştur. Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunduğu için Meymûn tarafından Halife Hişâm'a şikâyet edilmiştir. Bir süre Vali Muhammed b. Mervân'ın sarayında kalmış, daha sonra Basra ve Kûfe taraflarına giderek saklanmaya çalışmışsa da halifenin, Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye, Ca'd'ı yakalayıp idam etmesini emretmesi üzerine tutuklanmıştır. Nihayetinde Ca'd, 124/742 yılında Kurban bayramı günü Hâlid el-Kasrî tarafından idam edilmiştir. Konu ile ilgili bkz.: Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 337-338; İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'r-Resâil ve'l-Mesâil*, III, 131-

bu görüşlerinden etkilenen talebesi Cehm b. Safvan da (ö. 128/745-46) bu fikirlerin devamlılık kazanmasını sağlamıştır.⁷⁷

Halku'l-Kur'an meselesinin ilk defa Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atıldığı söylenmekle birlikte, meselenin kaynağı ile ilgili çeşitli rivayetler de bulunmaktadır. Bu iddialardan birincisi, *halku'l-Kur'an* meselesinin Yahudi kaynaklı olduğudur. Buna göre Ca'd, bu görüşü Beyân b. Sem'ân'dan⁷⁸, o da Tâlût'tan, Tâlût da Hz. Peygamber'e sihir yaptığı söylenen Yahudi asıllı Lebîd b. A'sam'dan almıştır. Lebîd, Tevrat'ın yaratılmışlığından hareket ederek Kur'an'ın da mahlûk olduğunu söylemiş, daha sonra yeğeni Tâlût, *halku'l-Kur'an*'a dair bir eser yazarak Müslümanlar arasında bu görüşü yaymaya çalışmıştır. Tâlût'tan sonra Beyân b. Sem'ân, Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvân ve Bîşr b. Ğiyâs el-Merîsî gibi kelimciler de aynı fikri savunmuşlardır.⁷⁹

Bazı Sünni, Mutezili ve Şii âlimlerin de katıldığı ikinci iddiaya göre *halku'l-Kur'an* meselesi Hristiyan kaynaklıdır. Klasik İslam Mezhepleri tarihçilerinden İbn Hazm (ö. 456/1064), Şehristânî (ö. 548/1153), Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) gibi âlimlerin de katıldığı bu görüşe göre Hişâm b. Abdülmelik zamanında sarayda kâtiplik yapan Hristiyan ilâhiyatçılarından Yuhannâ ed-Dîmeşkî (ö. 132/750), Müslümanları dinlerinden şüpheyne düşürecek tartışmaları yayıyordu. Hz. İsa'nın

132; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, II, 120; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2010, 338; G. Vajda, "İbn Dirham", *EI*², III, 747-748; Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, VI, 542-543; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire, t.y., III, 161-162.

⁷⁷ Cehm b. Safvan ilk kelimcilerden, Cehmiyye fırkasının kurucusu olarak bilinmektedir. Ezd kabilesinden Benî Râsibin azatlı kölesidir. Horasan'da yaşayan Cehm'in Kûfe asıllı olduğu söylenmekle birlikte çeşitli kaynaklardan ve nisbesinden anlaşılacağı üzere Semerkantlı olup orada yetişmiştir. Bir müddet Tirmiz'de ikamet etmiş, oradan Kûfe'ye giderek Ca'd b. Dirhem'e görüşmüştür. Burada, ilâhî sıfatlar, kader ve *halku'l-Kur'an* gibi konularda onun etkisinde kalmıştır. Cehm'in, çağdaşı olan Ebû Hanîfe'nin yanı sıra Vâsıl b. Atâ ile de fikir alışverişinde bulunduğu ve talebeleriyle münakaşalar yaptığı bilinmektedir. 116/734-128/746 yılları arasında Emevîler'e karşı isyan eden Hâris b. Süreyc'in katib yardımcılığını yapmıştır. Daha sonra Hişâm b. Abdülmelik zamanında Sâlim b. Ahvaz el-Mâzenî tarafından öldürülmüştür. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk.: Muhammed Abdulkadir el-Fâdilî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1462/2006, I, 67-69; Zehebî, *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, VI, 26-27; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 141; W. Montgomery Watt, "Djahmiyya", *EI*², II, 388; Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvan", *DİA*, VII, 233-234; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 162.

⁷⁸ İbn Kuteybe'ye göre Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyen ilk kişi, Beyân b. Sem'ân'dır. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, t.y., II, 148.

⁷⁹ İzzüddin Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, tsh.: Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987, VI, 121; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 162.

ulûhiyyetini kanıtlamak için Kur'an'da "İsa Allah'ın Resulü ve kelimesidir"⁸⁰ ayetinden hareketle Allah'ın kelamının kadim olduğu yani Kur'an'ın mahluk olmadığı görüşünü ortaya atmış, Müslümanlara Allah'ın kelamının kadim olup olmadığı hususunda sorular sormuştur. Müslümanlar bu soruya "hayır" diye cevap verirlerse bu durumda Allah'ın kelamı olan Kur'an'ın da mahluk olduğu kabul edilecek; "evet" diye cevap verirlerse, Allah'ın kelamının kadim olduğunu, dolayısıyla İsa'nın da kadim olduğunu iddia etmiş olacaktı. Bu durum Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan gibi Cehmiyye ve Mutezile âlimlerinin gözünden kaçmamış, Hristiyanların iddiasını reddetmek için hem *kelimetullah* olan Hz. İsa'nın hem de ilahi kelamın mahluk olduğunu söylemişlerdir.⁸¹ Hasan Zühdi Cârullah, M. Ebû Zehra, Ahmed Emîn gibi müslüman yazarlardan başka D. B. Macdonald, A.S. Tritton, T.J. de Boer gibi şarkiyatçılar da bu görüşü benimsemiştir.

Halku'l-Kur'an probleminin ortaya çıkışına dair üçüncü görüş, söz konusu tartışmaların kaynağının Grek felsefesi olduğudur. Bu tartışma, Heraklitos ve Anaxagoras'ın felsefesinde önemli bir yer tutan "logos" kelimesine dayanır. Logosun Arapça'ya *kelâm* şeklinde tercüme edilmesiyle, Müslümanlar arasında ilâhî kelâmın ezeliyeti ve buna bağlı olarak *halku'l-Kur'an* meselesi ortaya çıkmıştır.⁸²

Dördüncü görüşe göre ise *halku'l-Kur'an* meselesi, ilâhî sıfatlarla bağlantılı olup sıfatların ezeli veya hâdis kabul edilmesine bağlı tartışmaların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu meselenin ortaya çıkmasında harici etkiler yoktur. İslam düşüncesindeki fikri gelişmeyle birlikte tartışılan konulardan biri olan sıfatlar meselesi bağlamında ortaya çıkmış bir meseledir.⁸³ İbn Teymiyye'ye göre de kalamcılar metafizik sistemlerini fizik anlayışlarına dayandırmışlardır. Bunun bir sonucu olarak ilahi sıfat ve

⁸⁰ Nisa(4), 171.

⁸¹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd ve'r-Red 'ale'l-Cehmiyye ve Ashabi't-Ta'tîl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1411/1990, 21-22; Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, thk.: Susanna Diwald-Wilzer, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1380/1961, s. 124; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 339-340; Hasan Muhammed Mekki el-Âmilî, *el-İlahiyyât alâ Hude'l-Kitâbi ve's-Sünneti ve'l-Akli*, ed-Dâru'l-İslâmiyye, y.y., 1410/1989, I, 189-190; Ced'an, *el-Mihne*, 21-22; H. Austryn, Wolfson, *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı*, çev.: Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 2001, 101, 180, 554-556; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, 104; Sinan Öge, *İlâhî Kelâmın Yapısı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 22-23.

⁸² M. Ramazan Abdullah, *el-Bâkullânî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, Matbaatu'l-Ummu, Bağdat, 1986, s. 525-526; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, 105.

⁸³ Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y., I, 407-408; A. J. Wensinck, *The Muslim Creed Its Genesis and Historical Development*, Barnes&Noble, Inc, New York, 1965, 407.

fiillerin zat ile kaim olup olmamasına ilişkin tartışmalar kelâm sıfatının, dolayısıyla Kur'an'ın mahluk olup olmadığına dair ihtilafların ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸⁴ İbn Teymiyye'nin bu görüşü çağdaş araştırmacılardan Montgomery Watt tarafından da dile getirilmiştir. Ancak o, Allah'ın sıfatlarıyla değil; kaderle *halku'l-Kur'an* arasında bir ilgi olduğunu belirtmektedir. Watt'a göre insanın fiillerinde hür olduğunu kabul edenler Kur'an'ın yaratılmışlığından faydalanarak görüşlerini savunma imkanı bulmuşlardır. Ayrıca Kur'an'da birçok tarihi olayın bulunması Kur'an'ın, yaratılmamış olsa bile önceden varolduğunu göstermektedir. Özellikle Me'mûn tarafından delil olarak kullanılan "Ey Muhammed, sana geçmiş olayları anlatırız"⁸⁵ ayeti Kur'an'ın anlatılan olaylardan daha sonra ortaya çıktığını/yaratıldığını göstermektedir.⁸⁶

Halku'l-Kur'an meselesinin kaynağı ile ilgili kısaca verilen bu bilgiler, meselenin daha çok dış kaynaklı olduğu noktasında odaklaşmaktadır. Ama bu dış kaynak meselesinin çoğunlukla *halku'l-Kur'an* fikrine muhalif olanlar tarafından ileri sürüldüğü dikkatten kaçırılmamalıdır. Sıfatlar problemi bağlamında tartışılmaya başlanan *halku'l-Kur'an* meselesinin ortaya çıkmasında sözü edilen dış etkenlerin rol oynadığı inkar edilemez. Meselenin ortaya çıktığı dönemin sosyo-politik durumu göz önünde bulundurulduğunda bu etkileşim açık bir şekilde anlaşılabilmektedir. Ancak Öge'nin de isabetli tespitiyle, klasik kaynakların yaptığı gibi konuyu salt belli bir kültüre nisbet ederek bu fikirde olan kimseleri yaftalamak, ilmi yöntem açısından sakıncalıdır. Meselenin İslam düşüncesine özgü olduğunu kabul etmekle birlikte kültürel etkileşimi de göz ardı edilemeyecek bir vakıa olarak tespit etmek yerinde olacaktır.⁸⁷

Hicri ikinci asrın başlarında ortaya çıktığı kabul edilen *halku'l-Kur'an* meselesi, Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan'ın ölümünden sonra Hârûn Reşîd (ö. 193/809) dönemine kadar düşünce tarihini ciddi derecede etkilememiştir. Hârûn Reşîd döneminde konu gündeme gelmiş ancak Halife konuya sıcak bakmamıştır.⁸⁸ Bu konu Me'mûn dönemine kadar ferdi olarak tartışılmış, kitlelere mal olmamıştır. Me'mûn döneminde

⁸⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'r-Resâil ve'l-Mesâil*, III, 162-164; a.mlf., *Der'u Te'ârudi'l-'Akli ve'n-Nakl*, thk., Muhammed Reşad Salim, Riyad, 1411/1991, I, 305-307; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, 105-106.

⁸⁵ Taha (20), 99.

⁸⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 248-249, 340.

⁸⁷ Öge, *İlâhî Kelâmın Yapısı*, s. 24-25.

⁸⁸ Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 47; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, 107-108.

konunun ilim meclislerinde sıkı bir şekilde tartışıldığı ve sonuçta bir yönetim politikası olarak Müslümanların gündemine oturduğu görülmektedir.⁸⁹

Me'mûn'un Mihne uygulamalarını başlatma nedeni ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁹⁰ Bunların başında Halife'nin, Mutezilenin etkisinde kalması nedeniyle *halku'l-Kur'an* meselesini resmi bir ideoloji olarak benimsediği ve halka kabul ettirmek istediği iddiası gelmektedir.⁹¹ Me'mûn'un özellikle Mihne öncesi dönemde Mutezilenin ileri gelenleriyle yakın ilişkilere sahip olduğu, bu âlimlerin, Me'mûn'un ilim meclislerinde yer aldıkları bilinenmektedir. Mutezile'nin ileri gelenlerinden biri olan Ebu'l-Huzeyl el-Allâf da (ö. 235/849-50) Me'mûn'un hocasıydı. Me'mûn'un Mutezilî âlimlerle olan bu ilişkilerinden hareketle onun Mutezileye mensup olduğu, bu nedenle Mihne uygulamalarını başlattığı iddia edilmiştir.⁹² Ancak Me'mûn'un zaman zaman farklı mezheplere mensup olduğunu belirttiğine dair rivayetler de mevcuttur. İbni Ebî Tâhir Tayfûr, Me'mûn'un kendisini Mürchie olarak tanımladığını belirtmektedir.⁹³ Mihne sürecinde Hanefilerin etkili olduğu bilinen bir hususudur. Kadı Abdulcebbâr, *halku'l-Kur'an* meselesinin Ebû Hanife (ö. 150/767) ve öğrencileri tarafından tartışıldığını rivayet etmektedir.⁹⁴ Mehmet Ümit, Kadı Ebû Yusuf'tan sonra Hanefilerin kadılık ve benzeri görevler almaya başladıklarını, Mihne döneminde aktif rol alan kadınların çoğunun Hanefi olduğunu belirtmektedir.⁹⁵ Melchert, *halku'l-Kur'an* doktrininin esas itibarıyla Mutezileye değil Hanefilere ait olduğuna dikkat çekmiş, Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki mücadelenin bir tezahürü olan Mihne'nin asıl amacının Hanefilere ait -Mutezileye değil- bu doktrini yerleştirmek olduğunu belirtmiştir.⁹⁶ Me'mûn'un mezhebi yönelimine dair bu rivayet şayet doğru ise bu, onun Mutezileye olan sempatisinden dolayı Mihne'yi uygulamaya koyduğu

⁸⁹ Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı –Me'mûn Dönemi-*, Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 105.

⁹⁰ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: John A. Nawas, "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies*, 26 (4), 1994, ss. 615-629.

⁹¹ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Haz.: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, I, 458-459; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 163-165.

⁹² Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 51-52; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 98,159; Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, Longman, London, 2004, s. 163-164.

⁹³ Ahmed b. Tâhir el-Kâtib İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, nşr.: es-Seyyid İzzet el-'Attâr el-Hüseynî, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1423/2002, s. 51, 66.

⁹⁴ Kadı Abdulcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk.: Fuâd Seyyid, ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, t.y., s. 157.

⁹⁵ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (17), 2010, s. 112, 114-121.

⁹⁶ Cristopher Melchert, "The Adversaries of Ahmad Ibn Hanbal", *Arabica*, 44 (2), 1997, 252-253.

iddiasının çok da tutarlı olmadığı anlamına gelmektedir. Ancak tek bir rivayet Me'mûn'un yukarıda sözü edilen ilişkilerini gözardı etmemizi gerektirmemektedir. Me'mûn, birçok konuda Mutezile ile aynı fikirleri paylaşmış ve onlardan etkilenmiştir. Ancak bu onlardan etkilenererek *halku'l-Kur'an* meselesini resmi ideoloji haline getirdiği ve Mihne'yi başlattığı anlamına gelmez. Me'mûn, toplumdaki dengeleri gözeterek halk üzerinde etkinliği olan Ehl-i Hadis'in gücünü kırabilmek için Mutezile'ye ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle toplumdaki fikri dalgalanmaları önleyebilmek ve siyasi otoriteyi kendi lehine sağlamlaştırmak için Mutezile mensuplarının önemli mevkilere gelmesini sağlamıştır.⁹⁷ Kaldı ki, Me'mûn, Mutezile'nin bütün öğretilerini değil; sadece Kur'an'ın yaratılmış olduğuna dair görüşünü uygulama alanına koymuştur.⁹⁸ Mihne uygulamaları tamamen mezhebi taassuptan kaynaklanan bir durum olsaydı, o halde Me'mûn, Mutezilenin bütün öğretilerini resmi politika haline getirecekti. Öge'ye göre de Mihne sürecini Mutezile ile ilişkilendirmek tarihsel gerçeklerle uyuşmamaktadır.⁹⁹

Bir başka iddiaya göre Me'mûn'un Mihne'yi başlatmasının nedeni onun Şia'ya duyduğu sempatisidir. Me'mûn'un 201/817 yılında İmâmîyye Şiası'nın sekizinci imamı Ali er-Rıza'yı kendisinden sonra veliaht tayin etmesi ve Abbasilerin sembolü olan siyah rengi terk edip Alioğulları'nın sembolü olan yeşil rengi tercih etmesi de bunun göstergesidir.¹⁰⁰ Ancak Me'mûn'un Ali er-Rıza'yı veliaht tayin etmesindeki asıl amaç Alioğulları ve taraftarlarının gönlünü alarak onların desteğini kazanmak ve onların Abbasilere karşı herhangi bir isyana kalkışmalarını önlemektir.¹⁰¹ Çünkü siyaset bu

⁹⁷ Muhammed Abid el-Câbirî, *el-Musakkaḫûn fî'l-Hadareti'l-Arabiyye Mihnetu İbn Hanbel ve Nükbetu İbn Rüşd*, Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2000, 87-100; Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev.: Ethem Ruhi Fırlı, Pınar Yayınları, İstanbul 1999, s. 117; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, 83-85.

⁹⁸ Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev.: Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul, 2007, s. 198.

⁹⁹ Öge, *İlâhî Kelâmın Yapısı*, s. 18-20.

¹⁰⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberî Tarîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Me'ârif, Kahire t.y., VIII, 554-555; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve Me'adinu'l-Cevher*, thk.: Kemal Hasan Mer'î, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1425/2005, IV, 24; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-'İber fî Haberî Men Ğaber*, thk.: Ebû Hacer Muhammed Said b. Busyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y., I, 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, V, 431-432; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 113-114; Laura Vecchia Vagleri, "Abbasi Hilafeti", P. M. Hol; Ann K. S. Lambton; Bernard Lewis (Ed.), çev.: Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1988. I, 131.

¹⁰¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 245-246; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 458; Vagleri, "Abbasi Hilafeti", I, 133; Nawas, "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", s. 618-619; Ira M. Lapidus, "The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society", *International Journal of Middle East Studies*, 6 (4), 1975, s.

dönemde dinin bir bölümü değil, klan değerlerinin bir bölümü olarak görülmektedir. Me'mûn'un Şia'ya duyduğu sempati veya Ali er-Rıza'yı veliaht tayin etmesi kendisine yakın bir başka klandan yardım alma niyetidir. Dolayısıyla konu güvenlikle ilgili bir durumdur.¹⁰² Watt, Me'mûn'un Ali er-Rıza'yı halef tayin etmesinin arkasında kendi hilafetine meşruiyet kazandırma isteğinin yattığını belirtmektedir. Bunu yaparken Şia'nın bir kolu olan Zeydiyye'nin, *efdal-mefdûl imam* görüşünden ve imamın kendi imametini kılıç çekerek iddia etmesi gerektiğine dair prensiplerinden faydalanmıştır. Dolayısıyla Me'mûn'un bu kararı, Şii olmasından kaynaklanan bir durum değil, aksine politik bir tercihtir.¹⁰³ Kaldı ki, Me'mûn dönemindeki Şiilerin çoğu Cafer Sadık'ın taraftarıydılar ve onun öğretilerini takip etmekteydiler. Cafer Sadık da Kur'an'ın yaratılmamış olduğu görüşündeydi. Bu da onun Mihne'yi Şii taraftarlığı veya Şiayı memnun etmek amacıyla uygulamaya koymadığını göstermektedir.¹⁰⁴

Me'mûn'un *halku'l-Kur'an* meselesini bir politika olarak başlatıp ulemayı ve yöneticileri bu görüşü kabul etmeye mecbur etmesi ile ilgili en önemli ve en dikkat çeken gerekçe, konunun Halife tarafından politik olarak ele alındığıdır. Me'mûn, iktidarını sağlamlaştırmak, kendisine karşı oluşabilecek herhangi bir ayaklanmayı önlemek için Mihne'yi başlatmıştır.¹⁰⁵ Câbirî, *halku'l-Kur'an* meselesinin siyasi olduğuna işaret ederek, Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'ın bu görüşlerini Emevilerin *cebr* doktrinini çürütmek amacıyla ortaya koyduklarını belirtmiş ve söz konusu fikrin bütün Emevi karşıtlarının ortak görüşü olduğuna dikkat çekmiştir. Câbirî'ye göre *halku'l-Kur'an* meselesi her dönemde siyasi muhalefeti simgelemiştir. Emeviler döneminde "Kur'an mahluktur" fikri muhalefeti sergilerken; Abbasiler döneminde "Kur'an mahluk değildir" fikri siyasal muhalefetin sembolü haline gelmiştir.¹⁰⁶

373-374, 378; Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*, s. 159-160; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 91-92.

¹⁰² Mehmet Zeki İşcan, "Siyasal İslâm'ın Tarihçesi Üzerine", Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ed.), *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye I-III*, (ss. I, 335-370), Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2012, I, 340.

¹⁰³ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 245-247.

¹⁰⁴ Nawas, "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", s. 619.

¹⁰⁵ Câbirî, *el-Musakkaḥûn fi'l-Hadareti'l-Arabiyye*, s. 89-102; Ziaul Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985, s. 80; Nawas, "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", s. 619-624.

¹⁰⁶ Câbirî, *el-Musakkaḥûn fi'l-Hadareti'l-Arabiyye*, s. 97-98.

Halku'l-Kur'an meselesinin siyasallaşmasının arka planında ulemayla umera arasındaki çekişme,¹⁰⁷ Emeviler döneminden itibaren devam eden Arap-Mevali çatışmasından kaynaklanan, Mevali'nin Araplar'dan rövanş alma arzusu¹⁰⁸ ve Me'mûn'un toplumdaki siyasal kaosun önüne geçerek bir otorite tesis etme isteği¹⁰⁹ gibi nedenler yatmaktadır.

Bilhassa Abbasiler döneminde halifelerin otoritesini vurgulamak amacıyla dine müracaat edilmiş, bazen halifelere “Halifetu Rasulillâh” gibi dini ünvanlar verilmiştir. Dolayısıyla halifelere itaatsizlik hem dünyada hem de ahirette cezalandırılması gereken bir eylem olarak addedilmiştir.¹¹⁰ Nitekim Me'mûn, “İmam” ünvanını kullanan ilk halife olmuştur.¹¹¹ Burada Me'mûn, dinin meşrulaştırıcı gücünden faydalanmıştır. Ulemanın bağımsız bir otorite elde etme girişimi karşısında bu sürece karşı çıkarak otoritenin tek elde toplanması gerektiğini belirtmiştir.¹¹²

Mutasım Billâh (ö. 227/842) ile birlikte yeni bir uygulamanın daha başladığını görmekteyiz. Bu dönemden başlayarak hanedanın son bulduğu devreye kadar Halifeler, Allah'ın adını kendi asıl isimlerine ekleyerek bunu bir şeref ve meşruiyet kaynağı olarak kullanmışlardır. Ayrıca “Zillullâh ‘ale'l-Arz” (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) ünvanları da kullanılmaya başlanmıştır.¹¹³ Dolayısıyla bütün bu ünvanlar halifenin kendisini

¹⁰⁷ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 451-452; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 193-195; Michael Cooperson, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 115; Sami Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev.: Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 122-4.

¹⁰⁸ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 117-118.

¹⁰⁹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 451-452; Haque, “Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad”, s. 74, 80; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 54-55; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 118.

¹¹⁰ Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 120-121.

¹¹¹ Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford University Press, Oxford 1924, s. 28; Hugh Kennedy, “Hilafet”, Youssef M. Choueiri (Haz.), *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, (ss. 60-79), İngilizceden çev.: Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 71; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 33.

¹¹² Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam, An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*, Oxford University Press, Oxford 1981, s. 40-41; Muhammad Qasim Zaman, “The Caliphs, The ‘Ulamâ’, and the Law: Defining The Role and Function of The Early ‘Abbâsîd Period”, *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997, s. 29-30; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 198-199; Nawas, “A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna”, s. 620-621.

¹¹³ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, IV, 100, 192; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul, 2011, s. 433-434.

Ayrıca bkz.: Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Kitâbü'l-Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf*, thk.: Süheyl Zekkâr, Reyâd Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996, VII, 111; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b.

siyasi otorite olmanın yanısıra dini bir otorite olarak da lanse ettiğini göstermekteydi.¹¹⁴ Humphreys'e göre hükümdarların, Tanrı'nın yeryüzündeki halifeleri olarak tanımlanmaları ve bu şekilde yüceltilmeleri Sâsânî'lerin etkisiyle oluşturulmuş uygulamalardır.¹¹⁵

Crone'a göre âlimler, ilk dönemlerden itibaren Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti ile meşgul olmuş, bunlardan hüküm çıkarmaya ve metodoloji üretmeye başlamışlardı. Özellikle Ehl-i Hadis'in, bilginin kaynağı olarak sadece Kur'an ve Sünneti kabul etmeleri aslında umeraya karşı ulemanın konumunu sağlamlaştırma çabasıydı. Çünkü isteyen herkes hadis okuyup öğrenebilir ve bu hadisleri rivayet edebilirdi. Bu anlamda imam/halife diğer insanların statüsüne indiriliyor ve onun diğerlerine karşı herhangi bir üstünlüğünün olmadığı îmâ ediliyordu. Onlara göre halife, sadece dünya işlerini düzenlemeyle ilgili bir otoriteye sahipti. Dini konularda da diğer âlimler gibi bilgisi ölçüsünde şeriatı yorumlayabilirdi. Ancak halifelik makamı ona özel bir statü veya ayrıcalık vermiyordu.¹¹⁶ Ulemanın bu iddialarına dayanak olarak, "Âlimler peygamberlerin varisleridir"¹¹⁷ şeklindeki hadisler kullanılmakta, bu durum ulemanın elini de güçlendirmekteydi. Bu görüşler, aslında zımnında bazı derin îmâlar da barındırmaktadır. Şöyle ki, şayet Peygamber'e ait sünnet nihai otoriteyi oluşturuyorsa, o halde bunu telaffuz etme otoritesine sahip olanlar da âlimlerdir. Bu durum halifelerin iddia ettikleri dini-siyasi otoriteye yönelik bir tehdit olarak algılanmıştır. Muhtemelen

Abdülhalîm İbn Teymiyye, *el-Fetavâ'l-Kübrâ*, thk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1987, V, 123.

¹¹⁴ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Patricia Crone-Martin Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, öz. s. 11-23, 80-83; Ira M. Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", *The Past&Present*, 151, 1996, s. 3-27.

Lapidus halifelerin "Halifetullah" ünvanını kullanarak kendilerini Hz. Peygamber'in değil direk Allah'ın halifeleri olarak takdim etmek istediklerini iddia etmektedir. Bkz.: Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", s. 9.

¹¹⁵ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 168.

¹¹⁶ Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 193-195; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 122-4; Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in The Near East 600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 149.

¹¹⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, Müessesetu Kurtubâ, Kahire, t.y., V, 196; Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y., İlm, 1; Tirmizi, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî vd., Dâru İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, t.y., İlim, 19.

halifelerin kendileri için sözü edilen ünvanları kullanmalarının altında da âlimlerin bu iddiaları yatmaktaydı.¹¹⁸

Âlimlerin Hz. Peygamber'in hadisleriyle meşgul olmaları, Kur'an ve Sünnetten yola çıkarak bir Hadis ve Hukuk metodolojisi ortaya koymaları, ilk dönemlerde özellikle Abbasi halifeleri tarafından olumlu karşılanmış ve desteklenmiştir.¹¹⁹ Aslında Halife Mansur'un veziri olan İbnü'l-Mukaffa' (ö. 756/138-9), Hukuk metodolojisi oluşturan ve ictihad yaparak hüküm ortaya koyan âlimlerin bu çabasını bir yandan doğal ve olumlu bulurken; diğer yandan onların fikir ve yargılarının birbirinden farklı ve birden çok olmasından endişe duymuş, hukukun açık ve tek tip hale getirilmesi amacıyla halifenin sürece müdahale etmesini istemiştir. İbnü'l-Mukaffa'nın bu teklifi aslında ulema otoritesinden duyulan endişenin bir göstergesiydi ve bu konuda önlem almanın zorunlu olduğunu vurugulamaktaydı. Bu teklif ilk etepta ciddi bir karşılık bulmasa da sonraki dönemde devlet politikalarının uygulanmasında etkili olmuştur.¹²⁰ İbnü'l-Mukaffa bu teklifiyle sadece devlet yönetimiyle ilgili konularda değil; aynı zamanda Kur'an ve Sünnette açık bir şekilde belirtilmeyen konularda da halifeye hüküm yetkisi vermek istiyordu. Bu durum, hüküm verme yetkisinin ulemanın elinden alınıp umeraya verilmesi sonucunu doğuracak, dolayısıyla ulemaya karşı umeranın yetkisi artacaktı.¹²¹ İbnü'l-Mukaffa, tek tip hukuk oluşturma teklifiyle ulemanın karşısında umeranın üstünlüğünü vurgulamayı amaçlamıştır. Ona göre umerada sadece hukuku uygulayan değil; aynı zamanda dini metinlerde açıkça yer almayan konularda hüküm verme yetkisine sahip olmalıdır. Hukukun sistemleştirilmesi de halifenin elinde olmalıdır.¹²² İbnü'l-Mukaffa'nın bu tezinin karşısında İmam Şafî'nin görüşü yer almıştır. İmam Şafî'ye göre Hz. Peygamber'in hadisi öğrenilir öğrenilmez hemen kabul

¹¹⁸ Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 193-195; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 122-4; Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 38-39; Berkey, *The Formation of Islam*, s. 149.

¹¹⁹ Crone-Hinds, *God's Caliph*, s. 88-89; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 124.

¹²⁰ Joseph Schacht, "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence", Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Ed.), *Law in the Middle East*, (ss. 57-85), The Middle East Institute, Washington D.C. 1995, s. 61-63; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 372; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", s. 6-7; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 196-198; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 124-5; Antony Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi Peygamberden Bugüne*, çev.: Sevdâ Çalışkan, Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi, Ankara 2010, s. 50-2.

¹²¹ Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, s. 50-51.

¹²² Mehmet Zeki İçsan, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir Ezeli Kelamın Düşünsel, Siyasal, Sosyal Sonuçları Üzerine", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 217-226), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s. 217-218.

edilmelidir. Bu noktada, söz konusu hükmün halifenin uygulamasıyla uyuşup uyuşmaması bir önem arz etmemektedir.¹²³

İbnü'l-Mukaffa'nın görüşü yasamada birliği sağlama gayesi ile halifenin otoritesine vurguda bulunurken; İmam Şafiî'nin görüşü yasamayı halifenin elinden alma ve bu konuda ulemayı otorite olarak tanıma girişimine tekabül etmektedir. Her iki tezin sahipleri, "Allah'a, Resulüne ve sizden olan ulü'l-emre itaat edin"¹²⁴ ayetindeki "ulül-emr" kelimesini kendi görüşleri istikametinde anlamlandırmışlardır. Halife otoritesine vurgu yapanlar, "ulü'l-emr"e, "yönetici"; Ashabu'l-Hadis ise "ulema" anlamı vermiştir.¹²⁵

Halife Mansur'un da Malik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta* adlı eserini yönetimde tek tip hukuk oluşturmak için kullanmak istediği ancak İmam Malik'in bu konuda isteksiz davrandığı belirtilmektedir.¹²⁶ Anladığımız kadarıyla Halife Mansur da bu konuyu çok önemsememiş ve İbnü'l-Mukaffa'nın bu tavsiyesini uygulamaya koymamıştır. Zubayda'ya göre ulemanın ve onların Sünnetten elde ettikleri hukukun, halifenin otoritesine bir tehdit oluşturduğunu ilk defa Me'mûn fark etmiş ve halifenin ilahi rehberlik altında olduğu dolayısıyla teoloji konusunda dini otorite olduğu iddiasını yeniden dillendirerek Mihne'yi başlatmıştır.¹²⁷ Abbasi hilafetini imparatorluk idealiyle yönetmeyi amaçlayan, bu nedenle ulemanın yönetimdeki etkisini azaltmaya çalışan Me'mûn, Mihne döneminde, bilerek veya bilmeyerek, İbnü'l-Mukaffa'nın programını izlemiştir. Buna karşın Ahmed b. Hanbel ve taraftarları ise İmam Şafiî'nin görüşünü benimsemişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı

¹²³ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev.: Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 62-63.

¹²⁴ Nisâ (4): 59.

¹²⁵ İşcan, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir", s. 218.

¹²⁶ Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", s. 6-7, 20; İşcan, *Selefilik*, s. 136.

Zaman, İbn Mukaffa'nın, Halifeye tek tip hukuk oluşturma yönündeki telkinlerinin ve halife Mansur'un *Muvatta*'yı yayınlama isteğinin din-devlet ayrımı veya ulemanın yetkilerini sınırlamaya yönelik bir tavır olmadığını, sadece hukuku (*fikh*) İslam dünyasında düzgün bir şekilde yaygınlaştırma çabası olarak anlaşılabilceğini belirtmektedir. Konuyla ilgili bkz.: Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", s. 7.

İşcan, *Muvatta*'nın Sünnet mefhumunu yaşayan bir realite haline getirmeye yönelik bir çaba olduğunu, bunun Abbasilerin yönlendirmeleriyle oluştuğunu belirtmiştir. İşcan, *Selefilik*, s. 136.

¹²⁷ Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 126; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 197-198.

şeklindeki tartışma, halifenin dini-siyasi tek bir lider olarak kabul edilip edilmemesi ile ilgili tartışmanın bir yansımasıdır.¹²⁸

Lambton, Me'mûn'un Şia'nın *imamet* otoritesinden etkilendiğini iddia ettiğinde onun hareket noktası, Me'mûn'un kendisi için *imam* ünvanını kullanan ilk Abbasi halifesi olmasıdır. Ona göre Me'mûn'dan önce hiçbir halife kendisini halkı dini konularda aydınlatan *fakih* veya *âlim* olarak sunmamıştır. Me'mûn'un kendisini sadece Hz. Peygamber'in bir halifesi olarak değil; aynı zamanda Hz. Peygamber'in mesajının mirasçısı olarak gördüğünü ve halkı yönlendirmek ve dini konularda onları eğitime konusunda da kendisini sorumlu tuttuğunu belirtmiştir. Me'mûn'un bu tutumu Mihne döneminde gönderdiği mektuplarda açıkça görülebilmektedir.¹²⁹

Me'mûn'un, kardeşi Emin (ö. 198/813) ile giriştiği iktidar mücadelesinde annesi Arap olan Emin'in Araplar tarafından; annesi Fars asıllı olan Me'mûn'un ise Mevali tarafından desteklenmesi, Me'mûn ile Mevali arasında bir yakınlaşma meydana getirmiştir.¹³⁰ Diğer taraftan, Me'mûn'un Arap yoğunluklu bir bölge olan Bağdat'ı terkederek hilafet merkezi olarak Merv'i seçmesi, Arap nüfusun tepkisine ve ülkede çeşitli karışıklıklara yol açmıştır. Yönetim merkezinin Bağdat'tan Merv'e taşınması İranlıların yönetimde hâkim olacağı ve ileride yönetimin Abbasoğulları'ndan dolayısıyla Arapların elinden çıkarak İranlıların eline geçeceği kanaatinin yayılmasını sağlamıştır. Bu düşünce, Bağdat halkının memnuniyetsizliğine ve isyan hareketlerinin artmasına neden olmuştur.¹³¹ Me'mûn'un Ali er-Rıza'yı veliaht olarak tayin etmesi de buna eklenince, hilafetin Abbasoğulları'ndan çıkıp Alioğulları'na geçeceği dolayısıyla Arapların etkisinin azalacağı düşüncesi daha da güçlenmiştir. Bu duruma tepki gösteren bir grup 5 Muharrem 202/27 Temmuz 817 tarihinde Me'mûn'u azlederek İbrahim b.

¹²⁸ İşcan, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir", s. 218.

¹²⁹ Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, s. 39-41; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", s. 29-30.

¹³⁰ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 454; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 244-245; Vagleri, "Abbasi Hilafeti", I, 130; Câbirî, *el-Musakkafûn fî'l-Hadareti'l-Arabiyye*, s. 90; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 75-76.

Lambton yukarıda zikredilen fikri kabul etmekle birlikte Me'mûn'un etrafında Arap asıllı kimselerin de bulunduğunu, dolayısıyla hanedan kavgasının arkasında dini sebeplerin aranmasının daha doğru olacağını söylemektedir. Dolayısıyla bunun sebebi muhtemelen Me'mûn'un ve Emin'in çevresindeki insanların dini yapılarından kaynaklanmaktadır. Vagleri, "Abbasi Hilafeti", I, 130.

¹³¹ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi I-XIV*, Çağ Yayınları, İstanbul, t.y., III, s. 175-177; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 109-113; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 55-61; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 87-91.

Mehdi'ye (ö. 224/839) biat etmişlerdir.¹³² Bu olaylar, Bağdat'taki karışıklıkların ve âdî suçların artmasına yol açmıştır. Bunun üzerine kendilerini *Mutavvî'a* (gönüllü cihat erleri) veya *Ruesâu'l-âmmeh* diye isimlendiren bir grup ortaya çıkmıştır. Aralarında Vâsık döneminde idam edilecek olan Ahmed b. Nasr el-Huzâ'î (ö. 231/845)'nin de bulunduğu¹³³ bu grup, halkın ileri gelenlerinden oluşmakta ve kendilerini *emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker* ile sorumlu tutmaktaydı. Yönetim boşluğundan istifade ederek isyan edenleri kontrol altına almak isteyen bu kimseler, aslında etraflarına çok sayıda insanı toplayabilecek gücü olan ve halk nezdinde sözü geçen Ehl-i Hadis'ten oluşmaktaydı.¹³⁴ Bu olay, hadisçilerin dönemin sosyal ve siyasal muhalefet hareketleriyle yakın ilişki içinde olduğunu gösteren önemli bir örnektir. Nitekim Mihne sürecinin başlatılmasından sonra Me'mûn'un gönderdiği mektuplar dizisinde kullandığı kavramlarla bu grupları hedef aldığı görülmektedir.¹³⁵

Bu olayla eş zamanlı olarak Bağdat Rusafa Camii'nde yapılan bir tövbe seremonisi, Ehl-i Hadis'in siyasi muhalefetle olan ilişkisini ortaya koymasına bakımından dikkat çekicidir. Hadisçilerin ileri gelenleriyle Me'mûn'a alternatif olarak kendisine biat edilen İbrahim b. el-Mehdi binlerce taraftarlarıyla birlikte *halku'l-Kur'an* fikrinin Hârûn Reşid döneminde tartışmaya açılmasını sağlayan Bişr b. Ğiyâs el-Merîsî (ö. 218/233)'nin tövbe ettirilmesini istemişlerdir. Bu tövbe seremonisini kaydetmek için de iki kâtip bulunmuştur. Bunlardan biri, meşhur hadisçi Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821)'un kâtibi Hârûn b. Musa; diğeri de hem Süfyân b. Uyeyne hem de Yezîd'in kâtibi Ebû Müslim Abdurrahman b. Yûnûs'tur (ö. 224/838). Kadı Kuteybe b. Ziyâd, kendisine verilen emir üzerine Bişr'i yakalatmış ve tövbe etmesi için Rusafa Camii'nde binlerce insanın karşısına getirtmiştir. Bişr, burada tövbeye davet edilmiş, ancak o, böyle birşeyi kabul etmeyeceğini söylemiştir. Halk onu linç etmek üzere saldırmış, fakat o kaçarak canını kurtarmıştır.¹³⁶

Bu sosyo-politik ortam içerisinde Me'mûn, iktidarını sağlamlaştırmak için ince bir siyaset yürütmek ve yönetim aleyhtarlarına karşı kendisini destekleyecek bir taban

¹³² Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, s. 555, 557; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, IV, 25-28; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 450-451.

¹³³ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, IX, 136

¹³⁴ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 551-554; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 92-93; Câbirî, *el-Musakkafûn fi'l-Hadreti'l-Arabiyye*, s. 90-93; Özağşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 48-50; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 92-93.

¹³⁵ Özağşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 50.

¹³⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 480-481; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 106.

oluşturmak zorundaydı. Me'mûn, bu amacını gerçekleştirmek için halk arasında etkinliği bulunan ve Arapların üstünlüğünü savunan,¹³⁷ aynı zamanda da muhalefetin kaynağı olan Ehl-i Hadis'in gücünü kırmak amacıyla, daha çok Mevaliden oluşan Mutezileyi desteklemiş,¹³⁸ danışmanlarını ve yakın mesai arkadaşlarını Mevaliden seçmiştir. Böylece daha çok Mevali kökenli olan Mutezileyi ilim meclislerine dahil ederek orada söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Mevalinin ilim meclislerinde ve devletin üst tabakalarında söz sahibi olması, onlara Emeviler döneminden itibaren uygulanan Arap asabiyetinden rövanş alma fırsatını doğurmuştur.¹³⁹ Bu anlamda Mevali/Mutezile ile Me'mûn'un çıkarlarının uyuştugu görülmektedir.¹⁴⁰ Çünkü çoğunluğu Mevali olan Mutezile, Ehl-i Hadis'ten rövanş almak,¹⁴¹ Me'mûn da, daha çok Araplardan oluşan ve Arapçılığı destekleyen Ehl-i Hadis'in gücünü kırmak durumundaydı. Bu nedenle Me'mûn, muhaliflerini baskı altına almak amacıyla kelâmî bir konu olan *halku'l-Kur'an* meselesinin önce ilim meclislerinde tartışılmasını sağlamış, daha sonra bunu herkesin uyması gereken bir politik enstrüman olarak uygulamaya koymuştur.¹⁴²

Halku'l-Kur'an meselesi, Kur'an dili olması nedeniyle Arapçayı ve dolayısıyla Arapları kutsallaştıran Arap ırkçılığına karşı bir anti-tez oluşturmuştur. Kur'an'ın mahluk olduğu fikriyle birlikte, Kur'an'ın dil olarak kutsallığının ortadan kaldırılması ve egemen güç olan Arapların etkinliklerinin düşürülmesi amaçlanmıştır.¹⁴³ Bu uygulamayla birlikte toplumda önemli bir unsur olan Ehl-i Hadis'in de gücü kırılacaktı. Çünkü Ehl-i Hadis, Kur'an'ın mahluk olduğu fikrine karşı çıkan ve Me'mûn'un en önemli muhalifi konumunda olan gruptu. Ehl-i Hadis'in toplumdaki etkinliğinin kırılmasıyla birlikte Me'mûn, iktidarını sağlamlaştıracaktı. İşte bu sosyo-politik ortam,

¹³⁷ Abdulaziz b. Yahya b. Müslim el-Kinânî, *el-Hayde ve İntisâri'l-Menheci's-Selefiyyi*, Mektebetu't-Tev'iyetu'l-İslamiyye, Cîze, t.y., s. 39; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 62-64; İşcan, *Selefilik*, s. 154-155.

¹³⁸ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 451-452, 458-459; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 17; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s. 74; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 54-55; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 83-85, 128-129.

¹³⁹ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 83-85, 128-129

¹⁴⁰ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 84

¹⁴¹ Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsid Period", 28-29; Makdîsi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 276.

¹⁴² Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s. 80; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasî Düşünce*, s. 198-199; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 117-129.

¹⁴³ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 120-121.

Me'mûn'un Mihne uygulamalarının arka planını oluşturmuş ve Halifenin Mihne'yi bir politika olarak benimsemesini sağlamıştır.¹⁴⁴

Yaratılmış Kur'an ile yaratılmamış Kur'an arasındaki farka dikkat çekerek Me'mûn'un *halku'l-Kur'an* meselesini politik bir araç haline getirme nedenini ortaya koyan Watt'ın görüşüne de değinmek yerinde olacaktır. Ona göre, yaratılmış Kur'an ile yaratılmamış Kur'an arasında bağlayıcılık açısından fark vardır. Allah'ın kelamı yaratılmıştır demek, onun tıpkı bir adamın uzun, kısa veya orta boylu olabilmesi gibi Kur'an'ın da başka türlü yaratılabileceği anlamına gelmektedir. Yaratılmamış olan Kur'an ise, Allah'ın zatını, dolayısıyla değişmezliği ifade etmektedir. Bu anlamda yaratılmamış olan Kur'an bağlayıcılık açısından daha güçlüdür. Yaratılmamış olan Kur'an, onu tefsir etme yorumlama ve ondan hüküm çıkarma yetkisine sahip olan müfessirlerin elini güçlendirirken; yaratılmış olan Kur'an ise umeranın elini güçlendirmektedir. Me'mûn da buradan hareket ederek, yönetimdeki gücünü arttırmak amacıyla Kur'an'ın yaratılmış olduğu iddiasının gündeme gelmesini sağlamış ve bunu bir devlet politikası haline getirmiştir.¹⁴⁵ Ancak Öge, *halku'l-Kur'an* meselesinin siyasileri güçlendiren bir olgu olduğuna yönelik bu görüşün isabetli olmadığını belirtmektedir. Ona göre bağlayıcılık bakımından yaratılmış bir Kur'an ile yaratılmamış Kur'an arasında bir fark yoktur. Tarihi açıdan da Kur'an'ın yaratılmış veya yaratılmamış olması siyasi otoriteyi etkileyen bir husus değildir.¹⁴⁶

2. Mihne Uygulamaları

Me'mûn, 212/827 yılında Kur'an'ın yaratılmış olduğu ile ilgili görüşünü resmen açıklamış ve bunun Abbasi devletinin her tarafında uyulması gereken bir fikir olduğunu ilan etmiştir.¹⁴⁷ Me'mûn, 218/833 yılında da Bizans üzerine sefere çıktığı sırada, Rakka'dan Bağdat'taki vekili İshâk b. İbrahim'e gönderdiği bir mektupla Mihne

¹⁴⁴ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 458-459; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 198-199; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", 28-29; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 276; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 83-84, 122-123, 128-129.

¹⁴⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 249. Konuyla ilgili ayrıca bkz.: M. Hayri Kırbaoğlu, "Allah'ın Kelam'ı Olması Açısından Kuran'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme El-Maqdisî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Hakikati'l-Qur'an'ı", *AÜİFD*, 28 (1), 1986, s. 430.

¹⁴⁶ Öge, *İlâhî Kelâmın Yapısı*, s. 26-27.

¹⁴⁷ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 619; Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab fî 'Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., III, 454.

sürecini fiilen başlatmıştır. Böylece önceleri ilim meclislerinde tartışılan *halku'l-Kur'an* meselesi artık devletin resmi mezhebi haline gelmiştir.¹⁴⁸

Me'mûn'un Bizans seferine çıktığı sırada Mihne'yi başlatması önemlidir. Me'mûn gibi bir idarecinin bu kadar önemli bir dönemde, Bizans üzerine cihada çıktığı sırada böyle bir uygulamaya girişmesini sadece onun entelektüel merakına, mezhebi bağlantısına veya etrafındaki danışmanlarının yönlendirmesine bağlamak yeterli ve tatmin edici bir açıklama olmayacaktır.¹⁴⁹ Dolayısıyla bu uygulamanın devlet güvenliği ile ilgili bir mesele olduğunu kabul etmek ve olayı bu bağlamda değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Me'mûn'un yönetimi ele geçirmesinden itibaren kendisine karşı özellikle Ehl-i Hadis arasında bir muhalefet hareketi oluşmaya başlamıştı. Halife, Bizans gibi önemli bir sefere çıktığı sırada, toplumun en çok ihtiyaç duyduğu konular, birlik ve yönetimin otoritesiydi. İşte böyle bir dönemde siyasal hâkimiyetin sağlanması, hem devletin bekası hem de Bizans karşısında alınacak bir zafer için son derece önem arzlemekteydi. Yönetimdeki hâkimiyetini sağlamak için Halifenin siyasi bir manevraya ihtiyacı vardı. Bunu sağlamak için önceden ilim meclislerinde tartışılarak alt yapısı oluşturulan *halku'l-Kur'an* meselesini “devlet politikası” haline getirerek, muhaliflerini sindirmek ve Bağdat'ta ortaya çıkabilecek muhtemel bir ayaklanmayı önlemeyi hedeflemiş olabilir.¹⁵⁰

Halife, Bağdat'taki vekili İshâk b. İbrahim'e gönderdiği mektuplar dizisi vasıtasıyla Mihne sürecini yönetmiş ve yönlendirmiştir. Me'mûn'un Mihne uygulamaları bağlamında gönderdiği mektupların içeriği dikkat çekicidir. Özellikle Taberî ve İbn Tayfûr gibi müellifler, eserlerinde bu mektuplara ayrıntılı bir şekilde yer vermişlerdir.

Me'mûn, 218/833 yılında İshâk b. İbrahim'e gönderdiği ilk mektupta, kadıların ve hadisçilerin *halku'l-Kur'an* konusunda sorgulanmasını isteyerek Mihne sürecini resmen başlatmıştır. Me'mûn mektubunda, öncelikle Allah'ın Müslümanlar ve halife üzerindeki haklarından ve halifelerin Allah'a karşı sorumluluklarından söz etmiştir. Bu

¹⁴⁸ Ebû Abdillâh Hanbel b. İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk.: Muhammed en-Nağş, y.y., 1403/1993, s. 11; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 631; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 419; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 3; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 454.

¹⁴⁹ Özağar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 54.

¹⁵⁰ Özağar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 54-55; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 129-130.

bağlamda halifelerin dinin uygulanmasından sorumlu olduklarını, Hz. Peygamber'in miras bıraktığı şeriatla içtihatla bulunmaları gerektiğini, vatandaşlara adaletli muamele etmeleri gerektiğini ve onları doğru yola sevk etmenin halifenin yükümlülüğünde olduğunu vurgulamıştır. Me'mûn, daha sonra halkın durumuna dikkat çekmiş, onlar hakkında küçümseyici ifadeler kullanmıştır. Ona göre, halkın ayaktakımı (*sifletü'l-âmmeh*), Allah'ı bilmeyen, Allah'ın dininden uzaklaşmış, dini konularda herhangi bir fikri olmayan, akli ve düşüncesi zayıf, tefekkür etme yetisinden yoksun kimselerdir.¹⁵¹ Mektubun devamında Kur'an'ın mahluk olduğu ile ilgili görüşlerini ayetlerle delillendiren Me'mûn, bu görüşü kabul etmeyen kimseleri suçlamıştır. Me'mûn'a göre bunlar, kendilerini Sünnete nisbet etmekle birlikte (وننسبوا أنفسهم إلى السنة) aslında onlar, yanlış yolda giden, insanları aldatan, batıl, küfür ve tefrika ehli kimselerdir. Kur'an'ın mahluk olduğunu reddedenler, ümmetin kötüler, sapıklığın önderleri, tevhiden ve imandan az nasiplenmiş, cehalet içinde yüzen, yalana önderlik yapan, şeytanın dostlarıyla konuştuğu dili konuşan ve Allah'ın dinine mensup olanlara düşman olan, sözüne ve ameline güvenilmeyen kimselerdir.¹⁵²

Gönderdiği mektupta amaçlarını ortaya koyup görüşlerini temellendiren Me'mûn, ardından vekili İshâk b. İbrahim'e Mihne'nin uygulanması ile ilgili talimatlar vermiştir. Me'mûn, vekilinden kadıları ve üst düzey yöneticileri toplamasını, Emirü'l-Mü'minîn'in görüşlerini onlara aktarmasını ve onların bu konudaki fikirlerini öğrenmesini istemiştir. Burada dikkat çeken husus, Me'mûn'un, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyen kimselerin şahadetlerini kabul etmeyeceğini bildirmesidir. Ayrıca Me'mûn'un İshâk b. İbrahim'den gelişmeler hakkında kendisini bilgilendirmesini istemesi, konuya verdiği önemi ortaya koyması bakımından önemli bir husustur.¹⁵³

Me'mûn'un bu mektupta kendi görüşünü paylaşmayan kişileri ağır bir şekilde itham etmesi, onları dinden çıkmış şahıslar olarak göstermesi ve onlara tehditler savurması, onun Mihne politikalarını uygulama konusundaki kararlılığını

¹⁵¹ Me'mûn'un mektubunun bu kısmında *Haşv* kelimesinin geçtiği görülmektedir. Bu dönemde Haşviye kavramının kullanıldığına dair bir bilgi tespit edemedik. Ancak Haşviye kavramının oluşumunda Me'mûn'un veya onun mektuplarında kullandığı kelime kavramların ne denli etkili olduğu ayrıca araştırılmalıdır.

¹⁵² İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 181-183; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 631-633; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 454-457.

¹⁵³ İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 182-183; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 633-634; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 457.

göstermektedir. Mektupta dikkat çekici olan diğer bir husus da, Allah'ın Müslümanlar ve halifeler üzerindeki haklarına değinilerek, halifelerin sorumluluğunun belirtilmesidir. Me'mûn, kendisini dini konularda yetkin ve sorumlu bir kişi olarak görmekte, muhalifi olan Ehl-i Hadis'i eleştirerek onların halk nazarındaki prestijini azaltmayı hedeflemektedir.¹⁵⁴ Me'mûn'un kendisini dini otoritenin kaynağı olarak görmesinin arka planında, İslam toplumundaki fırkalaşma hareketlerinin artmasından rahatsız olması, bu fırkalaşmalardan dolayı toplumda ortaya çıkan gerginlikleri azaltmak istemesi, imparatorluğun huzur içinde yönetilmesine çözüm bulma arayışının olduğu söylenebilir.¹⁵⁵

Bu mektubun yazılmasından kısa bir süre sonra Me'mûn, İshâk b. İbrahim'e ikinci bir mektup göndermiştir. Mektubunda ismini belirttiği yedi hadisçinin kendisine gönderilmesini istemiş, onları bizzat kendi huzurunda imtihan edeceğini belirtmiştir. Bunlar, Muhammed b. Sa'd (ö. 230/814), Ebû Müslim Abdurrahman b. Yunus (ö. 224/838), Yahya b. Ma'in (ö. 233/847), Züheyr b. Harb Ebû Heyseme (ö. 234/849), Ahmed ed-Devrakî (ö. 246-860), İsmail b. Davud ve İsmail b. Ebî Mes'ûd'dur.¹⁵⁶

Me'mûn, sözü edilen yedi hadisçiyi yanına çağırarak muhtemelen Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeyenlere göz dağı vermek ve manevî bir baskı yapmak istemiştir. Çünkü imtihanı kendisi yaparak işe ne kadar önem verdiğini göstermeye çalıştığı gibi, imtihan edilecek kişilerin toplumda ileri gelen ilim adamlarından ve özellikle hadisçilerden olması itibariyle onları kontrol altında tutma hususunda da başarılı olmayı hedeflemiştir. Bunu gerçekleştirdiği takdirde, Kur'an'ın mahluk olduğunu kabule yanaşmayan diğer kimseler Mihne'yi daha rahat kabul edeceklerdir. Halife açısından da böyle bir atmosferde yapılacak imtihan, başka yerdeki bir imtihana göre elbetteki daha olumlu neticeler doğuracaktır. Çünkü imtihanı yapacak olan, Halife'nin bizzat kendisidir. İmtihanın yapılacağı yer, sefere çıkmış bir ordunun karargâh merkezidir. Bu atmosfer, imtihana çekilecekler üzerinde daha fazla etkili olacak, Bağdat'a nisbetle daha iyi sonuçlar alınacaktır. Bu ortamda imtihan edilen insanların can korkusu taşımayıp halifeye muhalefet gösterebilmeleri mümkün değildir.

¹⁵⁴ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 110.

¹⁵⁵ Nahide Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 11-25), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s. 23.

¹⁵⁶ İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 34-36; İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 183; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 634.

Bu bakımdan, Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeyecek bir hadisçi, Halife'nin huzurunda ölüm korkusunun vereceği gevşeklikle ona tâbi olacak ve istemeyerek de olsa onun görüşünü kabullenecektir.¹⁵⁷

Me'mûn'un bu politikası sonuç vermiş, Halife istediğini elde etmiştir. Huzuruna çağırarak imtihana tabi tuttuğu bu yedi hadisçinin tamamı Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmişlerdir. Fakat halife Me'mûn, sözü edilen şahısların kendi huzurunda verdikleri cevap ile yetinmemiş, onları Bağdat'a geri gönderdikten sonra orada da görüşlerine sadık olup olmadıklarının test edilmesini istemiştir. İmtihandan sonra Bağdat'a dönen bu hadisçiler, İshâk b. İbrahim'in evinde birçok hadisçi ve fıkıhçının da huzurunda Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ederek kovuşturmadan kurtulabilmişlerdir.¹⁵⁸

Me'mûn'un ilk mektubunda sorgulanmasını istediği kimseler arasında Ahmed b. Hanbel yoktur. Halifenin bu tavrı, muhtemelen Ahmed b. Hanbel'in henüz şöhret bulmadığını ve toplumda birincil dercede sayılabilecek bir konumunun bulunmadığını göstermektedir. Bazı araştırmacılara göre bu durum, onun Mihne ile birlikte şöhret bulduğunu ve efsaneleştiğini göstermektedir.¹⁵⁹ Ancak Me'mûn'un, Ahmed b. Hanbel'i bilinçli bir şekilde sona bırakmış olma ihtimali de vardır. Çünkü işin başında ortaya çıkabilecek dirençli bir tavır, halkı etkileyecek, Mihne'nin başarısız olmasına neden olacaktır.

Bu sorgulamanın ardından Me'mûn, İshâk b. İbrahim'e üçüncü bir mektup göndermiştir. Kurgusu ve içeriği itibariyle genel olarak ilkinde benzeyen bu mektupta Me'mûn, Allah'ın halifeler üzerinde olan haklarından bahsetmektedir. Ona göre, halifelerin Allah için çalışmaları, Allah'ın emirleri hususunda halka öğütte bulunmaları, Allah'ın kendilerine verdiği ilim ve marifet ayrıcalığını kullanarak insanları yönlendirmeleri, doğru yoldan ayrılanlara hakikati göstermeleri, halka kurtuluş yollarını öğütlemeleri, onları iman sınırları içerisinde ve doğru yolda tutmaları, şüphelerden korumaları, aydınlığa ve doğru bilgiye ulaşmaları için şüpheye düştükleri hususları

¹⁵⁷ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îye*, II, 39; Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 64; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmacılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları, Ankara, 1984, s. 197; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 111.

¹⁵⁸ İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 183; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 634.

¹⁵⁹ Abdülhüseyin Ali Ahmed, *Mevkifu'l-Hulefâi'l-'Abbasiyyin min Eimmeti Ehli's-Sünneti'l-Erba'a ve Mezâhibihim ve Eserihi fi'l-Hayâti's-Siyase fi'd-Devleti'l-'Abbasiyye*, Dâru Kutri b. Fecâe, Katar, 1405/1985, s. 382; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 109-110.

açıklamaları, onları irşad ve uyarılar vasıtasıyla doğru yola sevk etmeleri gerekmektedir. Çünkü halifeler, Allah'ın hükümlerini yerine getirme, adaleti sağlama, yönettiği halkın kurtuluşunu sağlama, onları iman sınırında ve kurtuluş yolunda tutma, kalplerindeki şüpheyi yok ederek karanlıklardan kurtarma gibi hususlarda Allah'a karşı sorumludurlar.¹⁶⁰

Mektubun devamında Me'mûn, Kur'an'ın mahluk olduğunu isbat etmeye çalışmakta ve bazı ayetleri delil olarak sunmaktadır. Ona göre birçok ayet, Kur'an'ın mahluk olduğunu ifade etmektedir. Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeyenler Hristiyanlara benzemektedirler. Çünkü Hristiyanlar, Hz. İsa'nın, Allah'ın kelimesi olduğunu dolayısıyla ezeli bir karaktere sahip bulunduğunu, yani mahluk olmadığını iddia etmektedirler. İslam'a göre, hem Kur'an hem de Hz. İsa Allah'ın kelimesidir. Hz. İsa'nın ezeli olması düşünülemeyeceği gibi Kur'an'ın ezeli olması da düşünülemez.¹⁶¹

Bu iddialarını dillendirdikten sonra sözü Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyen kimselere getiren Me'mûn, *halku'l-Kur'an*'ı kabul etmeyen insanlara güvenilemeyeceğine işaret etmekte, bu kimselerin emanet, adalet, şahitlik, sözde doğruluk hususlarında güvenilirlik makamını işgal etmesinin ve devlet işlerinde görev almasının uygun olmadığını belirtmektedir.¹⁶²

Mektubun son bölümünde Me'mûn, yapılması gereken işleri vekili İshâk b. İbrahim'e bildirmekte, bu konuda talimatlar vermektedir.¹⁶³ Üçüncü mektup kendisine ulaştığında İshâk b. İbrahim, fakih ve hadisçilerden oluşan bir grubu huzurunda toplamıştır. Aralarında Ebû Hassan Hasan b. Osman ez-Ziyâdî (ö. 243/857), Bîşr b. Velîd el-Kindî (ö. 238/852), Ali b. Ebî Mukâtil (ö. ???) Fazl b. Ğânim (ö. ???), Zeyyâl İbnu'l-Heysem (ö. ???), Hasan b. Hammad es-Seccâde (ö. 241/855), Ubeydullah b. Ömer b. Meysere Kavârîrî (ö. 235/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Kuteybe b. Said (ö. 240/854), Sa'deveyh el-Vâsîfî (ö. ???), Ali b. el-Ca'd (230/814) İshâk b. Ebî İsrâîl (ö. 245/859), İbrahim b. İsmail b. Uleyye (ö. 218/833), Ebû Nasr et-Temmâr, (ö. 228/842), Ebû Ma'mer el-Katî'î (ö. 236/850), Muhammed b. Hâtim b. Meymûn (ö.

¹⁶⁰ İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 183-184; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 634-635; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 458.

¹⁶¹ İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 184-185; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, s. 635-636; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 458-459.

¹⁶² İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 185; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 636; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 460.

¹⁶³ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 636-637; Safvet, *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 460.

235/849), Muhammed b. Nûh b. Meymûn el-Madrûb (ö. 218/833), Velid b. Şucâ Ebû Hümâm (ö. 242-3/856-7) gibi şahısların da bulunduğu bu gruba, Me'mûn'un mektubunu iki defa okumuştur. Daha sonra bu şahısları teker teker sorgulamaya başlamış, sorgulamaların neticesinde verilen cevapları tutanaklara kaydettirerek her bir şahıs için ayrı ayrı hazırlanmış raporlar halinde halifeye göndermiştir.¹⁶⁴

İshâk b. İbrahim, sorgulama tutanaklarını Me'mûn'a gönderdikten sonra bu şahısları serbest bırakmamış, onları dokuz gün sonra Me'mûn'un üçüncü mektuba cevap niteliğindeki dördüncü mektubu gelinceye kadar gözaltında tutmuştur. Bu son mektupta Me'mûn, *halku'l-Kur'an* konusundaki tavrını daha da sertleştirmiş, bu aşamada yapılacak işlemler hakkında vekiline talimatlar vermiştir. Bu mektubun önemli özelliklerinden biri de, Me'mûn'un, sorgulamaya tabi tutulan şahısların her birine özel olarak onun ahlâkî, idari durumu hakkında değerlendirmeler yapmasıdır.¹⁶⁵ Bu tavrıyla Me'mûn, istihbaratının güçlü olduğu izlenimini oluşturarak Mihne'ye olumlu cevap vermelerini sağlamayı hedeflemiş olmalıdır.¹⁶⁶ Bunun üzerine sorgulananlardan Seccâde, Kavârîrî, Muhammed b. Nuh ve Ahmed b. Hanbel'in dışındakiler Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ederek serbest bırakılmışlardır. Bütün baskılara rağmen Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeyen bu dört kişi zincire vurularak tutuklanmıştır. Daha sonra yapılan müteaddit sorgulamalar neticesinde sırasıyla Seccâde ve Kavârîrî de Kur'an'm mahluk olduğunu kabul etmiş ve serbest bırakılmıştır. Ancak Muhammed b. Nuh ve Ahmed b. Hanbel, bütün baskılara rağmen, kendilerinden istenilen cevabı vermemiş ve zincire vurularak halifenin huzuruna çıkarılmak üzere Tarsus'a sevk edilmişlerdir. Ancak onlar henüz Rakka'da iken halifenin vefat haberi gelince, Rakka valisi Anbese b. İshâk onları Bağdat'a göndermiştir. Arkadaşı Muhammed b. Nuh'un yolda ölmesi üzerine, Ahmed b. Hanbel Bağdat'a getirilerek İshâk b. İbrahim tarafından tutuklanmıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁴ İshâk b. İbrahim'in yaptığı sorgulamalarla ilgili geniş bilgi için bkz.: İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 34-36; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 637-640; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 419 vd.; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 59-61; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 140-151.

¹⁶⁵ İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 36; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 640-644; *Cemheretu Resâili'l-Arab*, III, 461-466.

¹⁶⁶ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 61.

¹⁶⁷ İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 36-41; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 644-645; Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îye*, II, 42-43; Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 84-85.

Me'mûn'un ölümü üzerine tahta geçen Mutasım döneminde de (218-227/833-842) Mihne politikaları devam etmiştir. Me'mûn, ölmeden önce ona bıraktığı vasiyette, ondan Mihne'yi devam ettirmesini ve Ahmed b. Ebî Duâd'ı yanına almasını istemiştir.¹⁶⁸ Mutasım da abisinin tavsiyesine uyarak onun vasiyetini sıkı bir şekilde uygulamıştır.¹⁶⁹ Bu dönemde, Mihne uygulamaları çerçevesinde en çok Ahmed b. Hanbel'in ismi ön plana çıkmıştır.¹⁷⁰

Arkadaşı Muhammed b. Nuh'un ölümü üzerine tek başına Bağdat'a getirilerek hapsedilen Ahmed b. Hanbel, yaklaşık on dört ay burada kalmış, ardından prangaya vurulmuş bir halde önce İshâk b. İbrahim'in evine getirilmiş, defalarca sorgulanarak Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeye zorlanmıştır.¹⁷¹ Daha sonra ikna edilmek üzere halifenin huzuruna çıkarılmış, sorgulama, baskı ve işkencelere rağmen fikrinden vazgeçmemiştir.¹⁷² Kadı İbn Ebî Duâd ve diğer bazı şahısların Ahmed b. Hanbel'i öldürme tekliflerine Mutasım, muhtemelen halkın ayaklanmasından korkarak olumlu cevap vermemiştir.¹⁷³ Halife Mutasım, Ahmed b. Hanbel'e karşı tavrını zaman zaman sertleştirmiş, zaman zaman da ona karşı daha müşfik ve yumuşak davranmıştır. Hatta

¹⁶⁸ Me'mûn'un vasiyeti ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 646-650; Ced'an, *el-Mihne*, s. 170-173.

¹⁶⁹ Câbirî, *el-Musakkafun fi'l-Hadareti'l-Arabiyye*, s. 80-81; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 177-178; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, s. 459-460; Ced'an, *el-Mihne*, s. 173; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", s. 30; Abdülhüseyn Ali Ahmed, *Mevkifu'l-Hulefâi'l-'Abbasiyyin min Eimmeti Ehli's-Sünneti'l-Erba'a*, s. 387-388; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 169; Mutasım dönemi Mihne uygulamaları için bkz.: Holger Winkelmann-Liebert, "Die Mihna im Kalifat des al-Mu'tasim", *Der Islam*, 80 (2), 2003, ss. 224-283.

¹⁷⁰ Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dârul-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1404/1948, s. 349; Ced'an, *el-Mihne*, s. 174; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 61; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 56; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 169.

¹⁷¹ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 48-50; İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 42-43; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 197; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 432-433; Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îye*, II, 43; Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 85, 88-90.

¹⁷² Mutasım dönemindeki Mihne uygulamaları ve sorgulama ayrıntıları ile ilgili bkz.: Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 51-65; İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 12-13, 42-58; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 197-206; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 431-454; Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 90-111; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 178-181; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 119-124; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 170-176.

¹⁷³ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 61; İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, s. 50-51, 58; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 180.

Kaynaklarda geçen diğer bir rivayete göre de İbn Sema'a, Halifeye Ahmed b. Hanbel'i öldürmesini tavsiye etmiş, bunun sorumluluğunun da kendisine ait olduğunu belirtmiştir. Ancak İbn Ebî Duâd, onun Halifenin sarayında öldürülmesi durumunda halk arasında İbn Hanbel'in öldürülünceye kadar sabrettiği şeklinde bir kanaatin oluşacağını ve bunun da ona şöhret kazandıracağını belirterek bu teklife karşı çıkmıştır. Bkz.: İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 459.

Mutasım'ın Ahmed b. Hanbel'e, "Eğer sen benden önceki halifenin takibatına uğramamış biri olsaydın ben sana ilişmezdim"¹⁷⁴ diyerek aslında Ahmed b. Hanbel'i sorgulamasındaki asıl maksadının Me'mûn'un vasiyetine sadakat olduğunu belirtmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel de kendisine en şefkatli ve en marhametli davranan kişinin Mutasım olduğunu, onun dışındakilerin kendisini öldürmek istediğini ifade etmiştir.¹⁷⁵ Mutasım'ın Ahmed b. Hanbel'e karşı yumuşak davranması, Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği kesimlere karşı iyi niyet gösterme gayretinden kaynaklanmış olabilir. Artık Halifenin, Ahmed b. Hanbel'i dikkate aldığı açıkça görülebilmektedir.

Ahmed b. Hanbel, bütün işkence ve baskılara rağmen istenilen cevabı vermeyince Mutasım onu önce İshâk b. İbrahim'in evine, oradan da kendi evine göndererek serbest bırakmış ve Mihne politikalarını bir süre askıya almıştır.¹⁷⁶ Mutasım'ın Ahmed b. Hanbel'i, serbest bırakmasıyla ilgili farklı iddialar öne sürülmüştür. Özellikle Hanbeli kaynakların ve genel Sünni kaynakların bildirdiğine göre, Ahmed b. Hanbel'in serbest bırakılması kendiliğinden veya tamamen halifenin isteğiyle olmamıştır. Ahmed b. Hanbel'e işkence yapılırken sarayın dışında toplanan halkın herhangi bir ayaklanma veya önü alınamayacak bir taşkınlık çıkarmalarından korktuğu için halife onu serbest bırakmıştır.¹⁷⁷ Ahmed b. Hanbel tutuklu bulunduğu sırada halk dükkânlarını kapatmış ve hilafet sarayının önünde toplanmışlardır. Ancak Ahmed b. Hanbel, halkı herhangi bir taşkınlık çıkarmamaları hususunda uyararak bu tür girişimlerin ortaya çıkmasına engel olmuştur.¹⁷⁸ Başka bir görüşe göre ise, Mutasım halkın tepkisinden çekindiğinden değil; cesaretine ve sebatına hayran kaldığı için Ahmed b. Hanbel'i serbest bırakmıştır.¹⁷⁹

Mutasım'ın Ahmed b. Hanbel'i serbest bırakmasıyla ilgili diğer iddia ise onun Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ettiği şeklindedir. Özellikle Cahız, İbnü'l-Murtaza ve

¹⁷⁴ Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 54; İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 45; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 434.

¹⁷⁵ İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 48, 51.

¹⁷⁶ İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 59-60.

¹⁷⁷ İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 59-60; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 460; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 180-181; Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, s. 41; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmacılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 209; Abdülhüseyin Ali Ahmed, *Mevki'ü'l-Hulefâi'l-Abbasiyyin min Eimmeti Ehli's-Sünneti'l-Erba'a*, s. 393; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 61-62; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 179.

¹⁷⁸ Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 115-116.

¹⁷⁹ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 181.

Ya'kûbî gibi müellifler tarafından dile gietirilen bu iddiaya göre Ahmed b. Hanbel, Halife'nin istediği cevabı vermiş, bu nedenle serbest bırakılmıştır.¹⁸⁰

Mutasım'dan sonra tahta geçen Vâsık (227-232/841-846) döneminde de Mihne politikaları devam etmiştir. Ancak bu dönemde yapılan sorgulamalar arasında Ahmed b. Hanbel'in ismi zikredilmemektedir. Ahmed b. Hanbel'in bu dönemde herhangi bir sorgulamaya, dolayısıyla doğrudan takibe uğradığına dair bilgi olmamasına rağmen, Vâsık'ın haber göndererek Bağdat'ın dışında bir yerde kalmasını söylemesi, onun bu dönemde adeta bir sürgün hayatı yaşamasına neden olmuştur.¹⁸¹

Halife Vâsık, son dönemlerinde Mihne politikalarını hafifletmiştir. Mihne'nin tamamen kaldırılması da onun 232/847 yılındaki ölümü üzerine tahta geçen Mutasım'ın oğlu Mütevekkil'e kalmıştır. Mütevekkil, devlet politikalarında köklü değişimlere gitmiş ve yaklaşık olarak on altı yıldır devam eden Mihne'ye tedrici olarak son vermiştir.¹⁸² Me'mûn döneminden itibaren devam eden Mihne uygulamaları, Vâsık dönemine gelindiğinde artık miadını doldurmuş gibi görünmektedir. Mutezile'nin *halku'l-Kur'an* prensibine dayandırılan bu politikalarla muhalifler baskı altına alınmış ve susturulmuştur. Diğer taraftan aynı politika halk nezdinde rahatsızlıklara neden olmuş, halkın hilafete ve yönetim politikalarına olan güveni sarsılmaya başlamıştır. Bu güven kaybının tamiri de Mütevekkil'e kalmıştır. Mütevekkil'in tahta geçtikten iki yıl sonra Mihne'nin kaldırılmasına yönelik adımlar atmaya başlaması, tıpkı selefleri gibi onun da sosyal ve siyasi şartları göz önünde bulundurduğunu, dolayısıyla konunun dini

¹⁸⁰ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz.: Nimrod Hurvitz, "Who is The Accused? The Interrogation of Ahmad Ibn Hanbal", *al-Qantara: Revista de Estudios Arabes*, 22, (2), 2000, s. 359-373; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 125-138; Martin Hinds, "Mihna", *EF*², VII, 2-6.

¹⁸¹ İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 14-15, 72; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 472-3; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 72.

¹⁸² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s. 231-232; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", s. 32-33; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 187-188.

Melchert, Mütevekkil'in Mihne'yi kaldırma yönündeki politikalarının sınırlı ve yetersiz olduğuna işaret etmekte ve tıpkı seleflerinde olduğu gibi Mütevekkil'in de *halku'l-Kur'an* meselesinde siyasi davrandığını vurgulamaktadır. Ona göre Mütevekkil, kendisinden öncekilerin Mihne siyasetini tamamen tersine çevirmek niyetinde değildi. O Mihne'nin şiddetini azaltarak "ılımlı-akılcılar"dan yana bir siyaset izlemekteydi. (Melchert, "ılımlı-akılcılar" kavramıyla daha çok Şafiileri kastedmektedir.) Konuyla ilgili bkz.: Christopher Melchert, "Religious Policies of the Caliphs from al-Mutawakkil to al-Muqtadir, A. H. 232-295/A. D. 847-908", *Islamic Law and Society*, 3 (3), 1996, s. 318-330; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004, s. 315.

olmaktan çok siyasi bir mesele olduğunu göstermektedir.¹⁸³ Mihne'nin kaldırılmasının ana nedenlerinden bir tanesi, yönetim anlayışını Ashâbu'l-Hadis'e yaklaştırarak Şia karşıtlığı konusunda daha rahat bir zemin elde etmektir. Nitekim Abdülhüseyin Ali Ahmed, Mütevekkil'in dini hassasiyetinden dolayı Mihne politikalarına son vermediğini belirtmektedir. Ona göre Mütevekkil Mihne'ye son verirken, aslında Hz. Ali'nin efdaliyyeti görüşünü ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Çünkü o bir Şii düşmanıydı ve Şia'nın da kelamî görüşlerini Mutezile'ye paralel bir şekilde geliştirdiği bilinmekteydi. Dolayısıyla Mütevekkil'in Mihne politikalarının arka planında onun Şii düşmanlığı yatmaktadır.¹⁸⁴

Mütevekkil'in Mihne politikalarına son vermesi üç aşamada gerçekleşmiştir.¹⁸⁵ 232/846 yılında hilafete geçtiğinde ilk olarak, Mihne sürecinde en önemli gündem maddelerini oluşturan *halku'l-Kur'an* ve *ru'yetullah* konularındaki tartışmalardan uzak durulmasını istemiştir. Kendisinden önceki halifeler döneminde *halku'l-Kur'an* tartışmaları nedeniyle hapsedilen kimseleri serbest bırakmış, onlara ikramlarda bulunmuştur.¹⁸⁶ Halife Mütevekkil, hilafete gelişinin ikinci yılı (234/848) ve Mihne karşıtı uygulamalarının ikinci aşamasında, Mihne sürecinde yaşanan tartışmaları resmi bir talimatname ile kesin olarak yasaklamış, Mihne'ye maruz kalan hadis ulemasını rahatlatmaya çalışmıştır. Bu bağlamda âlimleri huzuruna çağırarak onlara lütuf ve ihsanlarda bulunmuş, hediyeler vermiştir. Ayrıca onlardan, Hz. Peygamberin sünnetini açık bir şekilde ortaya koymalarını, *ru'yetullah* gibi tartışmalı konularda hadis rivayet etmelerini istemiştir.¹⁸⁷ Halife Mütevekkil, 237/851 yılında ortaya koyduğu Mihne karşıtı uygulamalarının üçüncü aşamasında, o sırada yönetimde bulunan Mutezile taraftarlarının bürokrasiden tamamen uzaklaştırılarak hapsedilmelerini emretmiştir.¹⁸⁸ Böylece uzun süredir devam eden devlet politikasının düşünce rotasını değişmesini ve Mutezile karşısında Ehl-i Hadis'in daha güçlü hale gelmesini sağlamıştır.

Halifenin Mihne karşıtı uygulamaları kısa sürede etkisini göstermiştir. Bu politikaların sonucunda, Ehl-i Hadis'in popülaritesi artmış, halk, hadisçilerin etrafında

¹⁸³ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 188-189.

¹⁸⁴ Abdülhüseyin Ali Ahmed, *Mevkifu'l-Hulefâi'l-Abbasiyyin min Eimmeti Ehli's-Sünneti'l-Erba'a*, s. 403.

¹⁸⁵ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 190.

¹⁸⁶ Ya'kûb'i, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 484-485.

¹⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 484-485; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 261; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVII, 230; Zehebî, *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 125.

¹⁸⁸ Ya'kûb'i, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 489; Taberî, *Tarihu't-Taberî*, IX, 189-190.

toplanmaya başlamıştır. Rivayetlere göre hadisçi Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Rusâfe Camii'nde sayıları on binlerle ifade edilen kalabalığa hitap etmiş, onun Mansur şehrindeki kardeşi Osman da böylesi kalabalıkları bir arada toplamayı başaramamıştır.¹⁸⁹ Akoğlu, halkın hadisçilerin etrafında toplanmasını Mihne politikalarına olan tepkinin bir göstergesi olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁰

Mihne'nin yürürlükten kaldırılması bağlamında Mütevekkil, Mihne uygulamaları karşısındaki direnciyle efsaneleşen hadisçi Ahmed b. Hanbel'e de özel bir ihtimam göstermiş, ona ikramlarda ve iltifatlarda bulunmuştur.

3. Mihne'den Sonra Ahmed b. Hanbel

Mihne sürecine son veren Mütevekkil, ilk etapta Ahmed b. Hanbel ile ilgili herhangi bir uygulamada bulunmamıştır.¹⁹¹ Hatta Ahmed b. Hanbel'in, Hz. Ali taraftarlarından birini evinde beslediğine dair iddialar üzerine evi aranmıştır. Ahmed b. Hanbel'e de evinden çıkmaması ve hadis rivayet etmemesi hususunda talimat verilmiştir. Bu olay üzerine Ahmed b. Hanbel, halifeye bağlılığını bildirerek, bu olaya bir anlam veremediğini söylemiş, bu tavrını da yazılı bir tutanakla halifeye bildirmiştir.¹⁹² Bu olayın asılsız çıkması üzerine Mütevekkil, Ahmed b. Hanbel'e hediyeler göndererek ona iltifatlarda bulunmuş ve onu Samerra'ya davet etmiştir. Halifenin bu davetine karşılık verme hususunda ilk etapta isteksiz davranan Ahmed b. Hanbel, daha sonra bu daveti kabul etmek durumunda kalmış, burada bulunduğu süre içerisinde halifenin hiçbir ikramını kabul etmemiş, bir süre sonra yaşlılığını ve rahatsızlığını gerekçe göstererek Bağdat'a geri dönmüştür.¹⁹³

¹⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 484-485; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 206-207; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVII, 230.

¹⁹⁰ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 192-193.

¹⁹¹ Ced'an, *el-Mihne*, s. 222; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 191.

¹⁹² İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 74-76; Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 89-91; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 485-489; İmadduddîn Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1419/1998, XIV, 413.

Özafşar, bu olayı anlatan Hanbel b. İshâk'ın, konunun hemen akabinde siyasi otoriteye bağlılığı dile getiren yirmi beş hadisi zikretmesini, Mütevekkil'in yumuşama politikalarına hadisçilerin güvence vermeleri şeklinde değerlendirmektedir. Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 64.

¹⁹³ Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 94-102; İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 84-87; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 25-26. İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 490-492; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 412-414.

Mütevekkil'in Mihne uygulamalarına son vermesi bir devrin kapanması anlamına gelmektedir. O döneme kadar popüler olan Mutezile artık çöküş sürecine girmiş;¹⁹⁴ buna karşın genelde Ehl-i Hadis, özelde Ahmed b. Hanbel şöhret kazanmıştır. Bundan sonraki süreçte insanlar, Mihne karşısındaki tavırlarına ve Ahmed b. Hanbel ile ilgili düşüncelerine göre değerlendirilmişlerdir. Halife de Ahmed b. Hanbel'e özel bir ilgi göstermiştir.¹⁹⁵ Buna karşın genelde hadisçilerin, özelde de Ahmed b. Hanbel'in, siyasal otoriteye karşı itaatin gerekliliğine dair hadisler rivayet ettikleri ileri sürülmüştür.¹⁹⁶ Bütün bu veriler bir arada değerlendirildiğinde Ehl-i Hadis ile Hilafet arasındaki uzlaşma çabalarının ne düzeyde olduğu kolayca anlaşılabilmektedir.¹⁹⁷

Ahmed b. Hanbel her ne kadar Halife'nin ikramlarını kabul etmemiş ve yönetimden uzak durmak istemiş gibi görünse de, onun tamamen siyasetten uzak bir şekilde yaşadığı söylenemez. Kadı Ahmed b. Ebî Duâd'ın (ö. 240/854) mallarına el konmasından sonra halife, bu mallara yapılması gereken işlem hususunda Ahmed b. Hanbel'in fikrini sormuştur. Her ne kadar Ahmed b. Hanbel bu konuda fikir beyan etmemişse de, İbn Ebî Duâd ve onun mallarıyla ilgili yapılan işlemlerin her safhasında bilgilendirilmiştir.¹⁹⁸

Mütevekkil, yaptığı işler ve devlet görevlilerinin ataması hususunda da Ahmed b. Hanbel'e danışmış, onun fikrini almıştır.¹⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Duâd'ın oğlu Velid'in kadılık görevinden alınmasından sonra yerine Me'mûn'un Mihne öncesinde görevden aldığı ve Mutasım'a devlet görevinden uzak tutmasını vasiyet ettiği Yahya b. Eksem'in²⁰⁰ kadı olarak atanmasında da etkili olmuştur.²⁰¹ Yine Ebû Hanife'nin

¹⁹⁴ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 191.

¹⁹⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 405; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200; Özağşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 66-67.

¹⁹⁶ Özağşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 63-64.

Mehmed Said Hatiboğlu'na göre, Ahmed b. Hanbel ölüm döşegindeyken, "Ümmetimi Kureyş'in şu Hayy'ı helak edecektir." "Keşke halk onlardan uzak kalabilse (onlarla ilişkiyi kesse)" şeklindeki hadisin, "dinleyin, itaat edin, sabredin" hadisine muhalif olduğu gerekçesiyle *Mesned*'inden çıkartmayı emretmiştir. Hatiboğlu'nun verdiği bu bilgilerden hareketle, Ahmed b. Hanbel'in son anına kadar yönetimle iyi ilişkiler kurma çabasında olduğu söylenebilir. Konu ile ilgili bkz.: Mehmed Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 10 (1-4), 1997, s. 9-10.

¹⁹⁷ Özağşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 64.

¹⁹⁸ Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 109; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 210; Patton, *Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, s. 145.

¹⁹⁹ Hanbel b. İshâk, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 16.

²⁰⁰ Taberî, *Tarihu't-Taberî*, VIII, 649.

²⁰¹ Hanbel b. İshâk, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 15 Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 193.

tarafı olduğu rivayet edilen Muhammed b. Şucâ es-Selcî'nin bid'atçı olduğunu belirterek onun kadılık makamına atanmasına engel olmuştur.²⁰² Ahmed b. Hanbel'in halife katındaki saygınlığı, onun 241/855 yılında ölümüne kadar devam etmiştir.²⁰³

Mihne süreci sonrasında Ahmed b. Hanbel'in karizması sadece devlet yetkilileri nezdinde değil; aynı zamanda Ehl-i Hadis ve halk arasında da güçlenmiştir. Bu noktadan sonra gerçek bir Ahmed b. Hanbel'den ziyade menkıbevi bir Ahmed b. Hanbel İmajı ortaya çıkmıştır.²⁰⁴ Nitekim amcası Hanbel'in rivayetine göre, Mihne uygulamalarının devam ettiği süreçte bile Ahmed b. Hanbel'in ünü halk arasında yayılmış, İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlerle karşılaştırılmıştır.²⁰⁵ Mihne'nin ardından çıkan rivayet furıyası ile birlikte artık gerçek Ahmed b. Hanbel ile efsane Ahmed b. Hanbel'i birbirinden ayırmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir.²⁰⁶ Onu sevenler Ehl-i Sünnet; sevmeyenler Ehl-i Bid'at kabul edilmiştir.²⁰⁷

Mihne öncesinde Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Ma'în, Ali b. el-Medînî gibi önde gelen ancak asla bir numara olmayan bir hadisçi iken Mihne'de kazandığı şöhretle birlikte emsallerini geride bırakmıştır.²⁰⁸ Nitekim Ebû Muhammed b. Ebî Hâtim'in rivayetine göre Ebû Zur'a: "İnsanların Ahmed b. Hanbel'den söz ettiklerini ve onu Yahya b. Ma'în ve Ebû Hayseme'den üstün gördüklerini işitirdim. Ne var ki bu duyduklarım Mihne'den sonra kendisi için anılanlar kadar değildi. Ne zaman ki imtihan edildi, onun ismi her yerde anılır oldu"²⁰⁹ diyerek Ahmed b. Hanbel'in Mihne ile birlikte kazandığı şöhrete dikkat çekmiştir. Bîşr b. Hâris, Ahmed b. Hanbel'in körüğe

²⁰² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 317; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 209.

²⁰³ Hanbel b. İshâk, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 16; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 194.

²⁰⁴ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 32; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 195; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 141; Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 66-7.

²⁰⁵ Hanbel b. İshâk, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 59.

²⁰⁶ Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 67.

Ahmed b. Hanbel'i sevmeyenlerin küfürle itham edilmesi gerektiği, onun Müminlerle fasıkları birbirinden ayırma hususunda bir kıtas olduğu şeklindeki rivayetler için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 101; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, thk.: Enver el-Bâz, Amir el-Cezzâr, Dâru'l-Vefa, y.y., 1426/2005, V, 553; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 153-156; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 195.

²⁰⁷ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 32; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 195; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 141; Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 66-7.

²⁰⁸ Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s. 67; Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 66-7.

²⁰⁹ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arâbi, Beyrut, 1372/1952, I, 309; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 456.

konulduğunu, buradan kızıl altın gibi çıktığını söyleyerek kazandığı şöhrete dikkat çekmiştir.²¹⁰ Ahmed b. Hanbel bu süreçte, İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlerle, sahabe ve tabiin ile kıyaslanmış, onlarla eşdeğer bazen onlardan üstün görülmüştür. Ahmed b. Hanbel'in Mihne karşısındaki tutumu, Hz. Ömer'in Sakife'de, Hz. Ebû Bekir'in Ridde olaylarında, Hz. Osman'ın şehit edildiği gün ve Hz. Ali'nin Sıffin'deki durumuyla karşılaştırılmış;²¹¹ hadisçilere imam, dine yardımcı, sünnetin savunucusu ve Mihne'ye göğüs geren şahıs olarak görülmüştür.²¹² Abdullah b. Muhammed el-Esedî'den nakledilen bir rivayete göre, Bişr b. Hâris'e Ahmet b. Hanbel'in fazileti sorulduğunda, Bişr; "Siz benden enbiya makamı hakkında konuşmamı istiyorsunuz? Bu benim yapabileceğim bir şey değildir" demiştir.²¹³ Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848-9), "Allah bu dini Ridde günü Ebû Bekir es-Sıddîk ile, Mihne günü de Ahmed b. Hanbel ile aziz kıldı"²¹⁴ dediği rivayet edilmiştir. Yine Ali b. el-Medîni'ye nisbet edilen diğer bir rivayette o, Resulullah'tan sonra Ahmed b. Hanbel kadar hiç kimsenin İslam'a katkı sağlamadığını söylemiştir. Bu rivayeti bize aktaran Meymûni, Ebû Bekir es-Sıddîk de mi diye sormuş, İbnü'l-Medîni de, evet, Ebû Bekir'in yardımcıları ve arkadaşları vardı ancak Ahmed b. Hanbel'in taraftarları ve yardımcıları yoktu diye cevap vermiştir.²¹⁵ Böylece Ahmed b. Hanbel'e, Hz. Ebû Bekir'den daha üstün bir konum verilmiştir. Yahya b. Ma'in'e nisbet edilen bir rivayete göre, o şöyle söylemiştir: "İnsanlar bizden Ahmed b. Hanbel gibi olmamızı istiyorlar. Biz, Ahmed b. Hanbel'in yaptıklarını yapamadığımız gibi onun gittiği yoldan da gidemeyiz".²¹⁶ Bu rivayetlerin Yahya b. Ma'in ve Ali b. el-Medîni'ye nisbet edilmesi bir açıdan önemlidir. Çünkü her iki şahıs da Mihne sürecinde Ahmed b. Hanbel'in arasının bozuk olduğu kişilerdendir.

Ahmed b. Hanbel'e karşı teveccüh o kadar ileri gitmiştir ki, ona buğz etmek dinden çıkmak için yeterli bir gerekçe sayılmış, daha ötede o, insanüstü, meleklerle benzer bir varlık olarak tahayyül edilmiştir.²¹⁷ Nitekim İmam Şafîi'nin, "Ahmed'e buğz eden kâfirdir" dediği rivayet edilmiştir. Bunun nedeni sorulduğunda Şafîi şöyle cevap

²¹⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 29; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 197.

²¹¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 28-29, 35-39; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 201; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 406; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s. 67.

²¹² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 90-91.

²¹³ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 28-29; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 110.

²¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 196.

²¹⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 98; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 36.

²¹⁶ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliya*, IX, 168; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 30.

²¹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 211.

vermiştir: “Ahmed’e buğz eden sünnete muannittir, sünnete muannit olan Sahabeye kastetmiştir, Sahabeye kast eden Nebî (S.A.V.)’e buğz etmiştir, Nebî (S.A.V.)’e buğz eden büyük olan Allah’ı inkâr etmiştir”.²¹⁸

Mihne sonrası yükselen Ahmed b. Hanbel karizması kendisini rüyalarda da göstermektedir. Özaşar, bu tür rüyaların sosyal psikoloji ve bilinçaltının izdüşümü olduğunu, bu açıdan rüyaların rivayetlerden daha fonksiyonel olduğunu belirtmektedir.²¹⁹ Bu rüyalarda Ahmed b. Hanbel, ölmüş kimselerin kabirlerini nurlandırmakta,²²⁰ gök ehli onun gelişine hazırlık yapmakta,²²¹ Ahmed b. Hanbel Hz. Peygamber ile birlikte Mekke’de görülmekte, insanlara namaz kıldırmakta ve ona biat vurgusu yapılmaktadır.²²² Bu bilgiler onun siyasi bir lider olarak tasavvur edildiğini göstermektedir.²²³ Hatta rivayetlerdeki bu rüyalarda o kadar ileri gidilmektedir ki, bazı kimselerin güya Allah’ı rüyalarında gördükleri ve Allah’ın diliyle Ahmed b. Hanbel’i övdükleri belirtilmektedir.²²⁴

Ahmed b. Hanbel ile ilgili efsanevi rivayetler, onun 241/855 yılındaki cenaze töreninde de kendini göstermektedir. Nitekim onun cenazesine yüz binlerce insanın katıldığı,²²⁵ insanların günlerce onun kabrinde gecelediği belirtilmektedir. Yine onun ölümüyle Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin yas tuttuğu, öldüğü gün binlerce kişinin Müslüman olduğu rivayet edilmiştir. Ahmed b. Hanbel’in cenazesindeki kalabalığa siyasi bir anlam yüklenmiş, bu kalabalık, insanların sünnet taraftarlığı ve bid’at karşıtlığı olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla bu durum Ehl-i Sünnet’in Ehl-i Bid’ate karşı zaferini simgelemiştir.²²⁶

4. Mihne Sonrası Ehl-i Hadis Arasındaki İhtilaflar

Genelde Ehl-i Hadis, özelde de Ahmed b. Hanbel’in zaferiyle sonuçlanan Mihne’den, hadisçiler hem siyasal hem de kültürel anlamda muzaffer olarak çıkmışlardır. İnsanlar birbirlerine Mihne karşısındaki tutumlarına göre muamelede

²¹⁸ İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 29

²¹⁹ Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 67.

²²⁰ İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 42.

²²¹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XI, 345.

²²² İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 30-1; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XI, 346, 350-351.

²²³ Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 67.

²²⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XI, 347.

²²⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 103; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XI, 340.

²²⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 102-104; İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 34-42; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XI, 342-3

bulunmuş, ilişkiler ona göre düzenlenmiş, arkadaşlar birbirine düşmüş, hoca talebesine; talebe hocasına düşman olmuştur. Bundan hadisçilerin bizzat kendileri de etkilenmiş, *sika* raviler *halku'l-Kur'an* meselesinde tevakkuf ettiği için veya ifrat ve tefrite kaçmadan kendi görüşlerini söyledikleri için cerh edilmiş, kimi hadisçiler, tabiri caizse, cemaatten aforoz edilmiş, rivayetleri kabul edilmemiş, toplumdaki saygınlıkları yok edilmiştir.²²⁷ Bazen de bu mesele, bazı kimselerin düşmanlarına karşı kullandıkları bir intikam aracı olmuştur. Bir âlime kızan kişi insanların güvenini sarsmak için onu Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmekle itham etmiştir.²²⁸ Ahmed b. Hanbel'in ölümünden sonra da bu "*kültür travması*"nın²²⁹ etkileri uzun yıllar devam etmiş, Ahmed b. Hanbel taraftarları daha özelde Hanbeliler, Mihne döneminde tartışılan konuları ilmi platformlara taşımış, bu konuları kendileri gibi düşünmeyen insanlara baskı unsuru haline getirmiş ve onları toplumdan dışlamışlardır.²³⁰ Bugün Hanbelilik diye bilinen mezhep, varlığını Mihne sürecine ve ondan sonraki gelişmelere borçludur.

Ali b. el-Medîni, Mihne'deki tavrından dolayı Ahmed b. Hanbel tarafından terk edilen kimselerin başında gelmektedir. Hocası Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/813) dahi kendisinden istifade ettiğini itiraf ettiği²³¹ Ali b. el-Medîni, Bağdat'a geldiğinde ders halkası oluşturulur, bu halkalara Yahya b. Ma'in ve Ahmed b. Hanbel de katılmış. Yine Ali b. el-Medîni'nin sağına Ahmed b. Hanbel'i; soluna da Yahya b. Ma'in'i alarak onlara hadis *imlâ* ettirdiği rivayet edilmiştir.²³² Buradan Ali b. el-Medîni'nin, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Ma'in'in hocası olduğu anlaşılmaktadır. Ancak siyasi baskılara dayanamayarak kendisinden istenilene olumlu cevap veren İbnü'l-Medîni, dünya karşılığında dinini satmakla suçlanmıştır.²³³ Ahmed b. Hanbel, Mutezili düşünce lehine verdiği destek nedeniyle onunla ilişkilerini kesmiş, onu dünya karşılığında dinini satmakla itham etmiştir. Ali b. el-Medîni'ye atfedilen bu suçlama her alanda hatta

²²⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 87; Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Tadil Kitaplarına Tesiri" çev.: Müteba Uğur, *AÜİFD*, 20 (1), 1972, s. 311; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 70.

²²⁸ Abdu'l-Fettâh Gudde, "Halk-ı Kur'an Meselesi", s. 311.

²²⁹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 70.

²³⁰ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mutezile*, s. 217.

²³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 44

²³² Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1984, VII, 308.

²³³ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 525-528; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 216-217.

şiiirlerde dahi kendisini göstermiştir.²³⁴ İbnü'l-Medînî bu damgayı yemekle kalmamış, onun rivayetleri de kabul edilmemiştir.²³⁵

Mihne uygulamalarına olumlu cevap verdiği için Ahmed b. Hanbel'le yolu ayrılanlardan biri de Yahya b. Ma'în'dir (ö. 233/847).²³⁶ O da İbnü'l-Medînî gibi Ahmed b. Hanbel'in eski dostlarından ve Mihne olayının patlak vermesinden hemen sonra sorguya çekilip Mihne'ye olumlu cevap verenlerden biridir. Uzun yıllar birlikte olmuş, hadis öğrenmek için meşakkatli yolculuklar yapmışlardır. Ahmed b. Hanbel, "Yahya'nın bilmediği hadis, hadis değildir" diyerek onun hadis konusundaki otoritesini vurgulamıştır.²³⁷ Ne var ki bu kadim dostluk ve kanıtlanmış otorite, Mihne ile birlikte tersyüz olmuş, o da kendisini *metrûk*ler arasına girmekten kurtaramamıştır. Hatta Ebû Bekir el-Merrûzî, Ahmed b. Hanbel hasta olduğu bir sırada Yahya b. Ma'în'in kendisinden özür dilemek amacıyla geldiğini ancak Ahmed b. Hanbel'in onun yüzüne bile bakmadığını rivayet etmiştir.²³⁸ Nihayetinde Ahmed b. Hanbel de, ondan hadis rivayetinin uygun olmayacağını söylemiştir.²³⁹

Ahmed b. Hanbel'in eski dostlarından biri de Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî'dir (ö. 245/859).²⁴⁰ Kerâbîsî'nin insanların telaffuzunun mahlûk olduğunu söylemesi üzerine Ahmed b. Hanbel ve taraftarları onu bidatçi olmakla itham etmiş, onu kötülemiş ve söylediği hiçbir şeyi kabul etmemişlerdir.²⁴¹ Hatîb Bağdâdî'nin rivayetine göre Kerâbîsî, Ahmed b. Hanbel'in kendisine yaptıklarıyla ilgili olarak: "Bu çocukla ne yapacağız? "Yaratılmıştır" desek bid'at diyor; "yaratılmamıştır" desek yine bid'at diyor"²⁴² şeklindeki sözleriyle adeta içinde bulunduğu duruma isyan etmiş ve Ahmed b. Hanbel'e karşı kızgınlığını ifade etmiştir.

²³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 218.

²³⁵ Ali b. el-Medînî ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 421-443; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 214-19; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 41-60.

²³⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 263-276; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, s. 202-206; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 71-96.

²³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 203.

²³⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 533-4; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 523-524.

²³⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 87.

²⁴⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 611-615; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XII, 79-82.

²⁴¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 612; Ebû Ömer Yusuf b. Abdilber en-Nemerî, *el-İntikâ' fî Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 106; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XII, 82.

²⁴² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 613; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 242.

İbn Adiy (ö. 365/975) kanalıyla gelen bir rivayet, Mihne sonrası oluşan kamplaşmayı ve olayın vehametini ortaya koyması açısından çok önemlidir. Ona göre, Muhammed b. Abdullah eş-Şafî, Kerâbîsî'yi öğrencilerine ibret olması için zikrederek şöyle demiştir: “Kerâbîsî ve Ebû Sevr'i (ö. 240/854) kendinize örnek alınız. Kerâbîsî ilmi ve hıfzı ile meşhur biridir. Ancak o Ahmed b. Hanbel hakkında ileri geri konuştuğu için gözden düşmüştür. Buna karşın Ebû Sevr, Kerâbîsî'nin onda biri bile etmezken Ahmed b. Hanbel'in övgüsüne mazhar olduğu için şöhret kazanmıştır.”²⁴³

Mihne dolayısıyla *halku'l-Kur'an* ile ilgili kamplaşma ve gerginlik sadece Ahmed b. Hanbel'in sağlığında olmamış, onun ölümünden sonra da devam etmiştir. Onun ölümüyle birlikte, Ahmed b. Hanbel ismi sünnete bağlılığın bir simgesi haline gelmiştir. Artık Mihne konuları da artmıştır. Ahmed b. Hanbel taraftarları, hasımlarını sadece *halku'l-Kur'an* meselesiyle değil; aynı zamanda Ahmed b. Hanbel ile de imtihan etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla bu konu ilmi bir mesele olmaktan çıkarılıp politik baskı ve polemik konusu haline getirilmiştir. İşin daha ilginç tarafı, artık hedefte sadece muhalifler yok; aynı zamanda kendileriyle aynı safta olan, ancak kendilerinden biraz farklı düşünen kişiler de vardır. Artık bu meseleden dolayı hadisçilerin de arası açılır olmuş ve işi birbirlerini tekfir etmeye kadar götürmüşlerdir.²⁴⁴

Ahmed b. Hanbel'in, “Nisabur onun gibi birini daha çıkarmamıştır”²⁴⁵ diyerek övgüde bulunduğu ve hadis konusunda Ahmed b. Hanbel'den yirmi kat daha fazla bilgiye sahip olduğu söylenen²⁴⁶ meşhur muhaddis Muhammed b. İsmail el-Buhârî'ye (ö. 256-869) karşı sergilenen tavır, yukarıda sözü edilen baskının en güzel örneklerinden biridir. Nisabur'a davet edilen Buhârî, içinde ünlü muhaddis, aynı zamanda kendi hocası olan Zührlî'nin de bulunduğu bir kalabalığa hitap etmiştir. Toplantı öncesi Zührlî, istenmeyen bir durumun ortaya çıkmaması için talebelerini Kur'an hakkında soru sormamaları hususunda uyarmıştır. Ancak sohbet sırasında gündemin en önemli konusu olan Kur'an'ın mahluk olup olmadığı sorusu Buhârî'ye yöneltilmiş, o da insanların lafızlarının kulların kendi fiilleri olduğunu, dolayısıyla

²⁴³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 615; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XII, 82.

²⁴⁴ Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 76.

²⁴⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 342; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XII, 421; Ebû'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk.: Abdulkadir el-Arnâût, Mahmud el-Arnâût, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1408/1988, III, 254.

²⁴⁶ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îye*, II, 265.

mahlûk olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine oradakiler Buhârî'yi protesto etmiş, o da hem meclisi hem de Nisabur'u terk etmek zorunda kalmıştır.²⁴⁷

Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen bir kimsenin imandan çıkıp küfre düşeceğini, karısının boş olacağını, tövbeye davet edilmesi gerektiğini, tövbe etmemesi halinde boynunun vurulacağını, mallarının Müslümanlar arasında ganimet olarak dağıtılacağını, cenazesinin Müslüman mezarlığına defnedilmeyeceğini savunan Zührlî, Buhârî'nin söylediği gibi, Kur'an'ın lafızlarının yaratılmış olduğunu söylemenin veya bu konuda tevakkuf etmenin de bir nevi küfre benzediğini, bu görüş sahiplerinin bidatçi olup kendileriyle asla bir mecliste oturulamayacağını, onlarla konuşulamayacağını belirtmiştir. Bundan sonra Buhârî'nin yanına gidenlerin de töhmet altına alınması gerektiğini cemaatine deklare etmiştir.²⁴⁸

Bununla da yetinilmemiş, diğer bölgelere de mektuplar gönderilerek Buhârî aleyhine bir kampanya başlatılmıştır. Nitekim Buhârâ emirine gönderilen böyle bir mektup yüzünden onun Buhârâ'da kalmasına izin verilmemiştir.²⁴⁹ Buhârâ'da barınamayınca Semerkand'a gitmek istemiş; ancak bu defa da şehir halkı ikiye bölünmüş, onun gelmesini isteyenlerle istemeyenler arasında çatışma çıkmıştır.²⁵⁰ Gidecek bir yeri kalmayan Buhârî, Semerkant'ı terk ederken yolda hastalanmış ve vefat etmiştir.²⁵¹

Zührlî'nin, Buhârî aleyhine başlattığı linç kampanyası meyvelerini vermiş, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zur'a er-Râzî gibi bazı muhaddisler Buhârî'den Hadis nakletmeyi bırakmışlardır.²⁵² Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde önceleri Ebû Zur'a'nın Buhârî'den hadis rivayet ettiğini ancak onun Kur'an'ın lafzının mahluk olduğu görüşünü ilan etmesinden sonra ondan hadis rivayet etmeyi bıraktıklarını belirtmiştir.²⁵³

Gerek Ahmed b. Hanbel'in sağlığında gerekse onun vefatından sonra yaşanmış buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Burada vurgulanması gereken husus,

²⁴⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 352-355; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 453-463; Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'an Meselesi", s. 311-312; Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 76.

²⁴⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 354; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 455-56.

²⁴⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 463.

²⁵⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 463-64.

²⁵¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 466-67.

²⁵² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 462.

²⁵³ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII, 191.

Mihne'nin, İslam düşünce tarihi üzerindeki etkisinin ne denli derin olduğudur. Mihne ile birlikte Mutezile artık siyasi bir güç olma özelliğini kaybetmiş, Ehl-i Hadis hakimiyeti ele geçirmiştir. Bunun yanı sıra Ahmed b. Hanbel de Mihne'den bir kahraman olarak çıkmıştır.²⁵⁴

Halife Me'mûn tarafından başlatılan ve ondan sonraki halifeler tarafından da devam ettirilen Mihne uygulamalarının siyasi olduğu konusu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiş bir gerçektir.²⁵⁵ Buraya kadar verilen bilgilerden, *halku'l-Kur'an* meselesi ve Mihne politikalarının aslında teorik olmaktan çok sosyo-politik bir çatışma olduğu anlaşılmaktadır. Teorik tartışmalar sadece bir kamuflaj mesabesindedir. Mihne uygulamaları hem siyasi tarihte hem de düşünce tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş, İslam düşüncesinin seyrini değiştirmiştir. Her şeyden önce Mihne'nin Ehl-i Hadis'in zaferiyle bitmiş olması, bundan sonraki süreçte onların baskın unsur olmasını, karşıtları olan Mutezile'nin de tedricî olarak yok olmasına zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan Mihne, Ahmed b. Hanbel gibi bir kahramanı doğurmuş,²⁵⁶ Ehl-i Hadis'in farklı gruplara ayrılmasına,²⁵⁷ Hanbelilik diye bir mezhebin ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁵⁸ Bütün bunların sonucunda Ahmed b. Hanbel ve özellikle de onun taraftarları Mihne sonrası süreçte adeta Mihne'nin rövanşını almış, kendilerinden olmayanlara, kendileri gibi düşünmeyenlere hayat hakkı tanımamışlardır.

III. AHMED B. HANBEL'İN FAKİHLİĞİYLE İLGİLİ TARTIŞMALAR

Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünün en önemli sonuçlarından biri, fıkının dinamikliğini kaybedip hadisle eşitlenmesidir. Ahmed b. Hanbel'in fakih olup olmadığı ile ilgili tartışmalar da aslında bunun bir sonucudur. Mihne'nin Ehl-i Hadis'in zaferiyle sonuçlanmasıyla halifenin dini otoritesi sona ermiş, ulema dinin koruyucusu haline

²⁵⁴ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev.: A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 139, 276-277, 400-401.

²⁵⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 458-459; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 115.

²⁵⁶ Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, s. 44-45, 276-277; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", s. 30-31; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 111; Duncan B. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London, 1985, s. 158; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s. 67; Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", *ed-Dirâsâtu'l-İslamiyye*, 23 (2), 1408/1988, s. 6; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 130.

²⁵⁷ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 56.

²⁵⁸ Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 149.

gelmiştir.²⁵⁹ Mihne ile birlikte dini otoritenin tek kaynağı olarak kabul edilen ulema, aynı zamanda Abbasi halifelerinin meşruiyet kaynağı da olmuştur.²⁶⁰ Böylece, Mihne'den sonra halife, “doğru yolu” tanımlamaya devam etmişse de, halifenin bu konudaki uygulamaları bağımsız olmamış; halife, âlimlerin güçlü bir kolu olarak pratiğe yansımıştır.²⁶¹

Sorman'a göre Mihne'nin Ehl-i Hadis'in zaferiyle sonuçlanması ve ezeli kelâm fikri, sadece halifenin yetkilerini asgariye indirmekle kalmamış, aynı zamanda ictihad, kelâm ve felsefenin gelişmesine de engel olmuştur.²⁶² Ezeli kelâm fikrine göre dini otorite ne halifeye ne Ehl-i Beyt mensubu olmaya ne de daha akıllı hareket etmeye bağlıdır. Dini otoriteyi hadis ilmi ve hadis bilen kişiler temsil eder. Bu görüş, bilgi ve düşüncenin vahyedilmiş metnin ve sünnetin lafızları çerçevesine hasredilmesine yol açmıştır. Kur'an'ın ve hadislerin literal okuması ise öncelikle “şeriatın islamlaşması”yla sonuçlanmıştır. Çünkü bu düşünceye göre doğrudan doğruya kutsal kaynaklardan alınmayan hiçbir hukuki hüküm geçerli olamaz. Allah ve Resulünün hükmü, insanların hareketleri de dâhil olmak üzere dünyadaki her şeyi belirleyen mutlak gücünün ve iradesinin sonucudur. Başka bir ifadeyle, Hz. Peygamber'in sünnetinden elde edilen hukuk, sadece halife otoritesi karşısında değil; aklın, reyin, insani görüşün, kelam çabalarının, felsefenin karşısında da dini otoriteyi temsil etmiştir. Ezeli kelamla birlikte fakihlerin rey ve akli istidlalde bulunma özgürlüğü ellerinden alınmış, fıkıhla hadis arasında bir eşitleme meydana gelmiştir. Fıkıhın “rey taraftarlığı” ve müphem alan sevdası dumura uğramıştır. Hadisin fıkha galip gelmesi, geçmiş yaşam biçiminin sosyal süreçlere müdahalesini meşrulaştırmıştır.²⁶³

Mihne'den sonra Hadis ile Fıkıhın eşitlemesi, Mihne'den önce belirgin bir fıkhi yönü bulunmayan Ahmed b. Hanbel'in hem bir fıkıh mezhebinin hem de Ehl-i Hadis'in imamı olmasıyla sonuçlanmıştır.²⁶⁴ Hadis rivayetleri, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini

²⁵⁹ Crone-Hinds, *God's Caliph*, s. 109-110; İşcan, “Kelam Ezeli İse Din Mahallidir”, s. 222-223.

²⁶⁰ Zouhair Ghazzal, “Ulema: Statüsü ve İşlevi”, Youssef M. Choueiri (Haz.), *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, (ss. 83-102), İngilizceden çev.: Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 86.

²⁶¹ İşcan, “Kelam Ezeli İse Din Mahallidir”, s. 220.

²⁶² Guy Sorman, *Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler*, çev.: Pulat Tacar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 30; İşcan, “Kelam Ezeli İse Din Mahallidir”, s. 222.

²⁶³ İşcan, “Kelam Ezeli İse Din Mahallidir”, s. 222-223.

²⁶⁴ Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fikhiyye 'Inde Ashâbi'l-Hadîs fî'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1399/1979, s. 127-131.

destekleyen deliller değil bizâtihi onun görüşleridir.²⁶⁵ Çünkü hukuk ve teoloji alanında yalnızca Kur'ân ve hadisi kaynak kabul eden Ehl-i Hadis'in bakış açısına göre, hadis alanında uzmanlaşmak ile hukuk/fıkıh alanında uzmanlaşmak hemen hemen aynı şeydi. Kendilerine hukukî/fıkıhî bir mesele sorulduğunda, konuyla ilgili hadis rivayetlerini (Sahâbe ve Tâbiûn'un fıkıhî görüşleri de dâhil olmak üzere) aktararak cevap vermeyi tercih etmişlerdir.²⁶⁶ Ehl-i Hadis'in Mihne'deki galibiyeti, fıkıhın tamamen Ehl-i Rey'in elinden çıkmasına ve Ehl-i Rey'in fıkıh anlayışlarını gözden geçirerek Ehl-i Hadis'e yakınlaşmasına neden olmuştur.²⁶⁷ Bundan sonraki süreçte fıkıh, aklın ve akli istidlalin yerine tamamen hadise ve âsâra dayanmış, Ehl-i Hadis de doğal olarak birer fakih olarak addedilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in fakihliği ile ilgili tartışmalar bu açıdan değerlendirilmelidir.

Bir muhaddis olarak Ahmed b. Hanbel'in otoritesi neredeyse herkes tarafından kabul edilirken, onun fakihliği ile ilgi aynı şeyi söylemek mümkün gibi görünmemektedir. Özellikle Ahmed b. Hanbel'den sonraki birkaç asır boyunca onun fakih olup olmadığı ile ilgili tartışmalar yapılmış, bu durum çağdaş araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. İlk dönemde Taberî (ö. 310/923) başta olmak üzere, İbn Kuteybe (ö. 276/889), et-Tahâvî (ö. 321/933), ed-Debûsî (ö. 430/1039), İbn Abdilberr (ö. 463/1071) gibi âlimler onu fakihler arasında addetmemişlerdir.²⁶⁸

²⁶⁵ Cristopher Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001, s. 389.

²⁶⁶ Cristopher Melchert, "İbn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, s. 6.

²⁶⁷ Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", s. 298-299.

Melchert ve diğer bazı oryantalistler, Mihne sonrasında Ehl-i Rey'in Ehl-i hadise yakınlaşmasının yanı sıra Ehl-i Hadis'in de Ehl-i Rey'e yakınlaştığını, fıkıh mezheplerinin bunun sonucunda ortaya çıktığını, Hanbeli fıkıh mezhebinin de bu uzlaşmanın bir ürünü olduğunu iddia etmektedirler. Ancak tarihi gelişim seyrine bakıldığında daha çok Ehl-i Rey'in Ehl-i Hadis'e yaklaştığını söylemek daha doğru olacaktır. Konu ile ilgili bkz.: Christopher Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln, 1997, s. 31; Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", s. 298-302; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 14, 373-374; Wael B. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 127.

²⁶⁸ Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, 1998/1418, s. 58-60; Wael B. Hallaq, "Early *İjtihâd* and the Later Construction of Authority", Lawrence I. Conrad (General Ed.), *The Formation of Islamic Law*, (ss. 317-349), Ashgate Publishing, Aldershot, 2004, s. 333-334; Matroudi, *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyyah*, s. 8-10; Hayreddin Karaman, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 80; Ramazan Özmen, *Hanbelî Mezhebi Fıkıh Usûlcülerinin Hadis/Sünnet Metodolojisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 4.

Meşhur âlim, muhaddis Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) *el-Me'ârif* isimli eserinde “Ashâbu'r-Re'y” başlığı altında İbn Ebî Leylâ, Ebû Hanife, Rabi'a er-Re'y, Züfer, Evzâ'î, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Kadı Ebû Yusuf, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin isimlerini vermiş, ancak Ahmed b. Hanbel'den söz etmemiştir.²⁶⁹ Bu eserde dikkat çeken diğer bir husus Ahmed b. Hanbel isminin “Ashâbu'l-Hadîs” başlığı altında da zikredilmemiş olmasıdır.²⁷⁰

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ahmed b. Hanbel'i fakih saymaması nedeniyle bazı sıkıntılara maruz kalan, bu nedenle Hanbelilerle karşı karşıya gelen bir şahıstır. Taberî, *İhtilafu'l-Fukahâ'* adlı eserinde, Ahmed b. Hanbel'i fakihlerin arasında zikretmemiş, kendisine bunun nedeni sorulduğunda, Ahmed b. Hanbel'in bir fakih değil, muhaddis olduğunu söylemiştir. Bu durum Hanbelilerin tepkisini çekmiştir. Nitekim Taberî, 310/922 yılı Şevval ayında vefat ettiğinde Hanbelilerin taşkınlık çıkarması endişesiyle onun için cenaze merasimi düzenlenmemiş, gece vakti gizlice kendi evine defnedilmiştir.²⁷¹ Kaynakların bir kısmı, Hanbelilerin Taberî'ye olan düşmanlıklarına neden olarak bu tartışmayı göstermektedir. Hatta Taberî'ye nisbet edilen Cerîriyye mezhebinin yok olması da Taberî'nin Ahmed b. Hanbel'i fakihler arasında saymamasına bağlanmaktadır.²⁷²

Meşhur coğrafyacı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdîsî (ö. 380/990) *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* isimli eserinde “Zikru'l-Mezâhib ve'z-Zimme” başlığı altında kendi döneminde yaşayan mezheplerden söz etmiştir. Makdisi, Fıkıh mezheplerini Hanefiler, Malikiler, Şafiiler ve Dâvudîler (Zâhiriler); Kelâm mezheplerini Mutezile, Küllâbiyye, Neccâriyye ve Sâlimiyye şeklinde sıraladıktan sonra Hanbeliyye,

²⁶⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Me'ârif*, thk.: Servet 'Akkâşe, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1388/1929, s. 494-500.

²⁷⁰ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 501-527

²⁷¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *İhtilafu'l-Fukahâ'*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y., s. 10-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 9; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 178; Melchert, *The Formation of Sunni School of Law*, s. 192; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev.: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 252; Goldziher, “Ahmed b. Muhammed b. Hanbel”, I, 171; Hallaq, “Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority” s. 333; J. Fueck, “The Role of Traditionalism in Islam”, Merlin L. Swartz (Ed.), *Studies on Islam*, (ss. 99-122), Oxford University Press, New York&Oxford, 1981, s. 117-118.

²⁷² Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 47, 222.

Ancak bu düşmanlığın farklı nedenleri de vardır. Hanbelilerle Taberî arasındaki ilişkiler Birinci Bölüm'de ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Rehaviyye, Evzâ'iyye ve Münzirîyye'yi de Ashâbu'l-Hadis arasında zikretmiştir.²⁷³ Buradan Makdisî'nin Hanbelîliği fikhî veya kalamî bir mezhep değil; Ehl-i Hadis arasındaki bir hadis mezhebi olarak addettiği anlaşılmaktadır.

Endülüs'te Mâlikî mezhebinin önde gelen temsilcisi ve aynı zamanda Buhârî'nin râvilerinden biri olan Ebû Muhammed Abdullah b. İbrâhîm b. Muhammed el-Asîlî (ö. 392/1002), *ed-Delâil 'alâ Ümmehâtî'l-Mesâil* adlı kitabında İmam Malik, Şafîî ve Ebû Hanife arasındaki görüş ayrılıklarına temas etmiş ancak Ahmed b. Hanbel'e yer vermemiştir.²⁷⁴

Hanefî âlim Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) fakihlerin ihtilafa düştüğü meselelerle ilgili kaleme aldığı *Te'sîsü'n-Nazar* adlı eseri sekiz bölüme ayrılmıştır. Eserin ilk beş bölümünde, Ebû Hanife ile diğer Hanefî âlimler veya Hanefî âlimlerin kendi aralarındaki ihtilaflarından söz edilmektedir. Son üç bölümde ise Hanefî âlimler ile İmam Malik, İbn Ebî Leylâ ve İmam Şafîî arasındaki ihtilaflardan söz edilmiştir. Ancak eserde Ahmed b. Hanbel veya Hanbelî âlimlerin herhangi birinden söz edilmemiştir.²⁷⁵

Mezhep imamlarının fazileti ile ilgili kaleme aldığı *el-İntikâ' fî Fedâilî's-Selaseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ* adlı eserinde Maliki âlim İbn Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071) İmam Malik, Ebû Hanife ve İmam Şafîî'nin ismini vermiş, o dönemde Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen bir mezhep olmasına rağmen onu kurucu imamlar arasında zikretmemiştir. Ahmed b. Hanbel'in ismine İmam Şafîî'nin ashâbı arasında yer veren İbn Abdilberr, onun hadis alanında önder, Ehl-i Hadis mezhebinin imamı olduğunu ve bazı fikhî meseleler hakkında tercihlerinin (*ihtiyâr*) bulunduğunu söylemiştir.²⁷⁶ Nitekim fıkıh ile ilgili hacimli eseri *el-İstizkâr*'da diğer fakihlerin yanı sıra birçok yerde Ahmed b. Hanbel'in konuyla ilgili görüş ve fetvalarına da yer vermiştir.²⁷⁷

²⁷³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, E. J. Brill, Leiden, 1906, s. 37

²⁷⁴ Vecdi Akyüz, "Asîlî", *DİA*, III, 482.

²⁷⁵ Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-Nazar*, thk.: Mustafa Muhammed ed-Dımaşkî, Dâru İbn Zeydûn, Beyrut, t.y., s. 1-178.

²⁷⁶ İbn Abdilberr, *el-İntikâ'*, s. 107.

وممن أخذ عن الشافعي ببغداد وجالسه وفضله..... وكان امام الناس في الحديث وكان ورعا خيرا فاضلا عابدا صليبا في السنة غليظا على أهل البدع وكان من اعلم الناس بحديث الرسول صلى الله عليه وسلم وله اختيار في الفقه على مذهب أهل الحديث وهو امامهم.

²⁷⁷ Ebû Ömer Yusuf b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk: Abdülmu'tî Emin Kal'acî, Dâru Kuteybe, Beyrut, 1414/1993.

Alâüddîn es-Semerkandî'nin Hanefî mezhebi ile ilgili kaleme aldığı ve genel itibariyle Ebu'l-Hüseyin el-Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında eksik bulduğu konulara yer verdiği²⁷⁸ *Tuhfetu'l-Fukahâ* isimli Hanefî fıkıh kitabında da İmam Malik ve İmam Şafî'nin görüşlerine yer verilmesine rağmen Ahmed b. Hanbel'in hiçbir görüşüne yer verilmemiştir. Bir diğer Hanefî âlim olan Kadı Numan b. Muhammed'in (ö. 351/659) *İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib* adlı eserinde de icma konusu ele alınırken, icmanın Malik, Ebû Hanife, Şafî ve Evzâ'î'nin görüşleri veya onların görüşlerini destekleyen kimselerle oluşabileceği belirtilmiştir.²⁷⁹

Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur* adlı eserinde Hanefilik, Şafilik ve Malikilik olmak üzere sadece üç Sünnî fıkıh mezhebine değinmiş, Hanbelî mezhebini ise önemsiz mezhepler arasında zikretmiştir.²⁸⁰

Bu tartışmalar gerek klasik dönemde gerekse çağdaş dönemde araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda zaman zaman Ahmed b. Hanbel'in fakih olmadığı iddiasının altında yatan nedenler ortaya konmaya çalışılmış, zaman zaman da bu iddialara cevap verilerek Ahmed b. Hanbel'in fakihliğinin isbatı yoluna gidilmiştir. Burada öncelikle bu tartışmaların ortaya çıkmasının nedenleri üzerinde durulacak, ardından Ahmed b. Hanbel'in fakihliğinin ispatı yönündeki çabalar ortaya konmaya çalışılacaktır.

İlk dönem müelliflerinin, Ahmed b. Hanbel taraftarlarının sert tepkileriyle karşı karşıya gelme pahasına, onun fakih olmadığını söylemelerinin veya eserlerinde onun adını anmamalarının temel bazı sebepleri vardır. Bunların başında Ahmed b. Hanbel'in daha çok hadis ile meşgul olması ve hadis öğrenmek amacıyla birçok *rihleye* katılması gelmektedir. Nitekim o da bir fakih olarak değil; muhaddis olarak anılmayı tercih etmiştir.²⁸¹ Onun Hadis ile ilgili müstakil bir eseri olmasına rağmen fıkıhla ilgili

²⁷⁸ Alâüddîn es-Semerkandî, *Tuhfetu'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1984, I, s. 5-6.

²⁷⁹ Kâdî Numan b. Muhammed, *İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib*, thk.: Mustafa Gâlib, Dâru'l-Endülüs, Beyrut 1983, s. 127.

²⁸⁰ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (GAL)*, çev.: Abdulhalim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, t.y., III, 235-314.

²⁸¹ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 181, 198; Goldziher, "Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", I, 171; Hallaq, "Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority", s. 333-334; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 127-128; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 526; Ramazan Özmen, "Doğuşundan Tedvînine Hanbelî Fıkıh Usûlü Geleneği ve Özgünlük Sorunu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 11, 2008, s. 193-194; Knut Vikor, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Oxford University Press, New York, 2005, s. 101-102.

herhangi bir eserinin olmayışı da onun muhaddis olarak algılanmasına yol açan diğer bir husustur.²⁸² Ayrıca onun reye karşı çıkması kendisi dahil olmak üzere hiç kimsenin fikhî görüşünün yazılmasını tasvip etmemesi, genel itibariyle fetva vermeye sıcak bakmaması,²⁸³ fetva vermek durumunda kaldığı zamanlarda da mümkün oldukça sahabe ve tabiinin görüşlerine göre hareket etmesi,²⁸⁴ bunların yazılmaması yönünde telkinlerde bulunması da onun fakihler arasında sayılmamasına neden olmuştur.²⁸⁵ Ahmed b. Hüseyin b. Hassân, bir kişinin Ahmed b. Hanbel'e "senin mesailerini yazmak istiyorum. Çünkü onları unutmaktan korkuyorum" demesi üzerine, Ahmed b. Hanbel'in, "onları yazma, çünkü ben görüşlerimin yazılmasından hoşlanmıyorum" şeklinde cevap verdiğini rivayet etmiştir. Yine İbn Hassan'dan gelen bir rivayette Ahmed b. Hanbel, bir kişinin kendisinden birşeyler yazdığını hissettiğinde, "benim görüşlerimi yazma, çünkü olur ki şimdi bir mesele söylerim de yarın ondan vazgeçerim" demiştir.²⁸⁶ Ahmed b. Hanbel'in talebesi ve aynı zamanda Hanbeli mezhebinin önde gelen simalarından biri olan Ebû Bekir el-Esrem (ö. 261/874-75), Ahmed b. Hanbel'i tanımadan önce fıkıh ve ihtilafla ilgili birçok meseleyi hıfzettiğini, onu tanıdıktan sonra bunların tamamını terk ettiğini belirtmiştir.²⁸⁷

Fakih olarak şöhret bulma ve fikhî görüşlerinin rivayeti hususundaki isteksizliğine rağmen bir taraftan Ahmed b. Hanbel'in fikhî ve onun fakih olduğu hususu sonraki müelliflerin birçoğu tarafından ispat edilmeye çalışılmış, diğer taraftan da Taberî başta olmak üzere, Ahmed b. Hanbel'i fakihler arasında saymayan kimselerin söz ve uygulamaları yorumlanma yoluna gidilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in fakihliği meselesi ile ilgili yukarıda isimlerini zikrettiğimiz müellifler arasında kanaatimizce en belirgin tutum Taberî'ye aittir. Bu sebeple olsa gerektir ki, Hanbelilerin hışmına da en çok o maruz kalmıştır. Buna rağmen onun sözleri de tevil edilme yoluna gidilmiştir. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî

²⁸² Goldziher, "Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", I, 171; Hallaq, "Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority", s. 333; Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 323; Vikor, *Between God and The Sultan*, s. 101-102; Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, *Usûlu Mezhebi'l-İmâm Ahmed Dirâsetün Usûliyyetün Mukarenetün, Müessesetü'r-Risâle*, y.y., 1410/1990, s. 86.

²⁸³ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 194-195; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 141; Koca, "Hanbeli Mezhebi", XV, 526.

²⁸⁴ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 198.

²⁸⁵ Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 326-327.

²⁸⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 80.

²⁸⁷ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 173-174.

(1386/1966)'ye göre Taberî, *İhtilâfu'l-Fukahâ* isimli eserinde kuruluşunu tamamlamış, tesis olunmuş, kitapları tertip edilmiş mezhepleri ele almaktaydı. Her ne kadar Ahmed b. Hanbel de diğer âlimler gibi fetva vermiş olsa da henüz ona ait oluşumunu tamamlamış bir mezhepten söz etmek mümkün değildi. Kaldı ki Ahmed b. Hanbel sözlerinin yazılmasını kerih gördüğünden fetvaları talebelerinin elinde dağınık bir haldeydi. Onun fetvaları Taberî'den on yaş daha küçük olan Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923) tarafından bir araya getirilmiştir. Dolayısıyla Taberî, Ahmed b. Hanbel'in fetvalarını dağınık bir halde gördüğünden onu fakihler arasında zikretmemiştir.²⁸⁸ Yemânî bu tespiti yaparken bir şeyi göz ardı etmektedir. Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil*'lerinin Hallâl tarafından bir araya getirildiği de, onun Tâberî'den on yaş daha küçük olduğu da doğrudur. Ancak onların vefat tarihleri muhtemelen göz ardı edilmiştir. Hallâl, Taberî'den bir yıl sonra vefat etmiştir. Muhtemelen Taberî öldüğünde Hallâl çalışmasını bitirmiş veya bitirmek üzeredir. Nitekim Ebû Ceyb bunun farkında olmalıdır ki Taberî'nin, Ahmed b. Hanbel'in fıkhi ile ilgili bazı Mesaillerden haberdar olabileceği ancak bunların toplamdaki sayısının ne kadar büyük çapta olduğunu bilmediğinden Ahmed b. Hanbel'i ihmal etmiş olabileceğini öne sürmüştür.²⁸⁹ Kanaatimizce Ebû Ceyb'in bu görüşü de isabetli değildir. Çünkü her ikisi de Bağdat'ta yaşamışlardır. Büyük olasılıkla birbirlerinin çalışmalarından haberdardır.

Çağdaş müelliflerden Mahmûd Abdülmecîd, İbn Abdilberr'in, İmam Malik, Ebû Hanife ve İmam Şafî'nin yanında Ahmed b. Hanbel'e yer vermemesine açıklık getirmeye çalışmıştır. Ona göre İbn Abdilberr'in eserinde sadece Malik, Şafî ve Ebû Hanife'yi zikretmesi fıkhnın sadece bunlara hasredildiği, bunların dışında fakih olmadığı şeklinde anlaşılmamalıdır. İbn Abdilberr, eserinde taraftarı sayıca çok olan mezhepleri zikretmiştir.²⁹⁰ Abdülmecîd'in bu yorumu da kanaatimizce isabetli değildir. Çünkü İbn Abdilberr'in yaşadığı dönem (368-463/ 978-1071), Hanbelilerin aktif olduğu, diğer mezhep mensuplarıyla yoğun bir şekilde mücadele ettikleri bir zaman dilimidir. Dolayısıyla böyle bir dönemde yaşamış ve eser telif etmiş bir müellifin sosyal hayatta bu kadar etkin olan bir mezhebi veya kurucusunu, taraftarları az olduğu için göz ardı etmesi mümkün değildir. Bunun iki nedeni olabilir. Müellif ya o dönemde Bağdat'ta

²⁸⁸ Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali Muallimî el-Utemî el-Yemânî, *et-Tenkîl bima fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, thk.: Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1386/1966, I, 370.

²⁸⁹ Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 62.

²⁹⁰ Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fıkhiyye 'Inde Ashâbi'l-Hadîs*, s. 128.

olan bitenden haberdar değildir ya da Ahmed b. Hanbel'i fakih, Hanbeliliği de fikhî bir mezhep saymamaktadır. Kanaatimizce, İbn Abdilberr'in, Ahmed b. Hanbel'i Ashabu'l-Hadis arasında sayması, muhtemelen onun Bağdat'ta olan bitenden yeterince haberdar olmamasından kaynaklanmaktadır. Aksi takdirde İbn Abdilberr'in, Ahmed b. Hanbel ve Hanbelileri bilinçli bir şekilde göz ardı ettiği sonucu ortaya çıkacaktır.

Meşhur Hanbeli âlim İbn Akîl (ö. 513/1119), “bazı cahillerin Ahmed b Hanbel fakih değil muhaddistir, şeklindeki sözleri gerçekten ilginçtir” diyerek muhtemelen Taberî ve onun gibi düşünenlere cevap vermek istemiştir. Ona göre böyle bir düşünce tarzı “cahilliğin zirve noktası”dır. Çünkü Ahmed b. Hanbel'e ait olup onların hiçbirinin bilemeyeceği hadis temelli bazı fetvalar ve fikhî incelikler bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel hakkında bu şekilde konuşan kimselerin onun sözlerinden ve ilminin yayılmasından rahatsız olan bidatçiler olduğunu ileri sürmüştür.²⁹¹ Laoust, Taberî ve bazı haleflerinin iddia ettiklerinin aksine, Ahmed b. Hanbel'in hem muhaddis hem de fakih olduğunu, her şeyden önce onun Kur'an ve sünnet'ten başka kriter tanımayan bir müftî ve müctehid olduğunu, mevcut gelenek ve bidatları bertaraf etmek için kendi hür iradesiyle hareket ettiğini, bu konuda tavizsiz bir tutum sergilediğini belirtmiştir.²⁹² Bu noktada Türkî'nin konuyla ilgili görüşleri dikkat çekicidir. Ona göre Ahmed b. Hanbel'in muhaddis olduğu ancak fakih olmadığı şeklindeki iddia, hadis ile fikhın birbirinden ayrı ilimlermiş gibi algılanmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki muhaddisin aynı zamanda hadisin sağlam olup olmadığı ile ilgilenmesinin dışında, hadis ile fikh arasında herhangi bir fark yoktur. Kaldı ki Ahmed b. Hanbel hem hadisin sağlam olup olmaması hem de hadisin fikhî konusunda temayüz etmiş bir şahıstır ki bu, birçok kişinin yapmayı başaramadığı bir iştir.²⁹³

Çağdaş müelliflerin bir kısmı Ahmed b. Hanbel'in, Ebû Yusuf, İmam Şafî gibi fakihlerden ders almasını,²⁹⁴ hayatının sonuna doğru kendisinden bazı mesailinin rivayet edilmesine izin vermesini,²⁹⁵ oğulları başta olmak üzere kendisini takip eden

²⁹¹ Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk.: Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1425/2005, I, 347.

²⁹² Henry Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)”, *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, s. 72.

²⁹³ Türkî, “el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi”, s. 7.

²⁹⁴ Karaman, “Ahmed b. Hanbel”, II, 80; Menderes Gürkan, “Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000, s. 456.

²⁹⁵ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 195-197; Karaman, “Ahmed b. Hanbel”, II, 80; Koca, “Hanbeli Mezhebi”, XV, 526; Türkî, *Usûlu Mezhebi'l-İmâm Ahmed*, s. 83, 86.

nesillerin ondan mesail rivayet etmelerini,²⁹⁶ *er-Risâle fi's-Salât* adında fikhî bir risalenin²⁹⁷ ve bir fıkıh mezhebinin kendisine nisbet edilmesini, bu mezhebin fıkıh ve usul kitaplarında ona nisbet edilen sayısız rivayetin olmasını²⁹⁸ gerekçe göstererek Ahmed b. Hanbel'in fakih sayılabileceğini belirtmektedirler.

Ahmed b. Hanbel, kendisini fakih olarak nitelememiş, bundan olabildiğince uzak durmaya çalışmıştır.²⁹⁹ Bugünkü Hanbeliler de kendilerini fikhî bir mezhep olarak nitelendirmeme eğilimindedirler. Buna rağmen, Ahmed b. Hanbel hakkında yapılan bu ve benzeri yorumlar, onu Ehl-i Sünnet dairesi içerisinde tutma ve aşırı yorumlardan kurtarma yönünde “iyi niyetli” bir çabanın ürünü olmalıdır. Nitekim Hanbeli âlim Necmüddîn et-Tûfî (ö. 716/1316), Ahmed b. Hanbel'in *rey* ile uğraşmadığını, onun daha çok hadis ve hadisin tedvinini ile ilgili meseleleri önemseddiğini belirtmiş, Ahmed b. Hanbel'den nakledilen fıkıhın da ancak kendisine yöneltile sorulara verdiği sözlü cevapların talebeleri tarafından derlenmesinden ibaret olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁰ Çağdaş araştırmacılar da, genel olarak fıkıha karşı olan Ahmed b. Hanbel'i fakih olarak nitelendirmenin yanlışlığına işaret etmiş, onun herşeyden önce muhaddis olduğunu ve öyle nitelendirilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.³⁰¹

Mahmûd Abdülmecîd'in konuyla ilgili bir değerlendirmesi konuya açıklık getirmektedir. Abdülmecîd, Mihne'den önce Ehl-i Hadis'in kendine has bir fıkıhının olmadığını, fakihlerin de Ehl-i Hadis, Ehl-i Rey şeklinde bir ayrıma tabi tutulmadığını, bu tür bir ayrımın Mihne'yle birlikte ortaya çıktığını iddia etmiştir. O, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında geçen bir rivayete³⁰² dayanarak Mihne'den önce muhaddislerin

²⁹⁶ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 178, 195-197; Karaman, “Ahmed b. Hanbel”, II, 80; Koca, “Hanbeli Mezhebi”, XV, 526; Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 323-324; Matroudi, *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyyah*, s. 8-10.

²⁹⁷ Karaman, “Ahmed b. Hanbel”, II, 80.

Ancak Zehebî bu risalenin Ahmed b. Hanbel'e ait olmadığını belirtmektedir. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 330.

²⁹⁸ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 178, 195-197; Karaman, “Ahmed b. Hanbel”, II, 80; Koca, “Hanbeli Mezhebi”, XV, 526.

²⁹⁹ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 181, 198; Goldziher, “Ahmed b. Muhammed b. Hanbel”, I, 171; Hallaq, “Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority”, s. 333-334; Özmen, “Doğuşundan Tedvinine Hanbelî Fıkıh Usûlü Geleneği ve Özgünlük Sorunu”, s. 193-194; Viktor, *Between God and The Sultan*, s. 101-102.

³⁰⁰ Ebû'r-Rebî' Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987/1407, III, 626-627.

³⁰¹ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 181, 198; Hallaq, “Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority”, s. 333-334; Viktor, *Between God and The Sultan*, s. 101-102.

³⁰² İlgili rivayet için bkz.: Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk.: Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, I, 214-215.

bir kısmının Hicazlıların, bir kısmının da Kufelilerin fikhını takip ettiğini belirtmiştir.³⁰³ Nitekim Yahya b. Ma'în de, Mihne'den önce Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) Kufelilerin mezhebine göre,³⁰⁴ Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) mezhebine göre,³⁰⁵ Ahmed b. Hanbel'in de Malik veya Şafîî'nin reyîyle fetva verdiği dair bir rivayet aktarmaktadır.³⁰⁶ Bu tespitler Mihne'den önce genelde Ehl-i Hadis'in, özelde de Ahmed b. Hanbel'in kendine has bir fikhının olmadığını ortaya koymaktadır. Ahmed b. Hanbel'in, Mihne sırasında, kelâmî bir mesele olan *halku'l-Kur'an* karşısındaki kararlı tutumu ona şöhret kazandırmış, bunun yanı sıra onun fakih olarak da ünlenmesine, ölümünden sonra talebelerinin tesis ettiği Hanbeli mezhebinin İslam düşünce tarihinde yerini almasına vesile olmuştur.³⁰⁷

³⁰³ Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fıkhiyye 'İnde Ashâbi'l-Hadîs*, s. 130-131.

³⁰⁴ İbn Abdilberr, *el-İntikâ*, s. 132.

³⁰⁵ İbn Abdilberr, *el-İntikâ*, s. 136.

³⁰⁶ İbn Abdilberr, *el-İntikâ*, s. 706; Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fıkhiyye 'İnde Ashâbi'l-Hadîs*, s. 127.

³⁰⁷ İbn Abdilberr, *el-İntikâ*, s. 127-128; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 127-128; Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim*, s. 46; a.mlf., *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, s. 340.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKOLLEŞME ÖNCESİ DÖNEM VE MEZHEBİN ÖNCÜLERİ

1.1. İTİKADİ BİR MEZHEP OLARAK HANBELİLİĞİN OLUŞUMUNDA ARKA PLAN

Hanbeli mezhebi ile ilgili yapılan çağdaş araştırmalarda mezhebin oluşumunda etkili olan faktörlerle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar, genel olarak fıkıh, sosyal arka plan ve politik yapı, sosyal aktivizm ve ahlâkî yapı, kelâmî tartışmalar şeklinde dört başlıkta toplanabilir.³⁰⁸

Schacht ve Spectorsky gibi hukuk tarihçileri, Hanbeli mezhebinin hiçbir beşeri istidlali kabul etmeyen “katı hadisçiler”in, Şafîî’nin hukuk sisteminden rahatsız olmaları sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir.³⁰⁹ Buna göre Şafîî’nin ortaya koyduğu hukuk sistemi, kaynağını hadis ve sünnetten almasına rağmen “katı hadisçiler”i tatmin etmemiştir. Çünkü onlar, mümkün oldukça doktrinlerinin tamamını Hz. Peygamber’e dayandırmak ve asla beşeri bir istidlale yer vermek istememişlerdir. Schacht’a göre bu düşüncede olan Ehl-i Hadis’in bir kesimi, Ahmed b. Hanbel’in etrafında toplanmış ve onun ölümünden sonra Hanbeli mezhebinin oluşturmuşlardır.³¹⁰ Ahmed b. Hanbel’in, Şafîî’nin istidlal metodunu hadisten ayrılık olarak değerlendirdiği düşünülebilir. Bu yüzden Şafîî’den kısmi bir “ayrılma” söz konusu olabilir. İbn Abdilberr’in, Ahmed b. Hanbel’i Şafîî’nin ashabı arasında değerlendirmesi³¹¹ bu tezi doğrulamaktadır. Bu açıdan Schacht’ın görüşü isabetli olabilir. Şu kadar var ki, Ahmed b. Hanbel ve onun ilk talabelerinin birçoğu fikhî anlamda Şafîî’yi referans almış, onun hukuki prensiplerinin başında gelen kıyası kabul etmiş ve uygulamışlardır.³¹² Ancak bu, Şafîî’yi takibe devam ettiklerinden değil; ona olan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır.

³⁰⁸ Nimrod Hurvitz, “Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab”, *Islamic Law and Society*, 7 (1), 2000, s. 46-47.

³⁰⁹ Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 72-73; Susan A. Spectorsky, “Ahmad Ibn Hanbal’s Fiqh”, *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982, s. 462-463.

³¹⁰ Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 72-73; a.mlf., “The Schools of law and Later Developments of Jurisprudence”, s. 66-67.

³¹¹ İbn Abdilberr, *el-İntikâ*, s. 107.

³¹² Ahmed b. Hanbel’in kıyası kullandığına dair görüşler için bkz.: Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef Ebû Ya’la İbnü’l-Ferrâ, *el-Udde fî Usuli’l-Fıkh*, thk., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y., Riyad, 1410/1990, IV, 1280; Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatü’n-Nâzir ve Cennetü’l-Münâzir fî Usûli’l-Fıkh alâ Mezhebi’l-İmâm*

Hallaq, Hanbeli mezhebinin fikhî bir mezhep olarak ortaya çıkmadığını, kuruluşu aşmasında kelâmî bir mezhep olduğunu belirtmiştir. Hallaq'a göre, fikhî faaliyetler Ahmed b. Hanbel'den sonraki jenerasyon ile başlamış, ancak bunların hiçbiri doktrin bazında bir hukuk ortaya koymamışlardır.³¹³

Hanbeliliğin oluşumuyla ilgili ortaya atılan diğer bir iddia, Hanbeliliğin ulema ile umeranın yetkilerinin ayrılmasıyla ortaya çıktığıdır. Bu görüşe göre, Mihne'nin Ahmed b. Hanbel'in zaferiyle sonuçlanması, ulema ile umeranın yetkilerini birbirinden ayırmış, artık dini konularda konuşma ve karar verme yetkisi umeranın elinden alınarak ulemaya hasredilmiştir.³¹⁴ Özellikle Lapidus ve diğer bazı oryantalistler tarafından ileri sürülen bu görüşe göre halife ile ulema, dini otorite ile ilgili keskin bir tartışma içindeydiler. Ulema, din ile ilgili söz yetkisinin kendilerinde olduğu, bunun halife ve onun etrafındakiler için de bağlayıcı olduğu hususunda net bir tavra sahipti. Mihne'nin Ehl-i Hadis'in zaferiyle sonuçlanmasıyla, halife bu yarışı kaybetmiş, din ile ilgili söz söyleme ve karar verme yetkisi halifenin elinden alınmıştır. Ulemanın Mihne'de elde ettiği zafer ve devlet ile olan ilişkileri Hanbeli mezhebinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.³¹⁵

Hanbeliliğin oluşumunda Mihne'nin etkili olduğu açıktır. Ancak bu görüşün zayıf tarafı, Mihne'den sonra din-devlet işlerinin birbirinden ayrıldığını ileri sürmesidir. Mihne ile birlikte, ulema ile umeranın yetkilerinin kesin bir şekilde birbirinden ayrıldığı, bundan sonraki süreçte halifenin sadece devlet işleriyle ilgilendiği, dini konuların da tamamen ulemaya bırakıldığı şeklindeki görüş, tarihi gerçekliklerle uyumamaktadır.³¹⁶ Ulemanın yapmak istediği şey, sultanla yollarını tamamen ayırmak değil; sultanın siyasi ve sosyal faaliyetlerinde kendilerine danışılmasını teolojik açıdan meşrulaştırmaktır. Burada, ulemeden ayrı bir sultandan ziyade, ulemaya bağlı bir halife

Ahmed b. Hanbel, thk.: Abdulaziz Abdurrahman es-Sa'îd, Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suud, Riyad, 1399, s. 279; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 315-318; Laoust, "Ahmad b. Hanbal", I, 276.

³¹³ Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 159-160.

³¹⁴ Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", s. 11-12; a.mlf., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2002, s. 136-137; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 451-452; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 125-126.

³¹⁵ Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", s. 11-12; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 125-126; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsid Period", s. 2; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 48.

³¹⁶ Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsid Period", s. 32-33, 36; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200.

söz konusudur. Ancak Lapidus'un görüşünün isabetli olduğu yer, halifenin bundan sonraki süreçte bir daha eski gücüne ulaşamamasıdır.

Mihne sonrasında Abbasi halifelerinin Ahmed b. Hanbel ve talebelerine gösterdiği yakın ilginin Hanbeli mezhebinin oluşumunda etkili olduğu şeklindeki görüş de tek başına meseleyi izah etmez. Ahmed b. Hanbel'in, Mihne sonrasında siyasetten ve devlet erkânından olabildiğince uzak durduğu, ailesine ve talebelerine de bu konuda tavsiyelerde bulunduğu bilinen bir gerçektir. Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının siyasete karşı bu mesafeli duruşu, yöneticilere yakın duran kimseleri de eleştirmesi göz önüne alınarak mezhebin oluşumunda siyasetin derin etkilerinin olduğunu söylemek biraz zordur.³¹⁷ Nitekim Hanbeli âlim İbn Akîl, "bu mezhebe en çok taraftarları zulmetmiştir. Çünkü Ebû Hanife'nin ve Şafîî'nin ashabından biri ilimde kabiliyetli olduğunda kadılık veya başka bir devlet görevi üstlenmişlerdir. Bu memuriyet onun tedrisine ve ilimle meşgul olmasına da vesile olurdu. Ahmed'in ashabına gelince, onlardan ilimle uğraşıp da ibadet ve zühde yönelmeyen çok az insan vardır. Durum böyle olunca ilimle meşgul olmayı da bırakmışlardır."³¹⁸ diyerek Hanbeli mezhebinin fazla yayılmamasını müntesiplerinin resmi görev almamasına bağlamıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının ilk dönemde resmi görev almamalarında başka saikler de rol oynamış olabilir. Muhtemelen bu tavır, Mihne'den yeni çıkmış bir yapının siyasete karşı temkinli duruşundan kaynaklanmıştır.

Hanbeli mezhebinin oluşumunda etkili olduğu ileri sürülen üçüncü husus, ahlâkî görünüm ve sosyal aktivizmdir. Ahmed b. Hanbel'in mütevazı hayatı, günlük yaşamı, dindarlığı gibi özelliklerinden hareketle Ahmed b. Hanbel bir zahid, Hanbelilik de onun ahlâkî kuralları çerçevesinde oluşmuş bir yapı olarak sunulmuştur. Özellikle Ahmed b. Hanbel hakkında yazılan biyografilerden hareketle, onun, halifenin ihsanlarını kabul etmediği, fakir bir hayat sürdüğü, sıradan yiyecekler yediği, eski elbiseler giydiği

³¹⁷ Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 42, 92-102; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 360-363; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 48-49; Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, s. 123-124; Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*, Dârü'l-Âsime, Riyad, 1417/1997, I, 499-509; Saud Saleh AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom, 2011, s. 201-207.

³¹⁸ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 348.

dolayısıyla onun bir *zâhid* ve *sûfî* olduğu ileri sürülmüştür.³¹⁹ Laoust, Ahmed b. Hanbel'in bu özelliklerinin yanısıra onun Tasavvuf'un öncülerinden sayılan Fudayl b. İyâd (ö. 187/803) başta olmak üzere birçok *sûfîye* karşı sempati duyması ve onlarla görüşmesinden hareketle onun bilinenin aksine bir tasavvuf karşıtı değil; bir *sûfî* olduğunu iddia etmiştir.³²⁰ Hurvitz, Ahmed b. Hanbel'in bu tutumunun sonraki Hanbeliler tarafından da sürdürüldüğünü belirtmiştir. Ona göre "ılımlı zahidlik" (*mild ascetism*), Hanbelilerin ayırt edici bir ahlâkî vasfıdır ve buna dair birçok ipucu da mevcuttur.³²¹ Kanaatimizce tek başına bu özellikler bir kişinin *sûfî* olarak tanımlanması için yeterli veriler değildir. Kaldı ki Melchert'in de ifade ettiği gibi Ahmed b. Hanbel'in, klasik *sûfî*lerin öncülerinden, önemli sayılabilecek herhangi bir kimseyle yakınlığı olmamış, aksine Ahmed b. Hanbel onlardan ikisine, yani Serî es-Sekatî (ö. 251/865) ile Hâris el-Muhâsibî'ye (ö. 243/857) muhalafet etmiştir.³²² Ahmed b. Hanbel hakkında yukarıda sayılan ve genellikle *killet-i kelâm*, *killet-i taâm*, *killet-i menâm* ve benzeri kavramlarla ifade edilen özellikler İslam düşüncesinde dindarlık anlayışının bir parçası olarak algılanmış, sadece Tasavvuf ehli *sûfî*ler değil, aynı zamanda dindar bir hayat yaşamak isteyen kimseler de bu düsturları uygulamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla salt bu davranışlardan hareketle bir kişiyi *sûfî* olarak tanımlamak yetersiz ve eksik bir tanımlama olacaktır.³²³

Hanbeli mezhebinin oluşumuyla ilgili ileri sürülen son görüş, Hanbeliliğin III/IX. y.y.'daki itikadi-siyasi tartışmalar sonucunda ortaya çıktığıdır. Bu görüşün en önemli savunucularından biri olan George Makdisi'ye göre, "Hanbeli mezhebi, imamının fıkıh alanında ortaya koyduğu tavrın bir sonucu olarak değil, daha ziyade, Kur'ân'ın yaratılmışlığı (*halku'l-Kur'ân*) meselesi hakkında Mutezile akılcılığına karşı benimsediği gelenekçi-kelâmî tavrın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır".³²⁴ Burada

³¹⁹ H. Laoust, "Hanâbila", *EI2*, III, 158; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 50-54; a.mlf., "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997, s. 41-65; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s.70-72; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 112-115, 146-147.

³²⁰ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 70-71.

³²¹ Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 51-63.

³²² Christopher Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001, s. 353, 367.

³²³ Ahmed b. Hanbel'in tasavvuf/sûfîlerle ilişkisi için bkz.: Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", s. 352-360.

³²⁴ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 46.

önemli olan husus Mihne ile Hanbeli mezhebinin oluşumu arasında bir ilişkinin kurulmasıdır.

Hanbeli mezhebinin oluşumuyla ilgili yukarıdaki görüşler dikkate alındığında açıkça dillendirilmemekle beraber bunların her birinin aslında Mihne ile ilişkili olduğu, dolayısıyla mezhebin oluşumunda kelâmî bir mesele olan *halku'l-Kur'an* ile ilgili tartışmaların veya Mihne'nin etkili olduğu görülecektir.

Mihne politikalarından kısa bir sürede vazgeçilmesi, siyasi erkin, dini anlamda herhangi bir şeyi halka zorla kabul ettirmeye çalışması durumunda aciz kalacağını ve bu tavrın başarısızlıkla sonuçlanacağını ortaya koymuştur. Hatta bu politika tersine işlemiş; Mihne, Ehl-i Hadis'in yükselişini hızlandırmış, onları daha inandırıcı kılmıştır.³²⁵ Bir hadisçi olan Ahmed b. Hanbel, Mihne'de Mutezile'nin görüşlerini destekleyen Abbasi yönetimine karşı takındığı siyasi-itikadi tavır ve kararlı tutumu sonucunda politize olmuş, popülerite kazanmış, halk kitleleri onun arkasından yürümeye başlamış, görüşleri muteber addedilmiştir.³²⁶ Bu açıdan bakıldığında, Mihne'ye karşı bir tutumun sonucunda ortaya çıkan bu yapıyı siyasi-itikadi bir mezhep olarak tanımlamak daha doğru olacaktır.³²⁷ Hallaq, III/IX. yüzyılın sonlarına doğru Hanbeli mezhebinin Bağdat'ta etkili olduğunu, ancak bu dönemde mezhebin itikadi/kelâmî bir görünüm arz ettiğini, fikhî alanda herhangi bir varlık ortaya koyamadığını ifade etmiştir.³²⁸ Makdisi, Hanbeli mezhebinin hem yapısını hem de tarihi süreç içindeki evrilmesini göz önüne alarak, onun diğer mezheplerden farkını şu şekilde ortaya koymuştur: "Hanbeli mezhebi aynı zamanda hem fikhî hem de kelâmî bir mezhep olmasıyla eşsizdir."³²⁹ Bu görüşüyle Makdisi, Hanbeli mezhebini, hem hukuk sistemi hem de teolojik yönü olan bir mezhep (itikadi-fikhî) olarak tanımlamış ve mezhebin bu yapısını günümüze kadar koruduğunu belirtmiştir.³³⁰ Mughni, Hanbeli mezhebinin başarıya ulaşmasını ve sonraki yıllarda

³²⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 354-356; Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 192-193.

³²⁶ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 46; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 355-356; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 110-111; Richard W. Bulliet, *Islam The View From The Edge*, Columbia University Press, New York, 1994, s. 119. Viktor, *Between God and The Sultan*, s. 101-102; Koca, "Hanbeli Mezhebi", XV, 526.

³²⁷ Makdisi, "Hanbalite Islam", s. 239; Câbirî, *el-Musakkafûn fî'l-Hadareti'l-Arabiyye*, s. 99; Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 159-160; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Târihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, Dâru Kuteybe, Beyrut&Dimaşk, 1411/1990, s. 176.

³²⁸ Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 177.

³²⁹ Makdisi, "Hanbalite Islam", s. 239.

³³⁰ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 46.

Bağdat siyasetinde etkili olmasını, aynı zamanda hem fıkıh hem de akaid sistemini geliştirmesine bağlamıştır.³³¹ Ayrıca Hanbeliliğin Mihne'ye bir tepki olarak oluşmasından hareketle “reaksiyoner” bir mezhep;³³² ölümünden sonra Ahmed b. Hanbel'in talabelerinin onun *Mesâil*lerini bir araya getirmesiyle oluşması nedeniyle de kolektif bir yapı/mezhep niteliğinde olduğu³³³ ileri sürülmüştür.

Ahmed b. Hanbel, yaşadığı süre içerisinde herhangi bir mezhep kurmak gibi bir çabanın içerisine girmemiştir. Onun ölümünden sonra talebeleri *Mesâil* ismi verilen ve daha sonra Hanbeli mezhebinin temel kaynaklarını oluşturan rivayetleri bir araya toplamaya başlamışlardır.³³⁴ Bu faaliyetler, mezhebin temellerinin atılmasını sağlamıştır.

Hanbeli mezhebinin kuruluşu genel olarak ikiye ayrılabilir. Birinci aşama, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin bir araya getirilip tedvin edilmesi, böylece bir mezhep için kaçınılmaz olan doktrinin ortaya çıkarılmasıdır. III/IX. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan bu gelişmeye Ahmed b. Hanbel'in ilk talebeleri katkıda bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel'in ardından yürütülen bu faaliyetler ancak ham bir malzeme ortaya çıkarmıştır. Mezhebin teşekkülünü sağlayacak çalışmalar bir sonraki aşamada gerçekleşecektir. Bu ikinci aşama ise, toplanan ham malzemenin işlenmesi, delillerinin güçlendirilmesi, bir teori haline getirilmesi ve mezhebin sistemleşmesi aşamasıdır. İkinci aşamadan sonra mezhebin oluşum süreci büyük oranda tamamlanmıştır.³³⁵

1.2. AHMED B. HANBEL'DEN SONRA MEZHEBİ KAYNAKLARIN TEDVİNİ

İnsanlık tarihi, çeşitli amaçlarla bir araya gelen sosyal gruplaşmalara tanıklık etmiştir. Dinsel gruplaşmalar/cemaatleşmeler, insanlık tarihinin ilk bilinçli

³³¹ Syafiq A. Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 1990, s. 150.

³³² Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, s. 74; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 111.
Macdonald, Hanbeliliğin “reaksiyoner” bir mezhep olması nedeniyle ilerleme göstermediğini iddia etmiştir. Bkz.: Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 111.

³³³ Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, s. 74

³³⁴ Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 110-111.

³³⁵ Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu”, s. 309-310; Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 323-325; Türkî, “el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fıkî ve Eşheru Ricâlihi”, s. 24.

yapılanmalarından biridir.³³⁶ Alman sosyolog Max Weber, toplumsal zümreleşmeleri geleneksel, yasal ve karizmatik gruplar olmak üzere üçe ayırmıştır.³³⁷ Weber, karizmatik grupla, karizmatik özelliği ile toplumun sempatisini ve beğenisini kazanmış kimselerin etrafında oluşan yapılanmaları kasetmiştir.³³⁸ Gerçekte din veya cemaat kurucusunun etrafını kuşatan tilmizler veya refikler çemberini “karizmatik bir grup” olarak nitelendirmek mümkündür.³³⁹ Karizmatik lider ile “ilk tilmizler” arasında oluşan bu bağ, en güçlü bağlardan biridir.³⁴⁰

Üstad veya liderin etrafında oluşan ilk tilmizler halkasına dâhil olanlar, sosyo-kültürel ve entelektüel çevre bakımından birbirinden farklı olabildikleri gibi, ahlaki yapı ve üstada bağlılık düzeyleri bakımından da birbirinden farklı olabilirler.³⁴¹ İlk tilmizlerin, kişisel fedakârlık, dostluk ve sadakatle bağlı bulunduğu kurucunun arkadaşları olması mümkündür. Bu tilmizlerden bazılarının, kurucunun sırdaşı, dostu, hatta onun özel bakımı ile yükümlü olması da çok sık rastlanan bir durumdur. İlk tilmizler grubu, sadece arkadaş, dost değil, aynı zamanda kurucunun mesajının kitlelere ulaşmasından ve hareketin başarıya ulaşmasından da sorumludur. Onlar, kurucuyu destekler, şahsına saygı gösterir, akidesini tanıtarak onun tebliğine yardımcı olurlar.³⁴² Çok küçük bir topluluk olan ilk tilmizlerin etrafı genellikle ilk “sâlik”lerden oluşan daha geniş bir çevreyle kuşatılır. *Sâlikler*, her zaman lider/üstad ile birlikte olmaz; ya zaman zaman lider ile görüşür veya lider ya da ilk tilmizlere çeşitli konularda yardımcı olurlar. *Sâlikler* zümresi yeni kurulan din veya cemaatlerin oluşumunda bir köprü görevi görürler.³⁴³

Zamanla yeni dine veya cemaate inananların sayısı çoğaldıkça tilmizler grubu ile diğer taraftarlar arasında kurucuya yakınlık ve münasebet bakımından farklılaşmalar olur.³⁴⁴ Bu süreçte henüz grubun/cemaatin teşkilatlanmış bir yapısından söz etmek

³³⁶ Niyazi Akyüz, “Dinlerin Teşekkülünde Dini Liderlerin Karizması”, *AÜİFD*, 41 (1), 2000, s. 275.

³³⁷ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev.: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 217-222; Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev.: Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 80.

³³⁸ Niyazi Akyüz-İhsan Çapcıoğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y., s. 267.

³³⁹ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 81; Mehmet Zeki İşcan, “Ehl-i Sünet’te Dinî Bir Otorite Olarak ‘Selef’ Fikrinin Ortaya Çıkışı”, *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005, s. 9.

³⁴⁰ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 81.

³⁴¹ Akyüz-Çapcıoğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, s. 265.

³⁴² Akyüz, “Dinlerin Teşekkülünde Dini Liderlerin Karizması”, s. 288.

³⁴³ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 81-82; Akyüz-Çapcıoğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, s. 268.

³⁴⁴ Akyüz, “Dinlerin Teşekkülünde Dini Liderlerin Karizması”, s. 288.

mümkün değildir. Özellikle üstad veya liderin ölümüyle birlikte grubun yapısında değişimler yaşanabilir. Bu süreçte, ilk tilmizler grubundan bir veya birkaç kişi, grubu bir arada tutma uğrunda sergiledikleri fedakârlıklar nedeniyle ön plana çıkabilirler. İlk talebeler veya sâlikler grubunun da ölmesiyle cemaat yapısını bir arada tutan tek unsur onların ayin, ibadet, inanç esasları ve bu süreçte oluşan bazı örgütler/kurumlarla sağlanır. Artık grup/cemaat yapısı oluşmuş, kurumsal bir yapı kazanmıştır.³⁴⁵

Hanbeli kaynaklar, bağlılık düzeyleri birbirinden farklı olmakla birlikte, Ahmed b. Hanbel'in hayatı boyunca beş yüz küsur öğrencisinin olduğundan söz ederler. Bunlardan yüz otuz bir kişinin ondan *mesâil* rivayet ettikleri belirtilmiştir.³⁴⁶ Bu öğrencilerin çoğu muhtemelen Ahmed b. Hanbel'e saygı göstermiş ve onunla ilişkili olmuşlardır. Ancak bu öğrencilerin tamamının Ahmed b. Hanbel'in bütün görüşlerini paylaştıklarını ve Hanbeli mezhebinin oluşumuna katkıda bulunduklarını söylemek mümkün değildir. Bu talebelerin bir kısmı hocalarından sadece hadis rivayet etmiş, diğer bir kısmı hadislerin yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in görüş ve düşüncelerini de rivayet etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini nakledenlerin tamamının mezhebin oluşumundaki katkısının aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunların bir kısmı az sayıda rivayet ederken (*mukil*); diğerleri daha fazla sayıda rivayet etmiş (*müksir*) ve Hanbeli mezhebinin oluşumunda daha aktif rol oynamıştır. Bu nesil, aynı zamanda kendilerinden sonraki nesli eğiterek de Hanbeli mezhebinin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.³⁴⁷

Mezhebin temel taşlarının yerine oturmasında önemli katkıları bulunan bu ilk öğrencileri, genel olarak ailesi ve yakın talebeleri olmak üzere ikiye ayırmamız mümkündür.

Ahmed b. Hanbel'in ailesinin, hem onun hakkında yazdıkları biyografiler vasıtasıyla verdikleri bilgilerle hem de sürekli onunla birlikte olmanın avantajıyla Hanbeli mezhebine önemli katkıları olmuştur. Büyük oğlu **Salih (213-266/818-880)**,³⁴⁸ babasının görüşlerinin günümüze ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ebû Bekir el-

³⁴⁵ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 81-82; Akyüz-Çapcıoğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, s. 270-271.

³⁴⁶ Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*, I, 455-457.

³⁴⁷ Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 323; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 73.

³⁴⁸ Salih b. Ahmed b. Hanbel ile ilgili bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 462-467; Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, I, 251-253; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 433-435; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 529-530.

Hallâl, insanların, Ahmed b. Hanbel'e sormak istediklerini Salih'e gönderdiklerini, onun da bu soruları babasına yönelttikten sonra cevaplarını ilgili kişilere ilettiğini belirtmektedir.³⁴⁹ Salih, ayrıca babasından rivayet ettiği *Mesâîl*le de mezhebin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Eser, konu başlıklarına göre bir tasnife tâbi tutulmamış, dolayısıyla düzenli bir görünüm arz etmemekte; daha çok gelişi güzel yazılmış intibai uyandırmaktadır. Muhtemelen bunun nedeni, babasına sorduklarını aynı zamanda esere de kaydetmesinden kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle eserin kronolojik olduğunu söylemek mümkündür.³⁵⁰ Çoğunlukla fıkıhla ilgili olmakla birlikte Salih'in eserinde kelimeler ve tefsir ile ilgili rivayetler de mevcuttur.³⁵¹

Salih'in Hanbeli literatürüne kazandırdığı diğer bir eser, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*'dir. Salih, bu kısa biyografisinde, babasının ilmî gelişiminden, bazı kelâmî meselelerle ilgili görüşlerinden, ahlâkî faziletlerinden, Mihne'den ve Ahmed b. Hanbel'in Mihne'den sonraki serencamından söz etmektedir. Salih bu eserde, Halifenin ikramlarını kabul etmesinden sonra babasıyla aralarında geçen olaylardan da söz etmektedir.³⁵²

Babasının karşı çıkmasına rağmen içine düştüğü borç batağından kurtulmak amacıyla kendisine teklif edilen görevi kabul eden Salih,³⁵³ önce Tarsus ardından İsfahan kadılığı yapmıştır.³⁵⁴ Ancak bu görevin, mezhebin oluşumunu nasıl etkilediği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Ahmed b. Hanbel'in amcaoğlu **Hanbel b. İshâk b. Hanbel (193-273/809-886)** de mezhebin oluşumunda önemli katkıları olan öğrencilerinden biridir. Çünkü o, diğer talebelere nisbetle daha fazla Ahmed b. Hanbel ile birlikte olmuş ve ondan birçok konuda istifade etmiştir. Nitekim o, Salih ve Abdullah ile birlikte *Müsned*'in tamamını Ahmed b. Hanbel'den dinlediklerini belirtmektedir.³⁵⁵ Hanbel b. İshâk da, Salih gibi, Ahmed b. Hanbel ile ilgili bir biyografi kaleme almıştır. O, *Zikru Mihneti'l-İmâm*

³⁴⁹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 462-463.

³⁵⁰ Matroudi, *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyyah*, s. 11-12; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 75-76; Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 76.

³⁵¹ Salih'in akaid ile ilgili bazı rivayetleri için bkz.: Ebu'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Mesâîlu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Ebi'l-Fadl Sâlih*, nşr.: Târık 'Avdullâh b. Muhammed, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyad, 1420/1999, s. 98-99, 115, 118, 121, 149, 164-165, 210, 240-241, 316-317, 345-346 vd..

³⁵² Bkz.: Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, öz. s. 107-111.

³⁵³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XII, 530.

³⁵⁴ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 466.

³⁵⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 385; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 308.

Ahmed b. Hanbel adlı eserini tamamen Mihne'ye ve Ahmed b. Hanbel'in oradaki tutumuna ayırmıştır.

Cooperson, gerek Salih'in *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*'i gerekse Hanbel b. İshâk'ın *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eserinden yola çıkarak, Mihne'den sonra biyografi yazarlarının onun fıkıhla ilgili görüşlerini değil; daha çok *halku'l-Kur'an* ile ilgili görüşlerini ve Mihne karşısındaki kahramanca duruşunu yazdıklarını söylemiştir. Cooperson bu noktaya dikkat çekerken, Ahmed b. Hanbel'in şöhretini Mihne'den aldığını vurgulamış, bu dönemde Ahmed b. Hanbel'e ait fikhın veya fikh mezhebinin ön planda olmadığını ortaya koymayı amaçlamıştır.³⁵⁶

İbn Teymiye, Hanbel b. İshâk'a ait *es-Sünne* adlı bir eserden söz etmiş ve ondan ıktibasta bulunmuştur.³⁵⁷ Ancak Hanbel b. İshâk'a ait böyle bir esere ulaşamadık. Muhtemelen İbn Teymiye döneminde mevcut olan bu eser, daha sonra kaybolmuştur.

“Üstat oğlu üstat” diye bilinen³⁵⁸ ve babasının bilgisinden en üst seviyede yararlanan **Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (213-290/828-903)** de Hanbeliliğin oluşumunda önemli bir görev üstlenmiştir.³⁵⁹ Abdullah, babasının görüşlerini bize aktaran en önemli şahıslardan biridir. Ağabeyi Salih daha çok ailesiyle ve ailesinin geçimiyle ilgilenirken, Abdullah ilimle meşgul olmuş ve bu alanda temayüz etmiştir.³⁶⁰ Abdullah'ın yaptığı en önemli iş, Ahmed b. Hanbel'in sağlığında tam olarak tertip ve tasnif edilemeyen, dağınık vaziyetteki *Müsned*'in hadislerini tasnif edip düzenlemesi, bazı rivayetleri de ilave etmesidir.³⁶¹ Onun *Müsned*'in dışında bize ulaşan başka eserleri de mevcuttur. O da diğer birçok öğrenci gibi babasının *mesâilini* bize aktarmıştır.³⁶² Abdullah'ın *Mesâil*'i, Ahmed b. Hanbel'in bazı fikhî konularla ilgili görüşlerini ve bazı hadislerin anlamlarıyla ilgili açıklamalarını ortaya koymaktadır.³⁶³ Bu *Mesâil*'de ayrıca

³⁵⁶ Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 124.

³⁵⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, V, 496.

³⁵⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 523; Selahattin Polat, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, I, 81.

³⁵⁹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 12-14; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 5-20; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 516-526; Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, I, 313-318; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 376-379.

³⁶⁰ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 10.

³⁶¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 524-6; Polat, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”, I, 81; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s.78-79.

Abdullah'ın *Müsned*'e yaptığı eklemelerle ilgili bkz.: Zevâidu Abdillâh b. Ahmed b. Hanbel fî'l-Müsned, nşr.: Âmir Hasan Sabri, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1410/1990.

³⁶² Abdullah'ın *Mesâil*'i için bkz.: Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Abdullah*, thk.: Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1401/1981.

³⁶³ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 87.

Ahmed b. Hanbel'in özel hayatı ve dini görüşleriyle ilgili bazı bilgiler de verilmekte, efsanevi bir şekilde Ahmed b. Hanbel'in, saç dökülen, ateşli hastalığa yakalanan kimselere, çocuğu olmayan veya doğum sancısı çeken kadınlara bazı dualar yazdığı belirtilmektedir.³⁶⁴

Abdullah, üçüncü yüzyıl Ehl-i Hadis'inin itikadi görüşlerini ortaya koyan ve Kaderiyye, Cehmiyye, Rafıza, Havâric gibi mezheplere reddiye niteliği taşıyan *Kitâbü's-Sünne* adlı bir eserinde hem babasının hem de kendisinin derlediği rivayetlere yer vermektedir.³⁶⁵ Bu eserde sözü edilen mezheplere reddiyenin yanı sıra, en çok üzerinde durulan konulardan biri, "Kur'an'ın mahluk olmadığı"dır. Bu konuda Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia eden kimseler ve Ehl-i Hadis çevrelerinin bunlara cevapları zikredilmiştir.³⁶⁶ Eserde dikkat çeken önemli bir husus, Abdullah'ın "Mâ Hafiztu 'an Ebî ve Ğayrihi Mine'l-Meşâyihî fî Ebî Hanife" şeklindeki başlığıdır. Burada Ebû Hanife bir Mürcî ve Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul eden bir Cehmî olarak tanıtılmakta, Ehl-i Hadis ve ona yakın çevrelerin Ebû Hanife hakkındaki eleştirileri zikredilmektedir.³⁶⁷ Bu başlık ve başlık altında zikredilenlerden hareketle, Ebû Hanife örneğinde Ehl-i Rey karşıtlığının Hanbeliliğin oluşumunda etkili olduğu söylenebilir.

İbnü'l-Münâdî'nin "dünyada babasından Abdullah b. Ahmed'den daha fazla rivayet eden kimse yoktur"³⁶⁸ dediği Abdullah'ın, söz konusu eserinin dışında *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*,³⁶⁹ *Müsnedü'l-Ensâr*, *Fedâilu Osman b. Affân*³⁷⁰ gibi babasından rivayet ettiği bazı eserleri de bulunmaktadır. Zehebî, onun *Kitâbü'l-Cümel* ve *Kitâbu'r-Red 'ale'l-Cehmiyye* adlı iki eserinden de söz etmektedir.³⁷¹ Kahtânî, *Kitâbü's-Sünne*'ye yazdığı mukaddimede, *Kitâbu'r-Red 'ale'l-Cehmiyye* ile *Kitâbü's-Sünne*'nin aynı olduğunu belirtmektedir.³⁷²

³⁶⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Abdullah*, s. 447-448.

³⁶⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, thk.: Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî, Dâru İbn Kâyyim, ed-Dammâm, 1406/1986.

³⁶⁶ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 132-179.

³⁶⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 180-229.

³⁶⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 521.

³⁶⁹ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, thk.: Vasiyyüllâh b. Muhammed Abbâs, Dâru'l-Hânî, Riyad, 1422/2001.

³⁷⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu osman b. Affân*, thk.: Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, Dâru Mâcid 'Asîrî, Cidde, 1421/2000.

³⁷¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 523.

³⁷² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 57.

Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel'in ailesi bir taraftan yazdıkları biyografilerle onun ününü arttırırken diğer taraftan ondan rivayet ettikleri *Mesâil* ve diğer eserleriyle onun ilmi konumunu ortaya koymaya çalışmış, böylece Hanbeli mezhebinin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Ancak mezhebin sadece onların çabalarıyla oluştuğunu söylemek elbette mümkün değildir. Ahmed b. Hanbel'in ailesinden olmayan ve sayıları yüzlerle ifade edilen talebeleri de onun ününün artmasında ve mezhebin oluşup yayılmasında etkili olmuşlardır.

Ahmed b. Hanbel'in, Abdurrezzak b. Hemmâm'dan hadis almak üzere Yemen'e gittiği sırada onunla tanışan ve hayatının bundan sonraki kırk üç yılında sürekli iletişimde olduğu **Muhannâ b. Yahya eş-Şâmî (ö. 248/862-3)** bunlardan biridir.³⁷³ Muhannâ, sadece Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi değil, aynı zamanda kişisel hukuku olan ve birçok şeyi paylaştığı bir arkadaşısıdır. *Tabakâtu'l-Hanâbile*'de zikredilen bir rivayet, Ahmed b. Hanbel ile Muhannâ arasındaki dostluğun ne düzeyde olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu rivayete göre Muhannâ, Ahmed b. Hanbel ismiyle yazdığı bir mektupta, kendisi için validen maddi yardım istemiştir. İdarecilerden yardım almama konusundaki hassasiyetine rağmen Ahmed b. Hanbel, ona herhangi bir tepki göstermemiştir. Bu nedenle Muhannâ, "ben Ahmed b. Hanbel'den ilim ve edeb öğrendim, onun sayesinde mal edindim" demiştir.³⁷⁴ Ebû Bekir el-Hallâl da, Muhannâ'nın, Ahmed b. Hanbel'in önde gelen öğrencilerinden olduğunu belirtmiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, İbrahim b. Hânî gibi kimseler ondan rivayet etmiştir. Abdullah'ın başka hiç kimsede bulunmayan birçok *mesâili* Muhannâ'dan aldığı ifade edilmektedir.³⁷⁵

Merv asıllı **İshâk b. Mansûr el-Kevsec (ö. 251/865)** de Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini rivayet edenlerden bir tanesidir. Kevsec, ilim yolculukları sırasında Bağdat'a uğramış ve uzun bir süre burada kalarak Ahmed b. Hanbel'den ders almıştır. Abdullah ve İbrahim b. İshâk el-Harbî gibi mezhebin önde gelen âlimleri de kendisinden rivayet

³⁷³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 358-360; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 432-476; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 17-18; Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, 161-164; Ebu'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk.: Muhibbüddîn Ebî Said Ömer b. Garamel-Amravî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1418/1988, LXI, 311-313

³⁷⁴ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 434-435.

³⁷⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 358-360; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 433; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 17-18.

etmişlerdir.³⁷⁶ Ahmed b. Hanbel ile görüşmesinden sonra Nişabur'a yerleşen Kevsec,³⁷⁷ Ahmed b. Hanbel'den fıkıhla ilgili *Mesâil* rivayet etmiştir.³⁷⁸ Hem İshâk b. Râheveyh (ö. 238/853) hem de Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi olan Kevsec, eserinde, genellikle bir soruyu hem Ahmed b. Hanbel'e hem de İbn Râheveyh'e yöneltmekte, böylece her ikisinin bir konu ile ilgili fikrini görme fırsatı sunmaktadır.³⁷⁹ Bazen de sorularını "şu konuda Süfyân şöyle söylüyor. Sen bu konuda ne dersin" şeklinde sormaktadır.³⁸⁰ AlSarhan buradan hareketle onun eserini Süfyân es-Sevrî'ye (ö. 161/778) dayandırdığı sonucuna varmaktadır.³⁸¹

Kevsec, Bağdat'tan ayrılıp Nişabur'a yerleştikten sonra kendisi hakkında, Ahmed b. Hanbel'den aldığı *mesâilleri* halka para karşılığında sattığına dair söylentiler yayılmıştır. Durumdan haberdar olan Salih, olayı babasına anlatınca, Ahmed b. Hanbel öfkelenerek, "gelip bizden *mesâili* soruyorlar, sonra onu rivayet ediyor ve ondan para alıyorlar, şahit olun, ben onların tamamından rücû ettim"³⁸² demiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in bu tutumu sonuna kadar devam edememiş, Kesvec bu olaydan haberdar olup Nişabur'dan Bağdat'a geldiğinde herhangi bir tepkiyle karşılaşmamıştır.³⁸³ Laoust, Kesvec'in Nişabur'a yerleştikten sonra mezhebin yayılmasına fikirleriyle destek olduğunu belirtmiştir.³⁸⁴ Ancak *Mesâil* rivayetinin dışında bu anlamda nasıl bir faaliyet yürüttüğü, şayet böyle bir faaliyeti söz konusuysa bunun ne kadar etkili olduğu hususunda herhangi bir bilimiz mevcut değildir.

Ebû Bekir el-Esrem diye bilinen ***Ahmed b. Muhammed b. Hânî'*** (ö. 261/874-5)³⁸⁵ de Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencilerindendir. Hadisin çeşitli konuları ile ilgili (ilelu'l-hadis, nasih-mensuh) eserleri bulunan Esrem,³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel'den *Mesâil*

³⁷⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 303-305; Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, I, 212-213; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 385-386.

³⁷⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 385; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 305.

³⁷⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 305. Kevsec'in *Mesâil*'i için bkz.: İshâk b. Mansûr b. Behrâm el-Kevsec, *Mesâilu Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râheveyh*, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Medine, 1425/2002.

³⁷⁹ Kevsec, *Mesâil*, VIII, 4485.

³⁸⁰ Kevsec, *Mesâil*, IV, 1483.

³⁸¹ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 63-66.

³⁸² İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 265.

³⁸³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 386-387.

³⁸⁴ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 75-76.

³⁸⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 295-299; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 162-176; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XII, 623-628; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 266-268.

Ölüm tarihi ihtilâfıdır. İbnü'l-Cevzî, onu 296 yılında ölenler arasında saymaktadır. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 83; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XX, 53-54.

³⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 83.

rivayet etmiş,³⁸⁷ Ahmed b. Hanbel'in fıkıyla ilgili *Sünenü'l-Esrem*³⁸⁸ diye bilinen bir eser telif etmiştir.

Ebû Bekir el-Merrûzî, Ahmed b. Hanbel'in Esrem'den *Mesâil* rivayetini nehyettiğini belirtmiştir.³⁸⁹ Ahmed b. Hanbel'in Esrem'e kızdığı, onunla görüşmeyi reddettiği ve özür dileyinceye kadar Esrem'i evine almadığı belirtilmektedir.³⁹⁰ Ahmed b. Hanbel'in kızma nedeni hususunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte, İbn Hâmid'in *Tezhîbü'l-Ecvibe*'sinde geçen bir rivayet konuyla ilgili bazı ipuçları vermektedir. Buna göre, Ebû Bekir el-A'yan (ö. 240/854-5), Ahmed b. Hanbel'e ait olan bazı *Mesâili* Esrem'den rivayet ettikten sonra bunları test etmek üzere Salih'e iletmıştır. Salih, bunları babasına gösterdiğinde Ahmed b. Hanbel, "bu benim sözümdür"; "şunlar ise benim değil" gibi bir değerlendirmede bulunmuştur. Esrem'e bunun sebebi sorulduğunda, o, bazı görüşleri Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine kıyasla rivayet ettiğini söyleyerek kendisini savunmuştur.³⁹¹

Hanbeli kaynakların bir kısmı Esrem ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Bu rivayetlerde Esrem, hadis ilmi konusunda oldukça âlim biri olarak sunulmaktadır. Ayrıca önceleri Fıkıh ve İhtilaf ilmi konusunda son derece yetkin olduğu ancak Ahmed b. Hanbel'i tanıdıktan sonra fıkıh çalışmalarını ve mezhebini terk ederek ona intisap ettiği belirtilmektedir.³⁹² *Tabakâtu'l-Hanâbile*'de geçen bir rivayetten, Esrem'in daha önce Ahmed b. Hanbel ile arası olmayan Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) taraftarı olduğu anlaşılmaktadır.³⁹³ Dolayısıyla Esrem, Ahmed b. Hanbel'i tanıdıktan sonra Muhâsibî'yi terk etmiş olabilir. Hallaq, Ebû Bekir el-Esrem'in Hanbeliliğe katılmasıyla

³⁸⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî' el-Esrem, "Min Suâlâtı Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî' el-Esrem Ebâ Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", (*Selâsu Resâil fî 'ilmi'l-Cerh ve't-Ta'd'il*, thk.: Amir Hasan Basrî içinde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1425/2004, s. 7-68.

³⁸⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî' el-Esrem, "Sünenü Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî' el-Esrem", (*Min Hadîsi'l-İmâm Süfyân b. Said es-Sevrî*, thk.: Amir Hasan Basrî içinde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1425/2004, s. 205-284.

³⁸⁹ Ebû Bekir el-Merrûzî, vd., *el-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl li'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel*, thk.: Ebû Amr Muhammed b. Ali el-Ezherî, el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tiba'a ve'n-Neşr, Kahire, 1430/2009, s. 134.

³⁹⁰ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 68; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 80.

³⁹¹ Ebû Abdillâh Hasan b. Hâmid el-Hanbelî, *Tehzîbü'l-Ecvibe*, thk.: Subhî es-Sâmerrâî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1408/1988, s. 36-37; Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtı'l-Ashâb*, I, 276.

³⁹² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 173-174; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XII, 625.

³⁹³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 165-166.

Ahmed b. Hanbel'in Muhasibî'ye karşı tutumu için bkz.: Melchert, "The Adversaries of Ahmad Ibn Hanbal", s. 241-245.

birlikte eserlerinin Hanbelilikte merkezi bir yere geldiğini ve Hanbeliliğin fikhî bir mezhebe dönüşmesinde önemli bir figür olduğunu belirtmiştir.³⁹⁴

AlSarhan, Esrem'in Fıkıh ve İhtilaf ile ilgili kitaplarını Ahmed b. Hanbel'i tanıdıktan sonra yazdığını söylemekte, Ahmed b. Hanbel'e intisap etmek için önceki çalışmalarını bıraktığına dair görüşün inandırıcı olmadığını iddia etmektedir. AlSarhan, ayrıca Ebû Bekir el-Esrem'in *Ehlü's-Sağr* diye nitelenen İslam-Bizans sınırlarında yaşayan kimselere gönderdiği ve Ahmed b. Hanbel'i övüp bid'aya karşı kendilerini uyardığı bir mektuptan³⁹⁵ hareketle Ebû Bekir el-Esrem'in, Ahmed b. Hanbel'in mezhebine intisap etmesinden kasıt, onun fikhî mezhebine değil, itikadi/teolojik mezhebine intisabı olduğunu belirtmektedir. Çünkü sözü edilen mektupta Esrem, Ahmed'in fikhından değil, kelimâ yönünden ve ahlakından söz etmektedir.³⁹⁶ Laoust, bu mektubu esas alarak önemli bir konuya dikkat çekmiş; sınır boylarında yaşayan kimselerin inançlarının pekiştirilmesinde Hanbeliliğin etkili olduğunu belirtmiştir.³⁹⁷ Gerek sözü edilen mektup, gerekse AlSarhan ve Laoust'un görüşlerinden hareketle, Hanbelilerin bu dönemde itikadi anlamda etkin oldukları ve halkın inançlarının düzeltilmesi hususunda çaba gösterdikleri sonucuna ulaşılabilir.

Sözü edilen mektupta Esrem, Ahmed b. Hanbel'den "imamımız, muallimimiz ve bizden altmış küsur yıl evvelkilerin hocası"³⁹⁸ şeklinde söz etmiştir. Esrem ayrıca Ahmed b. Hanbel'in vefatının kendileri için büyük kayıp olduğunu, onun yokluğunda sürekli musibetlere maruz kaldıklarını belirtmiştir.³⁹⁹ Esrem'in bu sözünden hareketle onun, Ahmed b. Hanbel'i Mihne hadiselerinden önce de Ehl-i Hadis'in imamı olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Esrem 260/874-5 yılında vefat etmiştir. Buna göre, Esrem'in vefat tarihinden itibaren bile hesaplandığında, Ahmed b. Hanbel'in hicri ikiyüzlü yılların başından itibaren Ehl-i Hadis'in imamı olarak kabul edildiği görülecektir. Esrem'in bu görüşü, muhtemelen Ahmed b. Hanbel'in Mihne sonrasında artan şöhretiyle ortaya atılmış bir iddiadır.

³⁹⁴ Hallaq, "Early Ijtihâd and the Later Construction of Authority" s. 334..

³⁹⁵ Bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 166-172

³⁹⁶ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 669-70.

³⁹⁷ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 76.

³⁹⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 166.

³⁹⁹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 166-167.

İbn Teymiye, Ebû Bekir el-Esrem'e ait olan ve Ehl-i Hadis'in (Selef) itikadi görüşlerini anlatan *Kitâbu's-Sünne* adında bir eserin olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁰ Ebû Bekir el-Hallâl'ın *es-Sünne*'sinde bu eserden bazı alıntılara rastlamak mümkündür. Hallâl'ın eserindeki alıntılardan hareketle, Esrem'in kitabının sadece Ahmed b. Hanbel'in rivayetlerine ayrıldığını, onun yanı sıra Yezîd b. Zuray', İshâk b. Muhammed el-Medinî, Amr b. Said, el-A'meş, Katade b. Said gibi hadisçilerin rivayetlerine de yer verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰¹

Muhannâ b. Yahya eş-Şâmî'nin hemşehrisi **Abdumelik b. Abdulhamid el-Meymûnî (ö. 274/887)** de henüz Ahmed b. Hanbel hayattayken onunla yakınlık kurabilmiş ve onun talebeleri arasında yer alabilmiştir.⁴⁰² 205-227/820-842 yılları arasında sürekli Ahmed b. Hanbel ile birlikte olmuş, bundan sonraki süreçte de zaman zaman görüşmüşlerdir.⁴⁰³ Ahmed b. Hanbel ile Meymûnî'nin samimiyeti hoca-talebe ilişkisinin ötesine geçmiştir. Ahmed b. Hanbel, başkalarıyla paylaşmadığı birçok şeyi onunla paylaşmıştır. Bu sıcak ve babacan tavrın sonucunda Ahmed b. Hanbel, Meymûnî'nin geçimi ile ilgilenmiş, onun maddi durumunun düzeltilmesinde etkili olmuştur.⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel'in onunla bu şekilde ilgilenmesi, aralarındaki hukukun anlaşılması bakımından önemlidir. Hallâl, Meymûnî'yi, Ahmed b. Hanbel'in ashabının İmamı olarak tanıtmış; böylece ona Hanbeliliğin oluşumunda liderlik konumu vermiştir.⁴⁰⁵

Meymûnî'nin hocasıyla geliştirdiği bu sıcak ilişki ve samimiyet, kişisel ilişkilerle sınırlı kalmamış, ilmî faaliyetlerine de yansımıştır. Ahmed b. Hanbel, ona tanıdığı ayrıcalığı onun dışındakilerine tanımamıştır. O da Ahmed b. Hanbel'i

⁴⁰⁰ Takiyyüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Teymiye, *el-Fetevâ'l-Hameviyyetü'l-Kübrâ*, thk.: Hamad b. Abdumuhsin et-Tuveycirî, Dâru's-Sumay'î li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1425/2005, s. 258. Eserin 'Atiyye ez-Zehrânî tarafından doktora tezi olarak çalışılıp yayınlandığına dair bir bilgi olmakla birlikte biz esere ulaşamadık. Söz konusu bilgi için bkz.: http://akidatuna.blogspot.com.tr/2008/09/260_11.html Erişim tarihi: 05.03.2014.

⁴⁰¹ السنة : الإمام الحافظ العلامة أبي بكر أحمد بن محمد الإسكافي الأثرم الطائي / ت 260 هـ. أحد الأعلام ومصنف السنن وتلميذ الإمام أحمد ذكره شيخ الإسلام ابن تيمية في (درء التعارض) (108/7), حقق وطبع رسالة علمية في مرحلة الدكتوراه بجامعة أم القرى بتحقيق عطية الزهراني, وطبع في دار الكتب العلمية بيروت ضمن مجموع. وفي مؤسسة الكتب الثقافية بيروت بتحقيق السلفي

⁴⁰² Konu ile ilgili bkz.: Hallâl, *es-Sünne*, I, 144 (No: 108), 152 (No: 125), 199 (No: 217), 302-303 (No: 367), 359 (No: 485); II, 402 (No 588), 432-433 (No: 655), 445 (No: 685), vd..

⁴⁰³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 92-98; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 89-90; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 269-271; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 310-311; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 75-76.

⁴⁰⁴ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 92-93; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 269; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 310.

⁴⁰⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 93-94; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, I, 269.

⁴⁰⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 92-93; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 89; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 75-76.

kızdırabilecek konularda dahi sorabilmiş, ondan duyduklarını bir araya toplamıştır. Ahmed b. Hanbel de çoğu zaman “sana yaptığımı bir başkasına yapmadım”⁴⁰⁶ diyerek ona gösterdiği ayrıcalığı vurgulamıştır. Hallâl, Meymûnî’nin elinde onun dışında hiç kimsede bulunmayan ve toplamda on altı cüzden oluşan *Mesâil* olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁷

Nişabur kökenli olan diğer bir öğrenci de **İshâk b. İbrahim b. Hânî’ (ö. 275/889)**’dir.⁴⁰⁸ Dindarlığıyla meşhur olan babası İbrahim b. Hânî’ (ö. 265/878)⁴⁰⁹ ile Ahmed b. Hanbel’in arasında çok ciddi bir yakınlık vardı. Ahmed b. Hanbel, Mihne sürecinde üç gün onun evinde gizlenmiştir. O sırada henüz dokuz yaşında olan İshâk da ona hizmet etmiş, bundan sonraki süreçte de Ahmed b. Hanbel’den ayrılmamış ve kendisinden *Mesâil* rivayet etmiştir.⁴¹⁰ Hallâl, onun *Mesâil*’inin altı cüz;⁴¹¹ Zehebî ise bir cilt⁴¹² olduğunu belirtmiştir.⁴¹³ Öyle anlaşıyor ki bu eser, içerisinde altı cüz bulunan bir ciltten oluşmaktadır. Eser genel olarak fikhî konularla ilgili olmakla beraber, aynı zamanda kelim, âdâb ve hadis ile ilgili önemli meseleleri de ihtiva etmektedir.⁴¹⁴ İshâk b. İbrahim b. Hânî’nin Ahmed b. Hanbel ile yakınlığı onun *Mesâil*’ine de yansımıştır. İshâk, Ahmed b. Hanbel’in fikhî görüşlerinin yanısıra, onun günlük yaşamını, hal, hareket, tavırlarını, ailesiyle, dostlarıyla, düşmanlarıyla olan ilişkilerini de bizlere aktarmaktadır.⁴¹⁵ Ayrıca eserinin “Kitâbü’t-Târîh” adlı bölümünde, Ahmed b. Hanbel’in hayatıyla ilgili ayrıntılara rastlamak mümkündür.⁴¹⁶

İshâk b. İbrahim b. Hânî’nin *Mesâil*’inin itikad ile ilgili bölümü, “Bâbu’s-Sünne ve’r-Red ‘ale’l-Ehvâ”, “Bâbü’l-İmân”, “Bâbü’r-Rey ve’l-İlm”, “Bâbü’t-Tafdîl” gibi

⁴⁰⁶ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, II, 93.

⁴⁰⁷ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, II, 93; Sa’dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve’l-Mezheb*, s. 323.

Ne yazık ki onun *Mesâil*ine ulaşamadık. Tarîkî de Hanbelî âlimlerin eserlerini ele aldığı ansiklopedik kitapta onun *Mesâil*inden söz etmiş, ancak eserin yayınlanıp yayınlanmadığı ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Konuyla ilgili bkz.: Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî, *Mu’cemu Mesannefâti’l-Hanâbile Min Vefeyâti 241-1420 h.*, y.y., Riyad, 1422/2001, I, 121-122.

⁴⁰⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 404-405; İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 284-286; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XIII, 19-20; Uleymî, *el-Menhecü’l-Ahmed*, I, 274-275.

⁴⁰⁹ İbrahim b. Hânî ile ilgili bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 161-164; İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 252-254; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XIII, 17-19; Uleymî, *el-Menhecü’l-Ahmed*, I, 248-249.

⁴¹⁰ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 252, 285.

⁴¹¹ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 285.

⁴¹² Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XIII, 19.

⁴¹³ İshâk b. İbrahim b. Hânî’nin *Mesâil*i için bkz.: İshâk b. İbrahim b. Hânî’ en-Nîsâbü’rî, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İshâk b. İbrahim b. Hânî’ en-Nîsâbü’rî*, thk.: Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut, 1400.

⁴¹⁴ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 80-81.

⁴¹⁵ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 132, 133, 138, 153, 176-178; 180 vd.

⁴¹⁶ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 194-211.

başlıklardan oluşmaktadır. Burada İbn Hânî', Kur'an'ın lafzının mahluk olduğunu söyleyen ve *ru'yetullâha* inanmayan kimsenin Cehmî olduğunu, bu kimselerin arkasında namaz kılınmayacağını, onlarla oturulmayacağını, onlarla konuşulmayacağını, onlara selam verilmeyeceğini söylemiştir.⁴¹⁷ Başka bir yerde de, Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünün Cehm'e ait olduğu, Cehmî'lerin de kâfir olduğu,⁴¹⁸ Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia ettiği halde ölen kişiye mirasçı olunamayacağı belirtilmiştir.⁴¹⁹ İbn Hânî', Ahmed b. Hanbel'in, insanları Ebû Alî el-Kerâbîsî hakkında uyardığını, ona, "Allah Kerâbîsî'yi küçük düşürsün" şeklinde beddua ettiğini rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Kerâbîsî ile oturulmaması, konuşulmaması, onun kitaplarının okunmaması tavsiyesinde bulunmuştur. Ayrıca Kerâbîsî ile oturanlarla da oturmamak gerektiği belirtilmiştir.⁴²⁰

Eserde, iman ile ilgili ilk konuşan kişinin Zer b. Abdillâh⁴²¹ olduğu, imanın söz, amel ve niyet olduğu, artıp eksildiği, imanda istina yapmak gerektiği belirtilmiştir.⁴²² İbn Hânî'ye göre, namazı terk eden kişi kâfir olur.⁴²³ Ona göre Kader, Allah'ın kulları üzerindeki kudretidir. Dolayısıyla zina eden ve hırsızlık eden kimse, Allah'ın onlar hakkında takdir ettiği kaderle bu eylemi gerçekleştirmektedir.⁴²⁴

İbn Hânî'nin *Mesâil*'inde, Mutezile mensupları arasında bir ayrım yapıldığı görülmektedir. Amr b. Ubeyd'in Mutezile'nin reisi ve ilk Mutezili olduğu, Rebî' b. Subeyh'in de Mutezili olduğu ancak Amr'dan daha hayırlı olduğu ifade edilmiştir.⁴²⁵

Eserde, Ahmed b. Hanbel'in kitap yazım işleminden hoşlanmadığı belirtilmiştir. Ona göre, sonradan yazılan her kitap bidattir.⁴²⁶ İbn Hânî', Ehl-i Rey'in kitaplarının

⁴¹⁷ İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 152-153, 156.

⁴¹⁸ İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 154.

⁴¹⁹ İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 153-154.

⁴²⁰ İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 154.

⁴²¹ Zer b. Abdillâh b. Zürrâre el-Mürhibî el-Kûfî mevaliden biridir. Vaiz ve muhaddis olarak bilinmektedir. Hanbeliler, özellikle iman ile görüşleri nedeniyle onu ırcâ fikrini ilk ortaya atan kişi olarak kabul etmektedirler. Konuyla ilgili bkz.: İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 293; Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk.: Muhammed Abdulmu'îd Hân, Haydarabad, t.y., III, 267; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, I, 329, 334; Hallâl, *es-Sünne*, III, 563-564; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y., II, 32; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s. 59, 86.

⁴²² İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 156, 161-162.

⁴²³ İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 156.

⁴²⁴ İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 155.

⁴²⁵ İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 163.

⁴²⁶ İshâk b. İbrahim b. Hânî', *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 164, 167.

okunmaması hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁴²⁷ “Malik ve Şafî’nin kitapları mı yoksa Ebû Hanife ile Ebû Yusuf’un kitapları mı daha çok hoşuna gidiyor” şeklindeki bir soruya Ahmed b. Hanbel, Şafî’nin kitaplarının daha çok hoşuna gittiğini, çünkü Şafî’nin hadis ile diğerlerinin ise reyleriyle fetva verdiğini, dolayısıyla bunların bir olmayacağını belirtmiştir.⁴²⁸ Ayrıca Ahmed b. Hanbel’in, Ehl-i Rey’in elinde çok sayıda hadis olmasına rağmen onlardan rivayet etmediklerini söylediği belirtilmiştir. Bunun nedeni, Ehl-i Rey’in hadise muannid olmasıdır. Ona göre, Ehl-i Rey’den hiç kimse iflah olmaz.⁴²⁹

Hilafet ve fazilet sıralaması ile ilgili görüşlerini de ortaya koyan İbn Hânî’, Hilafet sıralamasının Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁴³⁰ İbn Hânî’, fazilet sıralaması hususunda şunları rivayet etmiştir. Fazilet sıralaması, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman şeklindedir. Bunun dışında susmak, kimsenin ismini zikretmemek gerekir. Ahmed b. Hanbel’in, “Peki Ali?” şeklindeki bir soruya, şayet bir kişi onu da fazilet sıralamasında zikrederse, “ona kızmayız” dediği belirtilmiştir.⁴³¹ Burada dikkat çeken hususlardan biri, Hz. Ali’nin fazilet sıralamasında zikredilmemesidir. Diğer bir husus, Hz. Ali’nin, Hz. Osman’a takdim edilmesi, ya da Hz. Osman’ın sıralamadan çıkarılmasına sert bir şekilde tepki gösterilmesidir. Eserde, Hz. Osman’ın fazileti ve fazilet sıralamasının yukarıda belirtildiği şekilde olduğuna dair birçok rivayet art arda sıralanmıştır.⁴³² Hz. Osman’ın, Hz. Ali’den daha faziletli olduğu hususunda ashab arasında bir ihtilafın olmadığı,⁴³³ dolayısıyla Hz. Ali’nin, Hz. Osman’dan daha faziletli olduğunu söylemenin, Muhacir ile Ensar’ı hor görmek anlamına geleceği ifade edilmiştir.⁴³⁴

Kütüb-i Sitte’nin yazarlarından biri olan ünlü muhaddis **Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî (ö. 275/889)** de mezhebî kaynakları tasnif eden ve oluşum döneminde mezhebe katkı sağlayan kimseler arasında zikredilmektedir.⁴³⁵ Ebû Dâvûd,

⁴²⁷ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 166.

⁴²⁸ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 164.

⁴²⁹ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 168.

⁴³⁰ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 169, 172.

⁴³¹ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 169.

⁴³² İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 169-172.

⁴³³ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 172.

⁴³⁴ İshâk b. İbrahim b. Hânî’, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 171.

⁴³⁵ Ebû Dâvûd için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 75-81; İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 427-434; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 268-270; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XIII, 203-221; Uleymî, *el-Menhecû’l-Ahmed*, I, 276-278; Cristopher Melchert, “The Life and Works of Abu Dawud al-Sijistani” *Al-Kantara: Revista de Estudios Arabes*, 29 (1), 2008, s. 9-44; M. Yaşar Kandemir, “Ebû

Basra’da oturmasına rağmen birçok defa Bağdat’a gelmiş, burada Ahmed b. Hanbel ile görüşmüş, ondan rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel ile yakın ilişkisi olmamasına rağmen, ilmî anlamda onunla iyi ilişkiler kurmuş, ondan birçok hadis rivayet etmiş, *Sünen*’i yazdıktan sonra Ahmed b. Hanbel’e kontrol ettirmiş, ayrıca ondan *Mesâil* de rivayet etmiştir.⁴³⁶ *Sünen*’i tasnif ettikten sonra İslâm dünyasında şöhreti artan Ebû Dâvûd, hadis ilmindeki otoritesinin yanı sıra fıkıh bilgisiyle de dikkat çekmiştir. Bu nedenle onun hangi mezhebe mensup olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Zehebî, onun Ahmed b. Hanbel’in seçkin öğrencilerinden olup, usûl ve fîruda selef mezhebine mensup olduğunu söylemiştir.⁴³⁷ İbni Ebû Ya’lâ,⁴³⁸ Ebû İshâk eş-Şîrâzî⁴³⁹ ve Ebû’l-Yümn el-Uleymî⁴⁴⁰ onu Hanbeli âlimler arasında, Sübkî de onu Şafii âlimler arasında zikretmiştir.⁴⁴¹ Bu nedenle Bekr Ebû Zeyd, onun hangi mezhebe dahil edileceği konusunda tereddütlerin mevcut olduğunu söylemiştir.⁴⁴²

Ebû Dâvûd’un *Sünen*’in dışında birçok eseri bulunmaktadır. Bunların arasında bizi en çok ilgilendiren onun *Mesâil*’idir.⁴⁴³ Eser, genel olarak fikhî meselelerden oluşan bab başlıklarına göre bölümlere ayrılmıştır. Fıkıh bölümünden sonra “Bâbun fî’l-Cehmiyye”,⁴⁴⁴ “Bâbun fî’l-İmân”,⁴⁴⁵ “Bâbun fî’r-Re’y”,⁴⁴⁶ “Bâbun fî’t-Tafdîl”⁴⁴⁷ şeklinde bazı itikadi meslelere de yer verilmiştir. Ayrıca eserde hadislerle ilgili bazı meseleler de bulunmaktadır.⁴⁴⁸ Ebû Dâvûd, zaman zaman Ahmed b. Hanbel’den rivayeti hakkında da bilgiler vermektedir. Buradan anlaşıldığına göre o *Mesâil*’i uzun bir

Dâvûd es-Sicistânî”, *DİA*, X, 119-121; Mu’avvad b. Bilâl el-Avfî, *Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve Eseruhu fî ‘İlmi’l-Hadîs*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmî’atu’l-Melik Abdulaziz Külliyyetü’ş-Şerî’a ve’d-Dirâsâtü’l-İslâmiyye, Mekke, 1400/1980.

⁴³⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 76, 79-81; İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 428-429; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XIII, 205, 220-221.

⁴³⁷ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XIII, 215.

⁴³⁸ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 427-434.

⁴³⁹ Ebû İshâk İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü’l-Fukahâ*, thk.: İhsan Abbâs, Dâru’r-Râidu’l-Arabî, Beyrut, 1970, s. 171

⁴⁴⁰ Uleymî, *el-Menhecû’l-Ahmed*, I, 276-278.

⁴⁴¹ Sübkî, *Tabakâtu’s-Şafiiyyeti’l-Kübrâ*, II, 293-296.

⁴⁴² Ebû Zeyd, *el-Medhalü’l-Mufassal ilâ Fikhi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî’l-Ashâb*, I, 575.

⁴⁴³ Ebû Dâvûd’un *Mesâil*’i için bkz.: Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Mesâilu’l-İmâm Ahmed Rivâyetu Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî*, thk.: Ebû Mu’âz Târik b. ‘Avdullah b. Muhammed, Mektebetu İbn Teymiyye, Mısır, 1420/1999.

⁴⁴⁴ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 353.

⁴⁴⁵ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 364.

⁴⁴⁶ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 367.

⁴⁴⁷ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 370.

⁴⁴⁸ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 375.

süreçte, farklı zaman ve mekânlarda rivayet etmiştir.⁴⁴⁹ Mihne döneminde Ahmed b. Hanbel'in saklandığı sırada sorularını mektupla gönderdiği ve aynı yolla cevap aldığı,⁴⁵⁰ yine onunla Tarsus'ta görüştüğü⁴⁵¹ anlaşılmaktadır.

Ebû Dâvûd, *Mesâil*inin “Bâbun fî'l-Cehmiyye”, başlığını genel itibariyle *halku'l-Kur'an* meselesine ayırmıştır.⁴⁵² Kur'an'ın, Allah'ın mahluk olmayan kelamı olduğu,⁴⁵³ Allah'ın isimlerinin ve Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia eden kimsenin kâfir, zındık ve Allah'ın düşmanı olduğu, bu kimselerle oturulmaması, konuşulmaması gerektiği,⁴⁵⁴ bunların kanının helal olduğu⁴⁵⁵ belirtilmiştir. Ayrıca Cehm'in ve Cehmîyye'nin kâfir olduğu, onların arkasında namaz kılınamayacağı; Cehmîlerin, Yahudi ve Hristiyanlardan daha kötü olduğu iddia edilmiştir.⁴⁵⁶ Cehm gibi, Bişr el-Merîsî ve Ebû Bekir el-Asam'ın da kanları helal kâfirler olduğu ifade edilmiştir.⁴⁵⁷

Ebû Dâvûd'un *Mesâil*'inde Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia edenlerin yanı sıra Kur'an'ın mahluk olup olmadığı ile ilgili herhangi bir yorum yapmayan kimseler *Vakıfa* veya Şüpheciler (*Şâkk*) olarak tanımlanmış ve tekfir edilmiştir. *Ka'ade*'nin Hariciler'in en kötüsü olduğu, Cehmîyye'nin *Ka'ade*'sinin de *Vakıfa*; *Vakıfa*'nın, Kur'an mahluktur diyenlerden daha kötü olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁵⁸

Ahmed b. Hanbel, İbn Uyeyne'den rivayetle Ashâbu'r-Rey'in üç kişi olduğunu söylemiştir: Bunlar, Basra'da Osman; Medine'de Rebi'a; Kûfe'de Ebû Hanife'dir.⁴⁵⁹ Ahmed b. Hanbel'in her türlü reye karşı çıktığını, Malik'in reyi ile başka birinin reyi arasında herhangi bir fark görmediğini belirten Ebû Dâvûd, onun (Ahmed b. Hanbel) görüşünün yazılmasından hoşlanmadığını, kendisine sünnette olmayan bir şey sorulduğunda “bilmiyorum” şeklinde cevap verdiğini belirtmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁴⁹ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 78-79; Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 324.

⁴⁵⁰ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 356.

⁴⁵¹ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 42.

⁴⁵² Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 353-363.

⁴⁵³ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 357-359.

⁴⁵⁴ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 353, 358.

⁴⁵⁵ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 358-359.

⁴⁵⁶ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 359, 361.

⁴⁵⁷ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 361-362.

⁴⁵⁸ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 361-363.

⁴⁵⁹ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 367.

⁴⁶⁰ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 367-369.

İmanın söz, amel ve niyet olduğunu söyleyen Ebû Dâvûd, imanın artıp eksildiğini, imanda istisna yapmak gerektiğini, “insanlar ya mümindir ya da kâfirdir” şeklindeki sözlerin Mürcie’ye ait olduğunu belirtmiştir.⁴⁶¹

Hilafet sıralamasının, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali şeklinde olduğunu belirten Ebû Dâvûd, fazilet sıralamasında Hz. Ali’yi zikretmemiştir.⁴⁶²

Önceleri bir mutasavvıfken daha sonra Ebû Bekir el-Merrûzî’nin de teşvikiyle Ahmed b. Hanbel ile tanışan **Harb b. İsmail el-Kirmânî (ö. 280/893)**, Ahmed b. Hanbel’in önde gelen talebeleri arasında yer almıştır.⁴⁶³ Hallâl, Merrûzî’nin kendisini Harb b. İsmail’den rivayet etmesi konusunda teşvik ettiğini, daha sonra Merrûzî’nin mektubuyla ona gittiğinde de Harb’in kendisine son derece ilgi gösterdiğini belirtmiştir. Hallâl, onun sultan tarafından atandığını, şehrin fetva ve diğer işlerinden sorumlu olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁴ Ebû Bekir el-Merrûzî vasıtasıyla Ahmed b. Hanbel ile tanışan Harb b. İsmail el-Kirmânî, ondan bir de *Mesâil* rivayet etmiştir. Zehebî bu eserin Ahmed b. Hanbel’den rivayet edilen *Mesâil*lerin en iyisi olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁵

Harb’in *Mesâil*’i, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi’nde Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid b. Hâbis tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.⁴⁶⁶ Onun eserinde, Ahmed b. Hanbel’in yanısıra İshâk b. Rahaveyh, Ebu’l-Velîd, Süleymân b. Harb, Ebû Sevr ve daha birçok kişiden rivayetler bulunmaktadır. Harb, eserinde sadece Ahmed b. Hanbel’den dört bin rivayet olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁷ AlSarhan, onun *Mesâil*inde Ali b. el-Medînî’den rivayetlerin bulunmasından hareketle, muhtemelen Harb’in eserini Mihne’den önce rivayet etmeye başladığını ileri sürmüştür. Nitekim o da Mihne sonrasında Ahmed b. Hanbel ile İbnü’l-Medînî arasında yaşanan soğukluğun farkında olmalı ki, İbnü’l-Medînî’den rivayet ederken “حدثنا احمد بن علي قبل المحنة” şeklinde kayıt düşmüştür.⁴⁶⁸ Muhtemelen Harb bu kaydı koyarken, Mihne sonrasında, Mihne’ye boyun eğen veya onların yanında yer alan kimselere yapılan baskılardan etkilenmemeyi

⁴⁶¹ Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 364-366.

⁴⁶² Ebû Dâvûd, *Mesâil*, s. 370.

⁴⁶³ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 388; Uleymî, *el-Menhecû’l-Ahmed*, II, 95-96; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 208-209; Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, s. 77.

⁴⁶⁴ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 388-389.

⁴⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XIII, 245.

⁴⁶⁶ Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef el-Kirmânî, *Mesâilu Harb min Kitâbi’n-Nikâh ila Âhiri’l-Kitâb*, Haz.: Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid b. Hâbis, Mekke, 1422.

⁴⁶⁷ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, I, 389; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 95-96; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 85.

⁴⁶⁸ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 1243.

veya böyle bir muameleyle karşı karşıya gelmemeyi amaçlamıştır. Bu eserde ayrıca Mihne'ye itaat eden kimseler hakkında da bazı bilgiler verilmiştir.⁴⁶⁹

Harb el-Kirmânî'nin *Mesâil*'inde itikadi meselelere ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Bu bölümün başında Ehl-i Sünnet'in inanması gereken temel prensipler özet bir şekilde verilmiştir. Harb, sözü edilen akaid konularına başlamadan önce şunları söylemektedir: “Bu, ilim önderlerinin, Ehl-i Hadis'in, sünnetle tanınmış ve bu konuda uyulmaya layık olan Ehl-i Sünnet'in mezhebidir (Hz. Peygamber'in (S.A.V.) sahabesinden günümüze değin). Kendisinden ilim öğrendiğim Irak, Hicaz, Şam ve benzeri yerlerdeki âlimleri de bu sünnet üzere buldum. Kim bu görüşlere muhalefet eder veya onları tenkit eder ya da bu görüş sahiplerini ayıplarsa, cemaatten ayrılmış, sünnet çizgisinden ve hak yoldan sapmış bir bidatçidir. Bu mezhep, Ahmed'in, İshâk b. İbrâhîm b. Muhalled'in, Abdullah b. ez-Zübeyr el-Hamîdî'nin, Said b. Mansûr'un ve meclislerinde oturup kendilerinden ilim aldığımız diğerlerinin yoludur.”⁴⁷⁰

İman; söz, amel, niyet ve sünnete ittibadır. İman artar-eksilir. İmanda istisna âlimlerden gelen bir sünnettir. Bir kişi “mümin misin” diye sorduğunda; ona “inşallah müminim”, “umarım müminim” veya “Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve resullerine iman ettim” şeklinde cevap vermek gerekir.⁴⁷¹

İmanın amelsiz söz olduğunu iddia eden kimse Mürciîdir. Aynı şekilde, imanın artıp eksilmediğini; arttığını ancak eksilmediğini söyleyen ve imanda istisnayı kabul etmeyen kişi de Mürciîdir. Kendi imanı, Cibrîl'in ve meleklerin imanı ile aynı olduğunu söyleyen kişi Mürcie'nin en kötüsüdür. İman konusunda insanların birbirine eşit olduğunu söyleyen kişi yalan söylemiştir.⁴⁷²

Kaderin tamamı (hayrı-şerri, azı-çoğu, açığı-gizlisi, tatlısı-acısı...) Allah'tandır. Zina, hırsızlık, içki içmek, insan öldürmek, haram mal yemek, Allah'a şirk koşmak gibi günahların tamamı Allah'ın kaza ve kaderiyledir.⁴⁷³

Hilafet hakkı Kureyşlilerindir. Onların hilafetine itaat etmek, onlara isyan etmemek gerekir. İster iyi olsun ister kötü olsun imamlarla birlikte cihada çıkmalı,

⁴⁶⁹ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 86.

⁴⁷⁰ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 967.

⁴⁷¹ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 967.

⁴⁷² Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 968.

Harb el-Kirmânî'nin Mürcie'ye yönelik bu ifadeleri, Ebû Hanife'nin *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinde aynen yer almaktadır. Dolayısıyla Harb bu ifadeleriyle Ebû Hanife'yi imâ etmiş olabilir. Konu ile ilgil bkz.: Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (çev.: Ali Kara), (*Fıkhu'l-Ekber Şerhu'l Emali Tercümelere* içinde), Mektebetü'l-Furkân, İstanbul, t.y., s. 53,57.

⁴⁷³ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 968-970.

onlara isyan etmemeli, onları dinlemeli ve onlara itaat edilmelidir. Şayet sultan bir günahı emredese bunu yapmak gerekmediği gibi, bu durum sultana isyan etmeyi de gerektirmez.⁴⁷⁴

Bidat ehlinin arkasında namaz kılınmaz, onların ölülerinin namazı da kılınmaz.⁴⁷⁵

Kabir azabı, Münker-Nekir, Havz, Sırat, Mîzân, Sûr, Levh-i Mahfuz haktır. Kıyamet günkü şefaât haktır. Bir kavim diğer kavme şefaât eder, böylece o kavim cehenneme girmez veya cehenneme girmişse de çıkar.⁴⁷⁶

Harb, Allah'ın sıfatlarına geniş yer vermiştir. Harb'in Allah'a isnad ettiği sıfatların bir kısmının teşbih ve tescimi andırdığı görülmektedir. Allah'ın Semî', Basîr olduğu, konuştuğu, hareket ettiği, gördüğü, baktığı, kızdığı, merhamet ettiği, affettiği ifade edilmiştir. Allah'ın arşta olduğu, her gece yeryüzüne indiği belirtilmiştir. Ayrıca Allah için bir *hadd* (sınır) olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁷⁷

Mesâil'de, sıfatların hemen ardından *halku'l-Kur'an* meselesine de değinilmiştir. Bu bağlamda, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğu, Allah'ın onunla konuştuğu, onun mahluk olmadığı belirtilmiştir. Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia eden kimse Cehmî'dir, kâfirdir. Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu söyleyip, mahluk olup olmadığı hususunda herhangi birşey söylemeyen (*vakf* eden) kimse, öncekinden daha kâfirdir. Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu ancak lafızlarının ve okunuşunun mahluk olduğunu söyleyen kimse de Cehmî'dir, bidatçilerin en kötüsüdür. Ayrıca bunları ve Cehmiyye'yi tekfir etmeyen kimseler de onlar gibidir.⁴⁷⁸

Hiz. Peygamberin ashabı insanların en hayırlılarıdır. Onlardan herhangi biri hakkında kötü konuşmak caiz değildir. Sahabe hakkında kötü konuşan kimse, sultan tarafından cezaya çarptırılmalıdır. Fazilet sıralaması, Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Ömer, Hiz. Osman şeklindedir. İlim ehlinden bazıları Osman'dan sonra Hiz. Ali'yi zikretmiş, bazıları da Hiz. Osman'da vakfetmiştir.⁴⁷⁹

Harb, Arapların faziletini ve üstünlüğünü bilmenin de imanın esaslarından olduğunu belirtmiştir. Şuubiyye gibi Araplarla Mevali'nin aynı olduğunu söylemek

⁴⁷⁴ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 970.

⁴⁷⁵ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 971.

⁴⁷⁶ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 971-972.

⁴⁷⁷ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 973-974.

⁴⁷⁸ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 975.

⁴⁷⁹ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 976.

mümkün değildir. Arapların diğer kavimlere karşı herhangi bir hakkının ve faziletinin olmadığını söylemek de yanlıştır. Araplar'a buğz etmek de çirkin bir bidattir.⁴⁸⁰

Eserde ayrıca Ehl-i Rey kötülenmiş, kendi görüşlerine göre hareket eden veya kıyasa başvuran kimselerin bidatçi olduğu ve dalalete düştüğü belirtilmiştir. Ehl-i Rey'in Sünnet düşmanı olduğu, hadisi ortadan kaldırıp, Ebû Hanife ve onun görüşlerini benimseyen kimseleri imam edindikleri, onların dinini din edindikleri ileri sürülmüştür.⁴⁸¹

Harb, bidatçi olarak nitelediği grupların bir listesini de vermiştir. Bunlar: Mürcie, Kaderiyye, Mutezile, Bekriyye, Cehmiyye, Vâkıfiyye, Lafziyye, Rafıza, Mansuriyye, Sibaiyye, Zeydiyye, Hasaniyye, Şia, Havâric, Şuubiyye ve Ashâbu'r-Rey'dir.⁴⁸²

Eserde ayrıca bu gruplar kötülenerek onların Ehl-i Sünnet'e verdikleri isimler de zikredilmiştir. Buna göre, "bidatçi" grupların Ehl-i Sünnet'e verdikleri isimler şu şekildedir: Mürcie, Ehl-i Sünnet'i Şükkâk; Kaderiyye, Cebriyye; Cehmiyye, Müşebbihe; Râfıza, Nasıba; Havâric, Mürcie; Ashâbu'r-Rey, Nâbite olarak nitelendirmiştir.⁴⁸³

Harb'in *Mesâil*'i, hem Ehl-i Hadis çevrelerinde hem de diğer çevrelerde tartışmalara yol açmıştır. Metinden anlaşıldığı üzere Harb, sadece Ahmed b. Hanbel'e ait inanç esaslarını zikretmemiş, aynı zamanda III/IX. yüzyıl Ehl-i Hadis'in inanç esaslarını ortaya koymuş ve bunların Ehl-i Sünnet'in inanç esasları olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁴ Harb, "Ehl-i Sünnet inancı" olarak sunduğu bu metin için herhangi bir kaynak göstermemiştir. Ancak bu metin ile Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Cafer el-İstahrî'nin Ahmed b. Hanbel'e dayandırarak sunduğu metin neredeyse bire bir örtüşmektedir.⁴⁸⁵ İstahrî'nin yaşadığı dönemin tam olarak bilinmemesi, bu metnin Ahmed b. Hanbel'e, Harb'e ya da İstahrî'ye mi ait olduğunu tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.

İbni Ebî Ya'lâ, İstahrî'nin biyografisini ele alırken bu metni zikretmiştir.⁴⁸⁶ İbn Teymiyye, Harb'in bu akideyi yazdığını, dolayısıyla akidenin Ahmed b. Hanbel'e ait olmadığını belirtmiştir. Ona göre akidenin lafızları Ahmed'in değil; Harb b.

⁴⁸⁰ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 976-977, 984.

⁴⁸¹ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 977, 984.

⁴⁸² Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 979-984.

⁴⁸³ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 985-986.

⁴⁸⁴ Harb el-Kirmânî, *Mesâilu Harb*, III, 967.

⁴⁸⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 54-74.

⁴⁸⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 54-74.

İsmâil'indir. Şayet bu akide Ahmed b. Hanbel'e ait olsaydı, Ebû Bekir el-Hallâl başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel'in söz ve görüşlerini aktaranların çoğu eserlerinde buna yer vereceklerdi.⁴⁸⁷ Buradan da anlaşıldığına göre İbn Teymiyye, metnin Harb el-Kirmânî'ye ait olduğunu kabul etmektedir.

Zehebî, bu akideyi sert bir şekilde eleştirmiş, bunun Ahmed b. Hanbele ait olmadığını söylemiştir.⁴⁸⁸ Ayrıca o, akideyi herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan rivayet eden hadisçileri de eleştirmiştir.⁴⁸⁹ İbnü'l-Vezîr de bu akide risalesini eleştirmekte ve *el-'akîdetu'l-münkere* olarak isimlendirmektedir.⁴⁹⁰ Hem Zehebî hem de İbnü'l-Vezîr, sözü edilen akide de geçen aşırı fikirlerin Ahmed b. Hanbel'e ait olmasının mümkün olmadığını, dolayısıyla akidenin de ona ait olmadığını ifade etmişlerdir.⁴⁹¹

Yâkut el-Hamevî, Harb'in *Kitâbü's-Sünne ve'l-Cema'a* adlı eserinde Ehl-i Salat fırkaları kötülediği için Mutezilî Ebu'l-Kâsım Belhî'nin (ö. 319/931) onu eleştirdiğini belirtmiştir.⁴⁹² Râmezhürmüzî (360/970-971) ise Ehl-i Hadis'i eleştirdiği için Belhî'ye karşı çıkmıştır. Yanı sıra Harb el-Kirmânî'yi de rivayetleri anlamadan aktarmakla suçlamıştır.⁴⁹³

1.2.1. Ahmed b. Hanbel'in İlk Talebelerinin Ortak Özellikleri

Buraya kadar isimleri zikredilen öğrenciler, hocalarından aldıkları rivayetler ve ortaya koydukları eserlerle mezhebin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Elbetteki Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri veya ondan rivayet eden kimseler sadece bunlardan ibaret değildir. Burada sadece eserlerinin günümüze kadar ulaşabildiğini tespit edebildiğimiz öğrencilere yer vermeye çalıştık. Ancak bunların dışında da Ahmed b. Hanbel'in çok yakınında olup, ona nisbet edilen mezhebin oluşumuna katkıda bulunan daha birçok kişinin olduğunu da söylemeliyiz. Gerek buraya kadar isimleri zikredilenler gerekse zikredilmeyenler veya bundan sonra zikredilecek öğrenciler göz önünde

⁴⁸⁷ Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, thk.: Muhammed Râşid Sâlim, Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud, Medine, 1403, I, 73.

⁴⁸⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 286; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XVIII, 136.

⁴⁸⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 302-303.

⁴⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. el-Murtadâ İbnü'l-Vezîr, *el-'Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebbi 'an Sünneti Ebî'l-Kâsım*, thk.: Suayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Byrut, 1415/1994, III, 311-317.

⁴⁹¹ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 38.

⁴⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, 296.

⁴⁹³ Hasan b. Abdirrahmân er-Râmezhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, thk.: Muhammed 'Accâc el-Hatîb, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1391/1771, s. 309-311.

bulundurulduğunda, bu kimselerin bazı özelliklerine işaret etmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Ahmed b. Hanbel'in ders halkasında bulunmak veya ona yakın olmak için coğrafi arka plan veya hemşehrilik çok önemli değildir. Onun çok iyi iki talebesi olan Muhannâ eş-Şâmî ve Meymûnî Suriyelidir. Yine Ahmed b. Hanbel'in Mihne'nin tekrar şiddetlendiği sırada evinde gizlendiği İbrahim b. Hânî' de Nişaburludur. Ancak Abbas b. Muhammed b. Musa,⁴⁹⁴ Fadl b. Ziyâd⁴⁹⁵ gibi daha birçok kişi Bağdat'lı olduğu halde Ahmed b. Hanbel ile daha az samimi olmuş, Hanbeli mezhebinde de şöhret bulma imkanı bulamamıştır.⁴⁹⁶

Bu öğrenci grubunun en önemli özelliklerinden biri de onların ilmî sıradanlıklarıdır. Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinin hemen hepsi ahlâkî faziletleri ve hocalarına olan sadakatleriyle bilinmelerine rağmen, çok azı önemli hadis âlimleri arasında yer almış, birçoğu muhaddis tabakâtı yazarları tarafından göz ardı edilmişlerdir.⁴⁹⁷ Bunun yanı sıra bunların hiçbirisi bir hukuk sistemi (fıkıh usulü) ortaya koyma gibi bir çabanın içerisinde yer almamışlardır.⁴⁹⁸ Onların en önemli özelliği, Ahmed b. Hanbel'in fıkıh, itikad ve benzeri konularla ilgili görüşlerini sonraki nesillere aktarmalarıdır.⁴⁹⁹

Hanbeli mezhebinin oluşmasında önemli katkısı bulunan bu ilk jenerasyonun diğer bir özelliği, hocalarını rol model olarak görmeleridir. Ahmed b. Hanbel'in itikadi ve fikhî görüşlerinin yanı sıra, onun hayat tarzı, dindarlığı gibi özellikleri de onlar için çok önemli olmuştur. Bu nedenle, birçok talebesi hayat tarzlarını oluştururken onu taklid etmiş, ona benzemeye çalışmıştır. Bu talebelerden bir kısmı bu konuda başarılı olurken; diğerleri ona hayranlık duymuş, ancak bunu uygulayamamışlardır. Ahmed b. Hanbel'in talebeleri arasındaki bu iki akımın izlerini, onların sisyasi otorite ile ilişkileri bağlamında tespit etmek mümkündür.⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 163.

⁴⁹⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 188.

⁴⁹⁶ Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, The Persian Heritage Foundation, Albany, 1988, s. 22; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 76.

⁴⁹⁷ Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 77-78.

⁴⁹⁸ Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 159-160; Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", s. 464.

⁴⁹⁹ Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 78.

⁵⁰⁰ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 207-208.

Ahmed b. Hanbel'in siyasi otoriteye karşı duruşu ve halifenin ikramlarını kabul etmeme hususundaki tutumu üzerinde daha önce durulmuştur. Özellikle Mütevekkil döneminde Halife'nin kendisine gönderdiği ikramları kabul etmek istemediği, Samerra'da bulunduğu süre içerisinde Halifenin kendisine gönderdiği yiyecekleri yemediği, verilen paraları almadığı bilinen bir husustur.⁵⁰¹ Biyografi yazarlarının en çok ön plana çıkarmaya çalıştıkları hususlardan biri de onun yöneticilere karşı bu tavrıdır. Nitekim o, iyiliği emretmek için bile sultanın huzuruna çıkmamayı oğluna öğütlemiştir.⁵⁰² Yine Samerra'da bulunduğu sırada, Mihne döneminde ölmeyi arzuladığı gibi şu anda da ölmeyi arzuladığını söylemiş, ardından öncekinin din fitnesi (imtihanı); şimdikininki ise dünya fitnesi olduğunu belirtmiştir.⁵⁰³ Bu açıdan bakıldığında Ahmed b. Hanbel'in devletle zıtlaşmayan, aynı zamanda devletten uzak durmaya çalışan apolitik bir tavır sergilediği söylenebilir.⁵⁰⁴ Öyle görünüyor ki siyasi otoriteyle mesafeli durmak Ahmed b. Hanbel için dindarlığın bir göstergesidir. Onun için dindarlık âlim olmaktan daha önemli bir husustur. Nitekim Ebû Bekir el-Merrûzî'den gelen bir rivayette, senden sonra kime tabi olalım şeklindeki bir soruya Ahmed b. Hanbel, Abdulvehhâb el-Verrâk (ö. 250/850) ismini vermiştir. Etrafindakilerin "o âlim bir şahıs değildir" itirazlarına Ahmed b. Hanbel, "o salih bir kişidir, onun gibiler hakkı söylerler" şeklinde cevap vermiştir.⁵⁰⁵ Bu rivayet, onun için dindarlığın ve takvanın herşeyden önemli olduğunu göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel'in takipçileri arasında siyasi yönetimle ilişki konusunda iki farklı eğilim bulunmaktadır. Oğulları Salih, Abdullah ve amcası İshâk'ın da içinde bulunduğu birinci grup apolitik bir tutum sergileyememişlerdir. Halifenin ikramlarını kabul etmeme yönündeki onca uyarı ve ısrarına rağmen onlar, kendilerine verilen parayı ve ikramları kabul etmiş, bu nedenle Ahmed b. Hanbel, çocuklarına karşı tavrı almıştır. Aynı şekilde herhangi bir resmi görev almanın doğru olmadığını düşünmesine ve

⁵⁰¹ Konuyla ilgili bkz.: Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 94-102; İshâk b. Hanbel, *Zikru Mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 84-87; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 25-26; İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 490-492; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 412-414.

⁵⁰² Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 50.

⁵⁰³ Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 101-102.

⁵⁰⁴ Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, s. 106.

⁵⁰⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Haccâc el-Merrûzî, *Kitâbu'l-Vera'*, thk.: Samîr Emin ez-Zehîrî, *Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî'*, Riyad, 1421/2001, s. 7.

ailesini de özellikle bu konuda uyarmasına rağmen⁵⁰⁶ onun ölümünden sonra oğulları kadı olmuştur. Salih, İsfahan ve Tarsus;⁵⁰⁷ Abdullah da, Horasan⁵⁰⁸ kadılığı yapmıştır.

Hurvitz, İbni Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtu'l-Hanâbile*'sinde Ahmed b. Hanbel'den sonraki jenerasyondan on kadının isminin geçtiğini belirtmektedir. Onun da isabetli tespitiyle, bu kadıların çoğu Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrenci halkasında yer almamaktadır. Hurvitz, ismini verdiği kimselerden sadece Salih b. Ahmed b. Hanbel ve Ahmed b. Muhammed b. Halid el-Bûrânî'nin (ö. 304/916)⁵⁰⁹ Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencilerinden olduğunu söylemiştir.⁵¹⁰ Ancak el-Bûrânî'nin de onun öğrencisi olması zor bir ihtimal gibi görünmektedir. Çünkü el-Bûrânî, Ahmed b. Hanbel'den altmış üç yıl sonra vefat etmiştir. Dolayısıyla onun Ahmed b. Hanbel'i görüp ondan ders alma ihtimali oldukça düşüktür. Hurvitz, kadı isimlerini verirken Abdullah b. Ahmed'in ismini gözden kaçırmış olmalı ki ondan hiç söz etmemiştir.

Tabakâtu'l-Hanâbile'de ayrıca Ahmed b. Hanbel'den sonraki jenerasyonda devletle ilişkisi bulunan başka isimlere de yer verilmiştir. Bunların arasında Mütevekkil'in yakın adamlarından biri olan Yahya b. Hakan,⁵¹¹ onun iki oğlu Ubeydullah (ö. 263/876-77)⁵¹² ile Abdurrahman⁵¹³ ve saray şairlerinden biri olan Ali b. el-Cehm (ö. 249/863)⁵¹⁴ bulunmaktadır. Ancak bunların hiçbirisi Ahmed b. Hanbel'in gerçek öğrencisi sayılmadığı gibi mezhebin oluşumunda derin katkıları da yoktur.⁵¹⁵

Diğer grup ise Ahmed b. Hanbel gibi siyasetten uzak durmaya çalışan, onun ahlak ve takvasını takip etmek isteyen öğrencilerinden oluşmaktadır. Daha önce ismi zikredilen ve Ahmed b. Hanbel'in kendisinden sonra dini meseleler hususunda danışılmasını tavsiye ettiği Abdulvahhab el-Verrâk'ın da içinde bulunduğu ilk öğrencilerin çoğunun eğilimi bu yöndedir. Bu grubun en önemli âlimi, Ahmed b.

⁵⁰⁶ Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fî Bağdâd*, s. 151.

⁵⁰⁷ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 466.

⁵⁰⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 20.

⁵⁰⁹ el Bûrânî için bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 151-153.

⁵¹⁰ Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 85-87.

⁵¹¹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 524.

⁵¹² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 64. Ubeydullah, Ahmed b. Hanbel'in, "Ben Sultanın malından uzak duruyorum ancak o haram değildir" dediğini belirtmektedir. Bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 67.

⁵¹³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 78-79.

⁵¹⁴ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II, 123.

⁵¹⁵ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 209.

Hanbel'in öğrencisi, aynı zamanda ikinci jenerasyonun da hocası olan Ebû Bekir el-Merrûzî'dir.⁵¹⁶

1.3. KURUCU HOCA: EBÛ BEKİR EL-MERRÛZÎ (Ö. 275/888)

Ahmed b. Hanbel'in ileri gelen ve en çok bilinen talebelerinden biri olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Haccac el-Merrûzî,⁵¹⁷ Ahmed b. Hanbel'e arkadaşlık etmiş, ondan hadis, fıkıh, ahlâk, âdâb, akâid ile ilgili birçok konuda rivayetlerde bulunmuş,⁵¹⁸ ölümüne kadar ondan ayrılmamıştır. Hallâl, onun Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencisi olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁹ Ahmed b. Hanbel, Merrûzî'ye güvenir, ona açılır, onu kendisine sözcü tayin eder ve şöyle derdi: "Söylemek istediğin her şeyi söyleyebilirsin. Senin söylediğin her şey benim dilimdendir ve ben onu söylemişimdir."⁵²⁰ Zehebî'ye göre Ahmed b. Hanbel'in bu sözü Merrûzî'ye olan güvenin yanı sıra onun dindarlığının da bir göstergesidir.⁵²¹

Bir taraftan Ahmed b. Hanbel'den hadis, fıkıh, ahlâk, âdâb, akâid konularında birçok meseleyi rivayet eden Merrûzî; diğer taraftan da, bidat konularını ele almış, kelama ihtiyacın olmadığını, bidatlerin yayıldığı dönemlerde güvenilir olmayan imamların arkasında namaz kılınmaması gerektiğini söylemiştir. Yine bidatler bağlamında Ebû Alî el-Kerâbîsî (ö. 248/862), mutasavvıf Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Mürcîî âlim Bîşr b. Ğiyâs el-Merîsî (ö. 218/833) ve Mutezilî Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'a (ö. 235/849-5) karşı çıkmış, insanları onlara uymamaları konusunda uyarmıştır.⁵²² Merrûzî, sıfatlar, *ru'yetullah* ve miraç hadislerini kabul etmiş, *halku'l-Kur'an*'ı savunanları ve *ru'yetullahı* inkâr edenleri tekfir etmiş, kabir azabının gerçekliği fikrini savunmuştur.⁵²³

⁵¹⁶ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 209-210.

⁵¹⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Haccac el-Merrûzî ile ilgili bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 104-106; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 137-151; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 173-177; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XX, 273-275; Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, I, 272-274; Ed., "Al-Marwazî", *El*², VI, 627; Ahmet Özel, "Merrûzî", *DİA*, XXIX, 210-211.

⁵¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XX, 273; Ed., "Al-Marwazî", VI, 627.

⁵¹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 175.

⁵²⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIII, 174; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XX, 274; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 313.

⁵²¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XX, 274.

⁵²² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 143-149-151 Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 76; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 54.

⁵²³ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 143-150; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Abdulkadir en-Nablusî, *Muhtasaru Tabakâti'l-Hanâbile*, tsh.: Ahmed Ubeyd, Matba'atu'l-İ'tidâl, Dımaşk, 1350/1931, s. 32-33.

Kaynaklarda Merrûzî'ye nisbet edilen birçok eser bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'den rivayet ettiği birçok *Mesâil*'in yanısıra ruhi tereddütlerle ilgili yazdığı⁵²⁴ *Kitâbü'l-Vera*'ını da rivayet etmiştir. Bu eserin Merrûzî'ye ait olmadığını iddia eden kimseler olmuşsa da, Abdulvehab el-Verrâk, Merrûzî'nin *sika* ve sadık biri olduğunu bu tür iddiaların da hasetten kaynaklandığını ileri sürmüştür.⁵²⁵ Yine Ahmed b. Hanbel'in dindarlık anlayışını da ortaya koymaya çalışan ve dünya nimetlerine fazla iltifat edilmemesi gerektiğini vurgulayan⁵²⁶ *Kitâbü'z-Zühd* adlı kitabını tedvin etmiştir.

Kitâbü'l-Vera' adlı eserinde Merrûzî, günlük hayatta dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durmuştur. Eserde, insanlar çokça mal edinmekten sakındırılmıştır. Bu bağlamda babasının mirasını almayan kimselerden övgüyle söz edilmiştir.⁵²⁷ Ayrıca, rızkın helal bir şekilde elde edilmesi teşvik edilmiştir. Şuayb b. Harb, iyiliği dokuz sınıfa ayırmış, bu dokuz kısmın da helal yiyecekleri talep etmek olduğunu belirtmiştir.⁵²⁸ Ona göre helal rızkın en önemli şartlarından biri de çok doymamaktır. Çünkü nefis tam doyduktan sonra haram olan bazı şeyleri talep etmeye başlar. Bu nedenle Bişr b. el-Hâris, "elli senedir karnım doymadı" demiştir.⁵²⁹ Merrûzî, insanların evlerinde oturmasını hoş karşılamamış,⁵³⁰ bunun yerine sosyal hayata karışarak ticarete atılmaları gerektiğini belirtmiştir.⁵³¹ Bu anlamda Ahmed b. Hanbel'in, çocuklarını pazara göndererek onların ticarete atılmalarını sağlamaya çalıştığı rivayet edilmiştir.⁵³²

Merrûzî'nin önemli eserlerinden biri de *Ahbâru's-Şüyûh ve Ahlâkühüm* adlı eseridir.⁵³³ Farklı konulardan oluşan bu eserde en çok dindar kimselerin siyasi idareyle ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, dindar kimseler özellikle de ulema, idarecilerle hiçbir şekilde ilişkiye girmeme hususunda uyarılmaktadır.⁵³⁴ Eserde, birçok âlimin, sultanların yanına dinleriyle girdikleri ancak dinsiz olarak çıktıkları

⁵²⁴ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 131; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 58.

⁵²⁵ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VI, 105.

⁵²⁶ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 131.

⁵²⁷ Merrûzî, *Kitâbu'l-Vera*, s. 9.

⁵²⁸ Merrûzî, *Kitâbu'l-Vera*, s. 13.

⁵²⁹ Merrûzî, *Kitâbu'l-Vera*, s. 10.

⁵³⁰ Merrûzî, *Kitâbu'l-Vera*, s. 27-30.

⁵³¹ Merrûzî, *Kitâbu'l-Vera*, s. 24-26.

⁵³² Merrûzî, *Kitâbu'l-Vera*, s. 25.

⁵³³ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc el-Merrûzî, *Ahbâru's-Şüyûh ve Ahlâkühüm*, thk.: Âmir Hasan Basrî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1426/2005.

⁵³⁴ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 210.

belirtilmiş,⁵³⁵ yöneticilerin ziyaret edilmemesi, onlar için çalışılmaması ve onlardan herhangi bir hediye veya para kabul edilmemesi tavsiye edilmiştir.⁵³⁶ Ona göre, sultan bir kişiyi Kur'an okumak için bile çağırırsa bu davete icabet etmemek gerekir.⁵³⁷ Şayet bir şahıs sultanı ziyaret etmek zorunda kalırsa, ona selam vermemeli,⁵³⁸ ahlaki tavsiyelerde bulunmalı ve adaletsiz eylemler yapmaktan sakındırmalıdır.⁵³⁹

İbn Teymiyye, onun *el-Menâsik* adlı bir eserinden de söz etmektedir.⁵⁴⁰

Kaynaklarda Ahmed b. Hanbel'e olan yakınlığı ve dindarlığıyla ön plana çıkan Ebû Bekir el-Merrûzî, Hanbeli Mezhebi'nin tarihinde kilit noktayı oluşturmaktadır. Çünkü o, hem mezhebin literatürünü oluşturan Ebû Bekir el-Hallâl'ın (ö. 311/923-4), hem de mezhebin mücadeleci boyutunu temsil eden Berbehârî'nin (ö. 329/941) hocasıdır.⁵⁴¹ Hem Ebû Bekir el-Hallâl hem de Berbehârî, Hanbeli ulemânın üçüncü kuşağının önemli bir bölümünü eğitmiş ve Hanbelilikte iki farklı çizgiyi temsil etmişlerdir. Buradan hareketle Merrûzî, İbn Batta'nın da (ö. 387/997) *Tabakâtü'l-Hanabile*'de sözünü ettiği iki Hanbeli akımın çıkış noktasını oluşturmaktadır. İbn Batta, Berbehârî ve taraftarlarıyla alay eden birine verdiği cevapta üç grup Hanbeliden söz etmiştir: Ona göre Hanbelilerin bir grubu sofudur. Bunlar, oruç tutar, namaz kılarlar. Diğer grup, hadis yazıp, fıkıh öğrenir. Üçüncü grup ise, "alaycıların tümüne silleyi yapıştırır."⁵⁴² Buradan hareketle Hanbelileri zühd ekolü, ilmi ekol ve *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münkeri* tesis etmeye çalışan cihatçı ekol olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür.⁵⁴³ İbn Batta'nın bu sözü, III/X. yüzyılda Hanbelilik ismi verilen bir ekolün varlığını göstermektedir. Muhtemelen sözü edilen bu Hanbeli gruplardan ikincisi Hallâl ve öğrencileri, üçüncü grup ise Berbehârî ve taraftarlarıdır. Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in fikri yönünü takip etmiş ve mezhebin fikri geleneğinin devamını sağlamıştır.

⁵³⁵ Merrûzî, *Ahbâru's-Şüyûh ve Ahlâkühüm*, s. 43.

⁵³⁶ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 210.

⁵³⁷ Merrûzî, *Ahbâru's-Şüyûh ve Ahlâkühüm*, s. 66-68.

⁵³⁸ Merrûzî, *Ahbâru's-Şüyûh ve Ahlâkühüm*, s. 69-70.

⁵³⁹ Merrûzî, *Ahbâru's-Şüyûh ve Ahlâkühüm*, s. 42.

⁵⁴⁰ Takiyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye, *Kitâbü'r-Red 'Alâ'l-Ahnâî ve İsticâbi Ziyâreti Hayri'l-Beriyye*, thk.: Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî el-Yemânî, er-Riâsetü'l-'Amme li'd-Dirâsâti'l-Buhûsi'l-'Âlemiyye li'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'n-Neşr, Riyad, 1404, s. 91, 105, 114.

⁵⁴¹ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 31; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 79; a.mlf., "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 58.

⁵⁴² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 76.

⁵⁴³ Benzer bir gruplandırmayı Oliver Roy çağdaş Selefilik için yapmaktadır. Konuyla ilgili bkz.: Oliver Roy, *Küreselleşen İslam*, çev.: Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 126-127.

Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'e ait fikirlerin sürdürülmesinde ve mezhebin oluşumunda etkili olmuştur. Berbehârî ise daha çok sokak hayatıyla ilgilenmiş, mezhep doktrinlerinin kamu/halk hayatına tatbik edilmesi hususunda çaba harcamıştır. Her ikisinin de hocası olması bakımından Merrûzî, hem Hallâl ile başlayan ilmi geleneğin, hem de Berbehârî'nin başlattığı *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münkerin* tesis edilmesi yönündeki eğilimin kaynağını oluşturmuştur.⁵⁴⁴

1.4.MEZHEBİ KAYNAKLARIN SİSTEMATİK HALE GELİŞİ: EBÛ BEKİR EL-HALLÂL (Ö. 311/923)

Hanbeli mezhebinin oluşum safhasında ön plana çıkan en önemli şahıslardan biri Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl (ö. 311/923)'dır.⁵⁴⁵ 234/848 veya 235/849 yılında Bağdat'ta doğan⁵⁴⁶ Hallâl'ın hayatı hakkında neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Onun hakkında bildiğimiz tek şey, bir takım ilmi faaliyetleri, bu bağlamda Hanbeli mezhebine olan katkılarıdır. Erken yaşta ilmi faaliyetlerine başlamış, hocası Merrûzî'nin de teşvikiyle Ahmed b. Hanbel'den gelen rivayetleri bir araya getirme çabasına girmiş,⁵⁴⁷ bu anlamda başarılı da olmuştur. İlmi yolculukları sırasında Şam, Mısır, Cezire, Tarsus, Horasan, Kirman, Vasıt, Ukbera, Halep, Rakka, Beytû'l-Makdis gibi daha birçok yere gitmiş,⁵⁴⁸ buralarda Ahmed b. Hanbel'den veya onun öğrencilerinden rivayet eden hemen herkesle görüşüp onlardan rivayet etmeye çalışmıştır.⁵⁴⁹ Zehebî, onun Ahmed b. Hanbel'in herhangi bir taraftarından yüz kat daha fazla yazdığını söylemek suretiyle mezhebe katkısını ortaya koymaya çalışmıştır.⁵⁵⁰

Ebû Bekir el-Merrûzî'nin en önemli öğrencilerinden biri olan Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in oğulları Salih ve Abdullah'tan da rivayet etmiştir. Bunların dışında Hanbel

⁵⁴⁴ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 149-151; Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 79.

⁵⁴⁵ Ebû Bekir el-Hallâl için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 300-302; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 23-27; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 297-298; a.mlf.: *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 406; Ziyaeddin Ahmed, "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi", çev.: Ramazan Özmen, *AÜİFD*, 46 (2), 2005, ss. 305-314; Abdurrahman b. Ali b. Süleyman et-Tarîkî, "Eseru'l-Hallâl fî'l-Fıkhî'l-Hanbelî", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, 43 (2), 1429/2009, ss. 68-120; H. Laoust, "al-Khallâl", *EF*, IV, 989-990; Şükrü Özen, "Hallâl, Ebû Bekir", *DİA*, XV, 382-383.

⁵⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 297.

⁵⁴⁷ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 211; et-Tarîkî, "Eseru'l-Hallâl fî'l-Fıkhî'l-Hanbelî", s. 70, 83.

⁵⁴⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 297; Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fıkhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*, II, 667; et-Tarîkî, "Eseru'l-Hallâl fî'l-Fıkhî'l-Hanbelî", s. 82-83.

⁵⁴⁹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 24-25; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 331; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 206; et-Tarîkî, "Eseru'l-Hallâl fî'l-Fıkhî'l-Hanbelî", s. 83.

⁵⁵⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XI, 331.

b. İshâk, Harb b. İsmail el-Kirmânî, Abdulmelik el-Meymûnî, Ebû Bekir el-Esrem, İbrahim b. İshâk el-Harbî ve *Sünen* müellifi Ebû Dâvûd es-Sicistânî gibi daha birçok kişiden rivayette bulunmuştur.⁵⁵¹ Hallâl'dan da Muhammed b. el-Muzaffer, Hasan b. Yusuf es-Sayrafi gibi birçok kişi ders almıştır. Şüphesiz onun en önemli öğrencisi Ğulâm Hallâl diye bilinen Ebû Bekir Abdulaziz b. Cafer'dir (ö. 363/974).⁵⁵² Onun bu isimle anılması, Hallâl'a olan yakınlığından kaynaklanmaktadır. Ğulâm Hallâl, Hanbeli mezhebinin önde gelen âlimlerinden biri olmasının yanısıra birçok eser de ortaya koymuş ve bazı konularda hocasına muhalefet etmiştir.⁵⁵³

Yaptığı uzun ve meşakkatli yolculukların neticesinde Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetlerin neredeyse tamamını toplayan Ebû Bekir el-Hallâl, bu gayretiyle mezhep içerisinde hiç kimsenin ulaşamayacağı bir mevkiye gelmiştir. Nitekim Hallâl, "Benim kadar Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil*'ine önem veren başka birini bilmiyorum" demiştir. Hocası Merrûzî de, "Hiç kimse senin kadar Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil*'ine ihtimam göstermemiştir" diyerek onu takdir etmiştir.⁵⁵⁴ Hatîb Bağdâdî ondan söz ederken, onun bütün dikkatini Ahmed b. Hanbel'in ilimlerini bir araya toplamaya verdiğini, Ahmed b. Hanbel'in ilimlerini nakledenlerin hiçbirinin ona ulaşamadığını söylemiştir.⁵⁵⁵

Hallâl, Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetleri topladıktan sonra Bağdat'taki Mehdi Camii'nde ders vermeye başlamış, böylece Hanbeli mezhebinin neşvü nema bulmasını sağlamıştır. Hallâl, bir taraftan Mehdi Camii'nde dersler verirken diğer taraftan Ahmed b. Hanbel'e ait bu rivayetleri tasnif etmiş ve birçok eser ortaya koymuştur. Hallâl'ın bu çabaları sayesinde Hanbeli mezhebi günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir.⁵⁵⁶

el-Câmi' li 'Ulûmi'l-İmâm Ahmed ismiyle bilinen ve fikhî bablara göre tasnif edilen eser, Hallâl'ın en önemli eserlerinden biridir. Eserin kaynaklardaki isimleri birbirinden farklı olmakla birlikte bunların tamamı aynı esere işaret etmektedir. Ebû Zeyd'in belirttiği üzere, bu isimlerin bir kısmı farklı rivayetlerden, diğerleri eserin

⁵⁵¹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 24; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 297; Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, 306.

⁵⁵² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 300; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 25; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 298; Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, 207.

⁵⁵³ et-Tarîkî, "Eseru'l-Hallâl fî'l-Fikhi'l-Hanbelî", s. 72.

⁵⁵⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 331.

⁵⁵⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 300.

⁵⁵⁶ Hallaq, "Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority", s. 334-335; Ziyaaddin Ahmed, "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi", s. 308; et-Tarîkî, "Eseru'l-Hallâl fî'l-Fikhi'l-Hanbelî", s. 75.

isminin kısaltılmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁵⁷ Eserin isminde olduğu gibi cilt sayısında da farklı görüşler bulunmaktadır. Eserin iki yüz, kırk, on küsur cilt olduğuna dair rivayetler bulunmakla birlikte genel kanaat yirmi cilt olduğudur.⁵⁵⁸ İlk Hanbeli fıkıh külliyyatı özelliği taşıyan⁵⁵⁹ ve fikhî bablara göre düzenlendiği belirtilen bu eserin sadece birkaç bölümü elimize ulaşmıştır.⁵⁶⁰ Ancak gerek İbn Teymiyye gerekse onun öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye eserden birçok alıntı yapmışlardır.⁵⁶¹ Her iki müellifin bu eserden alıntılar yapması, eserin VIII/XIV. yüzyılda mevcut olduğunu, bundan sonraki bir süreçte kaybolduğunu göstermektedir. *el-Câmi*'nin bugün elimizde olan bölümleri *el-Vükûf*,⁵⁶² *et-Tereccül*,⁵⁶³ *Ehlü'l-Milel ve'r-Ridde ve'z-Zenâdika ve Târiku's-Salât ve'l-Ferâiz*,⁵⁶⁴ *Ahkâmü'n-Nisâ*'dır.⁵⁶⁵ Mezhep içerisinde bunun gibi bir eser telif edilmemiştir⁵⁶⁶ şeklinde birçok övgüye mazhar olan *el-Câmi*', daha sonraki müelliflerin de başucu kaynağı olmuştur.⁵⁶⁷ Ne yazık ki Hanbeli mezhebi açısından bu denli önemli olan eserin sadece sözü edilen bölümleri mevcuttur.

⁵⁵⁷ Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtü'l-Ashâb*, II, 668-669.

Eserin kaynaklardaki isimleri için bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 24; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 297; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakki'în an Rabbi'l-Alemîn*, thk.: Tahâ Abdürreûf Sa'd, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1973, I, 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 7; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 205; Fuat Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arâbi (GAS)*, çev.: Mahmûd Hicâzî, Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad, 1411/1991, I/3, 233.

⁵⁵⁸ Bu konudaki görüşler için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 682; İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, XXXIV, 111; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakki'în*, I, 28; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XI, 331, XIV, 297.

⁵⁵⁹ Laoust, "al-Khallâl", IV, 989.

⁵⁶⁰ Özen, "Hallâl, Ebû Bekir", XV, 382; et-Tarîkî, "Eserü'l-Hallâl fi'l-Fıkhi'l-Hanbelî", s. 86.

⁵⁶¹ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 80; a.mlf., "al-Khallâl", IV, 989.

⁵⁶² Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *Kitâbü'l-Vukûf min Mesâili'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, thk.: Abdullah b. Ahmed b. Ali ez-Zeyd, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad, 1989.

⁵⁶³ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl, *Kitâbu't-Tereccül min Kitâbi'l-Câmi' li 'Ulûmi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Abdullah b. Muhammed el-Mutlak, Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1416/1996.

el-Vükûf ve *et-Tereccül*'ün diğer bir baskısı için bkz.: Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *el-Vukûf ve't-Tereccül mine'l-Câmi' li-Mesâili'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1994.

⁵⁶⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *Ehlü'l-Milel ve'r-Ridde ve'z-Zenâdika ve Târikü's-Salât ve'l-Ferâiz min Kitâbi'l-Câmi' li'l-Hallâl*, thk.: İbrâhim b. Ahmed b. Sultân, Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1416/1996.

⁵⁶⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *Ahkâmü'n-Nisâ 'ani'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Rivâyeti Ebî Bekir el-Hallâl*, thk.: Amr Abdülmün'im Selîm, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut, 1423/2002.

⁵⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 7; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 205; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 56, vd..

⁵⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 221; Abdülkadir b. Bedrân ed-Demeşkî, *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tsh. ve tlk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, er-Risâletü'l-Alemyiyye, Dimaşk, 1434/2013, s. 124; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 103.

Hallâl'in bizim açımızdan önemli olan diğer bir eseri *es-Sünne*'dir. Eser, Ahmed b. Hanbel'in itikadi görüşlerine ve onun diğer fırkalarla ilgili düşüncelerine geniş bir şekilde yer vermesi bakımından önemlidir.⁵⁶⁸ Hallâl bu eserinde, Ahmed b. Hanbel'in, dolayısıyla ilk dönem Ehl-i Hadis'in, erken dönemde ortaya çıkan dini-siyasi meselelerin birçoğu ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. İbn Teymiyye, "Bu, Ahmed'in usûlü'd-dîn ile ilgili görüşlerinin zikredildiği en derli toplu eserdir"⁵⁶⁹ demek suretiyle kitabın önemine işaret etmiştir.

Atiyye ez-Zehrânî, *es-Sünne*'nin mukaddimesinde, kitabın kapağındaki ismin *el-Müsned min Mesâili Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Radiyallahu 'anhu* şeklinde olduğunu belirtmektedir.⁵⁷⁰ Kâtip Çelebi (Hacı Halife),⁵⁷¹ Brockelman⁵⁷² ve Fuad Sezgin'e⁵⁷³ göre *el-Müsned, el-Câmi' li 'Ulûmi'l-İmâm Ahmed*'in bir bölümüdür. Laust da bu eserin *Câmi*'nin bir bölümü olduğu konusunda şüphe olmadığını söylemiştir.⁵⁷⁴ Ziyaeddin Ahmed, İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve Zehebî'nin *es-Sünne*'yi referans göstererek alıntı yaptıkları birçok yerin *el-Müsned*'in yazmasından olduğunu söylemiş, buradan hareketle, *el-Müsned* ile *es-Sünne*'nin aynı eserler olduğunu veya onun, *es-Sünne*'nin bir bölümü olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁷⁵

es-Sünne'nin herhangi bir kitabın bir bölümü mü yoksa müstakıl bir eser mi olduğu şeklindeki tartışmalardan çok, bu kitabın varlığı ve içeriği daha önemlidir. Her halükarda bu eser Hallâl'a aittir ve Ahmed b. Hanbel ile ondan sonraki neslin, dolayısıyla erken dönem Ehl-i Hadis'inin teolojik görüşlerini ortaya koymaktadır. Kaldı ki, erken dönem müelliflerinin birçoğunun eserlerinde *es-Sünne*'den söz etmesi veya alıntılar yapması da tek başına bu eserin varlığını göstermesi bakımından yeterli bir delildir.⁵⁷⁶

⁵⁶⁸ et-Tarîkî, "Eseru'l-Hallâl fi'l-Fıkhi'l-Hanbelî", s. 75-76.

⁵⁶⁹ İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, VII, 390.

⁵⁷⁰ Hallâl, *es-Sünne*, I-III, 41.

⁵⁷¹ Mustafa b. Abdullah eş-Şehîr bi Hâcî Halîfe ve bi Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, tsh.: M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., I, 576.

⁵⁷² Brockelman, *GAL*, III, 314.

⁵⁷³ Sezgin, *GAS*, I/3, 233.

⁵⁷⁴ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 80; Ziyaeddin Ahmed, "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi", s. 311.

⁵⁷⁵ Ziyaeddin Ahmed, "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi", s. 311.

⁵⁷⁶ Bu tür alıntılar için bkz.: İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, III, 171, 197, 322, V, 39, 61, 376, vd.; a.mlf., *Mecmû'atü'r-Resâil ve'l-Mesâil*, III, 68, 126; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr*, thk.: Ebû Muhammed Eşref b. Abdü'l-Maksûd,

es-Sünne'de ilk dönemde ortaya çıkan mezheplerin ve kelâmî meselelerin birçoğuna değinilmiş, böylece Ahmed b. Hanbel ve erken dönem Ehl-i Hadis'inin bu konudaki görüşleri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, erken dönemde ortaya çıkan Haricilik, Mürcie, Şia, Cehmiyye, Kaderiyye gibi itikadi fırkaların birçoğuna değinilmiştir. Bunun yanı sıra imamet/hilafet, imamlara itaatin gerekliliği, hilafet sıralaması gibi konulardan da söz edilmiştir. Burada dikkat çeken bir husus, dört halifenin yanı sıra Muaviye ve onun faziletine de yer verilmesidir. Eserin altıncı cildi, *halku'l-Kur'an* ve bununla ilintili meselelere ayrılmıştır.

Haricilerin kötü bir kavim olduğunu, yeryüzünde onlardan daha kötü bir kavmin bulunmadığını belirten Hallâl, onların dinden çıktıklarını (*mârîka/merrekû mine'd-dîn*) belirtmektedir. Hariciler için, Sufriyye, Harûriyye ve Mârîka isimlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu isimlendirmeler, onları küçük düşürmek veya Mârîka örneğinde olduğu gibi (dinden çıkma anlamına geldiğinden), onları din dışı saymak için çeşitli yerlerde dağınık bir şekilde zikredilmiştir.⁵⁷⁷

es-Sünne'de, Hz. Ali'yi, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den üstün sayan, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e küfreden kimseler Rafıza/Rafızî; Hz. Osman'a küfredenler de Zındık olarak tanımlanmıştır. Resulullah (S.A.V.)'in ashabına küfreden kimselerin İslam'da payının bulunmadığı, Rafızîlerin Müslüman olmayan kirli ve ahmak kimseler oldukları, Rafızîlerle konuşulmaması, onlara selam verilmemesi, selamlarının alınmaması gerektiği belirtilmiştir. Rafızîleri gıybet etmede herhangi bir sakıncanın olmadığı, onların cenaze namazlarının kılınmayacağı, kişinin elleriyle onlara dokunmaması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Haşr suresinin onuncu ayetine dayanarak Rafızîlerin ganimet ve ülûfta haklarının bulunmadığı da zikredilmiştir. Hristiyanların Hz. İsa hakkındaki görüşlerinden dolayı helak oldukları gibi, Rafızîlerin de Hz. Ali ile ilgili görüşlerinden dolayı helak olduklarını ileri süren Hallâl, bu bağlamda Yahudi ve Hristiyan inançlarıyla Rafızî inanç ve görüşleri arasındaki benzerlikleri ortaya koymaya çalışmıştır.⁵⁷⁸

Hallâl'la göre Kaderiyye, Allah'ın ilminin mahluk olduğunu söyleyerek ilim sıfatını inkâr etmiş, bu nedenle küfre düşmüştür. Ona göre Kaderiyye, akli kullanma

Mektebetu Edvâi's-Selefi, Riyad, 1416/1995, 63, 171, 177, 178; a.mlf., *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 297; Uleymî, *el-Menhecû'l-Ahmed*, II, 205.

⁵⁷⁷ Hallâl, *es-Sünne*, I, 144-153.

⁵⁷⁸ Hallâl, *es-Sünne*, III, 489-501.

konusunda Mutezile'den daha aşırıdır. Kaderiyye'nin Basra'daki ilk temsilcileri, Cehm b. Safvan ve Esâvire kabilesinden Sisilo'dur. Hallâl'a göre, Ma'bed el-Cühenî Hristiyanların görüşlerini dile getirmiştir.⁵⁷⁹

İmanın söz ve amel olduğunu, artıp eksildiğini, imanda istisna yapmak gerektiğini belirten Hallâl,⁵⁸⁰ imanın sadece söz olduğunu, artıp eksilmediğini söyleyen kimseleri Mürcî' diye tanımlamıştır. Ona göre iman konusunda ilk konuşan kişi Zer b. Abdillâh'tır.⁵⁸¹

Hallâl, Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen bir rivayette, Müslümanlara Cehmiyye'den daha zararlı hiçbir grubun olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre Cehmiyye'nin istediği tek şey Kur'an ve hadisleri ortadan kaldırmaktır.⁵⁸² Hallâl, Cehmiyye'nin üç gruba ayrıldığını belirtmiştir. Birinci grup, Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia etmektedir. İkinci grup, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu söylemekte ancak *vakf* etmekte; üçüncü grup ise, Kur'an lafızlarının mahluk olduğunu ileri sürmektedir. Bunların tamamı tek bir gruptur. Hiçbirinin diğerinden farkı yoktur.⁵⁸³ Cehm'in (b. Safvân) Harran'lı olduğunu rivayet eden Hallâl, Cehmiyye'yi küfürle ve zındıklıkla itham etmiştir.⁵⁸⁴ Hallâl, Cehm'in gökyüzünde bir şeyin olmadığını söylemeye çalışarak Allah'ı inkâr ettiğini,⁵⁸⁵ Allah'ın da Cehm'e ve onun görüşünde olan kimselere lanet ettiğini,⁵⁸⁶ Cehm'in kırk gün boyunca namaz kılmadığını, dolayısıyla onun ve taraftarlarının inkârcı olduğunu⁵⁸⁷ belirtmiştir. Müellife göre Cehmiyye, Yahudi ve Hristiyanlardan daha kötüdür. Çünkü Cehmiyye'nin aksine, onların ne olduğu (kimliği) apaçık ortadadır.⁵⁸⁸ Bu bağlamda Cehmiyye'ye bazı yaptırımların uygulandığı görülebilmektedir. Buna göre, Cehmiyye mensuplarının kadınları boştur ve kocalarına helal değildir.⁵⁸⁹ Yahudi ve Hristiyanların selamı alınır; ancak Cehmî'nin selamı alınmaz, onlara selam da verilmez.⁵⁹⁰ Onlarla alışveriş

⁵⁷⁹ Hallâl, *es-Sünne*, III, 526-533.

⁵⁸⁰ Hallâl, *es-Sünne*, III, 581-601

⁵⁸¹ Hallâl, *es-Sünne*, 562-574.

⁵⁸² Hallâl, *es-Sünne*, V, 123.

⁵⁸³ Hallâl, *es-Sünne*, V, 125-127.

⁵⁸⁴ Hallâl, *es-Sünne*, V, 83-85.

⁵⁸⁵ Hallâl, *es-Sünne*, V, 91, 115, 117, 123, 127.

⁵⁸⁶ Hallâl, *es-Sünne*, V, 87, 104, 91, 123, 127.

⁵⁸⁷ Hallâl, *es-Sünne*, V, 87.

⁵⁸⁸ Hallâl, *es-Sünne*, V, 93-94.

⁵⁸⁹ Hallâl, *es-Sünne*, V, 89.

⁵⁹⁰ Hallâl, *es-Sünne*, V, 93-94.

yapılmaz. Onların hastaları ziyaret edilmez, cenazelerine gidilmez,⁵⁹¹ arkalarında namaz kılınmaz. Şayet bir Cehmî'nin arkasında namaz kılınırsa, namazın iade edilmesi gerekir.⁵⁹²

Hallâl, ayrıca *Tabakâtu Ashâbi İbn Hanbel* adında bir eser de kaleme alarak mezhep içerisinde ilk defa tabakât türü eser yazan kişi olarak da tarihe geçmiştir.⁵⁹³ Hallâl'ın, Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinin neredeyse tamamıyla görüşmüş olması onun bu eserinin kıymetini arttırmaktadır. Bu eser sayesinde Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinin isimleri ve onların hayat hikayeleri büyük ölçüde korunmuştur.⁵⁹⁴

Tabakât türü eserlerle mezhep oluşumu arasında bağlantı kuran ve mezhebin oluşumunu buna bağlayan George Makdisi, bu anlamda ilk tesis olunan mezhebin Hanbelilik olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁹⁵ İbn Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtu'l-Hanâbile* adlı eserinin ilk yarısının temelini oluşturan bu eser⁵⁹⁶ maalesef elimize ulaşmamıştır.⁵⁹⁷

Hallâl'ın bu eserlerinin dışında ayrıca *el-İlel*, *el-İlm*, *Tefsîru'l-Ğarîb*, *el-Edeb*, *Ahlâku Ahmed* gibi eserleri de bulunmaktadır.⁵⁹⁸

Ebû Bekir el-Hallâl, çeşitli yerlerde dağınık halde bulunan Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetleri topladıktan sonra Bağdat Mehdi Camii'nde ders vermeye başlamış, burada Hanbeli mezhebinin temellerini atmıştır.⁵⁹⁹ İnsanlar buradaki ders halkasında Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetleri almış ve çeşitli yerlerde yaymaya başlamışlardır. Hallâl'ın bu faaliyetleri, onun ününün yayılmasına da vesile olmuş ve mezhep içerisindeki önemi artmıştır. Bu faaliyetleri, onun *İbn Hanbel es-Sağîr* (Küçük İbn Hanbel) olarak anılmasını sağlamıştır.⁶⁰⁰ Zehebî, Hallâl'ın, hicri üçyüzlü yıllardan sonra Ahmed'in naslarını takip edip, toplayıp onları ispatlayana kadar Ahmed b. Hanbel'e ait

⁵⁹¹ Hallâl, *es-Sünne*, V, 96-97.

⁵⁹² Hallâl, *es-Sünne*, V, 91-92, 97-98.

⁵⁹³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 83 (Muhakkikin mukaddimesi); Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*, I, 432.

⁵⁹⁴ et-Tarîkî, "Eseru'l-Hallâl fî'l-Fıkhî'l-Hanbelî", s. 80.

⁵⁹⁵ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 363-378.

⁵⁹⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, 83-84 (Muhakkikin mukaddimesi); Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*, I, 491.

⁵⁹⁷ George Makdisi, eserin Şam'daki tek nüshasının, öğrencisi Ömer İmadi tarafından yayına hazırlandığını belirtmiştir. Ancak biz bu eserin yayımlandığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Bkz.: Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 380.

⁵⁹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 297; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 205.

⁵⁹⁹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 27; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 311; Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 79; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 103; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s.147-148.

⁶⁰⁰ Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*, II, 670.

müstakil bir mezhebin olmadığını söylemiştir⁶⁰¹ Zehebî'nin bu sözünden anlaşılacağı üzere Hallâl, mezhep içerisinde kilit noktayı oluşturmakta ve Ahmed b. Hanbel'den sonra mezhebin asıl kurucusu olarak addedilmektedir. Hallâl'in mezhebin kurucusu olduğu hususu Melchert, Hallaq gibi birçok oryantalist tarafından da kabul edilmektedir.⁶⁰²

Hallâl, gerek Ahmed b. Hanbel'in öğrencileriyle görüşme uğruna yaptığı yolculuklar, gerekse bu yolculukların sonunda elde ettiği verileri düzenlemesi ve eser üretmesi sayesinde Hanbeli mezhebinde otorite olarak kabul edilmiştir. Onun mezhep hususundaki otoritesi, kendi döneminde dahi söz konusu edilmiştir. Nitekim Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Şehriyâr, "Hepimiz Hallâl'a tabiyiz. Çünkü hiçbirimiz onun ilmine ulaşamayız"⁶⁰³ demiştir. İbnü'l-Cevzî ve İbn Bedrân da onun otoritesine işaret etmiş, sonraki Hanbeli âlimlerin Hallâl'dan yararlandıklarını, ona bigâne kalmadıklarını belirtmişlerdir.⁶⁰⁴ Zahid ve âlim bir şahıs olduğu belirtilen, yaşadığı dönemde Hallâl, Berbehârî gibi şahıslarla mukayese edilen Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Beşşâr (ö. 313/925)⁶⁰⁵ da Hallâl'in otoritesini kabul etmiştir. Rivayete göre, birgün İbn Beşşâr, Hallâl ile birlikte mescidde oturduğu sırada, bir şahıs kendisine soru yöneltir. Ancak İbn Beşşâr, Hallâl'a sormasını ister. Soruyu soran kişi İbn Beşşâr'ın cevaplaması hususunda ısrar edince o, "Bu şeyh –Hallal-, Ahmed b. Hanbel'in mezhebinde imamdır" diyerek şahsı Hallâl'a yönlendirmiştir.⁶⁰⁶

Ebu'l-Hasan b. Beşşâr gibi birçok kişinin Hallâl'ı imam kabul etmesi ve ona saygı göstermesi onun otoritesinin kayıtsız şartsız kabul edildiği şeklinde anlaşılmalıdır. Hallâl'in ortaya koyduğu eserler ve takip ettiği yöntem, zaman zaman Ehl-i Hadis arasında da tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim Hallâl'dan yaşça daha genç olan Ebû Bekir eş-Şayracî (ö. 332/943-944), Hallâl'in faaliyetlerini eleştirmiş, bu husustaki kızgınlığını, "Hallâl kitaplarını yazdı ve bizim onun önünde oturup ondan

⁶⁰¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIV, 298.

⁶⁰² Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 106, 137, 155; Hallaq, "Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority", s. 334-335; a.mlf., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 160; Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 324-325; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 110-111; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 100, 103.

⁶⁰³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 301.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 221; İbn Bedrân ed-Demeşkî, *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, s. 124.

⁶⁰⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Beşşâr için bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 108-118.

⁶⁰⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 301; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 25; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 206.

ders almamızı istiyor. Bu mümkün değil”⁶⁰⁷ diyerek belirtmiştir. Melchert’a göre Ehl-i Hadis’in bu tepkisi, Hallâl’in takip ettiği yönetime yöneliktir.⁶⁰⁸

Melchert’a göre Şafii mezhebi, gelenekçilik ile akılcılığı uzlaştıran bir anlayışın ürünüdür. Hanefi mezhebi, Irak Ehl-i Re’y’inin gelenekçiliğe yaklaşması; Hanbeli mezhebi de, Irak Ehl-i Hadis’inin akılcılığa yaklaşması sonucunda ortaya çıkmıştır.⁶⁰⁹ Dolayısıyla Hallâl, Ehl-i Hadis’in akılcılıkla uzlaşmasını temsil etmektedir. Ona göre, Hanbeli mezhebinin yaşamasını sağlayan en önemli etken, Hallâl’in ılımlı-akılcılık (*semi-rationalist*) metodudur.⁶¹⁰ Ehl-i Hadis’in, Hallâl’a yönelik tepkileri de, onun takip ettiği bu yeni yöntemden kaynaklanmaktadır. Çünkü gelenekçi teoloji (Ehl-i Hadis), dogmatik ifadeleri, kadim otoriteler tarafından verildiği gibi kabul etme eğilimindedir. Hadisin dışında herhangi bir ilimle uğraşmak veya fikhî görüşleri sistematik bir şekilde toplamak, bunun eğitimini yapmak ve bu alanda uzmanlaşmak onlar açısından alışılmış bir durum değildir. Dolayısıyla hadis ile uğraşmak yerine sonraki bir âlimin fıkhiyla uğraşmak, onları tasnif etmek, bir kısım Ehl-i Hadis’i rahatsız etmiştir. Bu nedenle Hallâl, takdir edildiği gibi ciddi eleştiriler de almış ve bu eleştirilerle uğraşmak zorunda kalmıştır.⁶¹¹ Hallâl’in Hanbeli mezhebine katkıları olmuştur. Ancak Melchert’in ileri sürdüğü gibi onun Hanbeli mezhebine akılcı bir hüviyet kazandırdığı şeklinde bir şey söylemek mümkün değildir. Hele bu konuda Şafii ile Hallâl örneğinde Hanbeliliği karşılaştırmak güç gibi görünmektedir.

Gerek Ahmed b. Hanbel’e ait rivayetleri bir araya getirmek için yaptığı yolculuklar gerekse bu seferlerin sonunda Ahmed b. Hanbel’e nisbet edilen rivayetleri tertib ve tasnif etmesiyle, Hallâl’in, Hanbeli mezhebine önemli katkıları olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Hanbeli mezhebi, varlığını Hallâl’a borçludur demek çok aşırı bir iddia olmayacaktır.⁶¹² Ancak onun bütün bu çabalarına rağmen geride tamamen oluşmuş, sistemleşmiş ahenkli bir mezhep bıraktığını söylemek mümkün değildir.

⁶⁰⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 301.

⁶⁰⁸ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 150.

⁶⁰⁹ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 156, 164-168; Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu”, s. 310.

⁶¹⁰ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 155.

⁶¹¹ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 149.

⁶¹² Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 106, 137, 155; Hallaq, “Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority”, s. 334-335; a.mlf., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 160; Sa’dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve’l-Mezheb*, s. 324-325; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 100, 103.

Mezhebin tamamen sistemleşmesi biraz daha zaman alacaktır.⁶¹³ Onun bu çabaları Ebu'l-Kâsım el-Hırakî (ö. 334/946) ve Ğulâm Hallâl gibi âlimler tarafından sürdürülecektir.

İlk Hanbeli fıkıh kitabı olan *el-Muhtasar*'ın⁶¹⁴ müellifi Ebu'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin b. Abdillâh el-Hırakî el-Bağdâdî (ö. 334/946), Hallâl ile aynı dönemde yaşamış önemli bir Hanbeli âlimidir.⁶¹⁵ Ebû Bekir el-Merrûzî'nin yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in birçok öğrencisinden ders almıştır.⁶¹⁶ Hocaları arasında Hallâl'in isminin olmaması ilginçtir. Ancak Ebû Zehra, onun Hallâl ile görüştüğünü ve ondan rivayet ettiğini belirtmiştir.⁶¹⁷

Hırakî'nin yaşadığı dönemde Abbasi hilafetinin başkenti olan Bağdat karışmış, 321/933 yılında hutbelerde Muaviye lanetlenmeye başlamış, Hanbeli vaizlerin vaaz etmesi yasaklanmış, bunların bir kısmı da Basra'ya sürgün edilmiştir. Sonraki yıllarda Bağdat'ta işler daha içinden çıkılmaz hale gelmiş; şehir, özellikle Hanbeliler açısından yaşanılmaz hale gelince, Hırakî, Şam'a taşınmıştır. Burada vefat eden Hırakî, Bâbü's-Sağîr Kabristanı'nda defnedilmiştir. İbn Batta, daha sonra ziyaretgâh haline gelecek olan bu mezarlığı ziyaret ettiğini söylemiştir.⁶¹⁸

İbni Ebî Ya'lâ, Hırakî'nin birçok eserinin olduğunu söylemekle birlikte, *Tabakâtu'l-Hanâbile*'nin muhakkiki Abdurrahman b. Süleyman b. Useymin buna itiraz etmektedir. Useymin'e göre şayet *el-Muhtasar*'ın dışında ona ait bir eser olsaydı en azından isimlerinin bize ulaşması gerekirdi. Ancak kaynaklarda buna dair bir kayıt bulunmamaktadır.⁶¹⁹ *el-Muhtasar*, Hanbeli fıkının en önemli eserlerinden biridir.⁶²⁰ Ebû Zehra'ya göre *el-Muhtasar*, Hırakî'nin Hallâl'dan derlediği *Mesâil*'in özetidir.⁶²¹

⁶¹³ Viktor, *Between God and The Sultan*, s. 103.

⁶¹⁴ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 84.

⁶¹⁵ el-Hırakî için bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 147-210; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 87-88; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 363-364; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 171-173; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 266-269; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 214-217; H. Laoust, "al-Khirakî", *ET*, V, 9-10; Şükrü Özen, "Hırakî", *DİA*, XVII, 322-323.

⁶¹⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 148; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 266.

⁶¹⁷ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 215.

⁶¹⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 148; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 171-172; Laoust, "al-Khirakî", s. 9; Özen, "Hırakî", 322.

⁶¹⁹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 148.

⁶²⁰ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 215; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 58.

⁶²¹ Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 215.

Bu eser üzerine onlarca şerh yazılmıştır.⁶²² Ğulâm Hallâl, Hırakî'nin altmış konuda kendisine muhalefet ettiğini söylemiştir. İbni Ebî Ya'lâ, kendisinin bu konuları tedkik ettiğini, Hallâl ile Hırakî'nin doksan sekiz konuda birbirine muhalefet ettiklerini tespit ettiğini belirtmiştir.⁶²³ Melchert bunu yanlış anlamış olmalı ki, Hırakî'nin altmış konuda Hallâl'a; doksan sekiz konuda da Ğulâm Hallâl'a muhalefet ettiğini söylemiş ve Hırakî'yi de Hallâl'a muhalefet eden kimseler arasında zikretmiştir.⁶²⁴

Hallâl'ın çabaları ve ortaya koyduğu eserlerle birlikte Hanbelilik hem itikadi hem de fikhî anlamda güçlenmiş, bir mezhep hüviyetini kazanmıştır.⁶²⁵ Onun çağdaşı olan Hırakî'nin katkısı ise daha çok fıkıh alanında olmuş, kaleme aldığı *el-Muhtasar* adlı eseriyle birlikte fikhî bir mezhep olarak Hanbelilik ya da Hanbeli fikhî belirginleşmeye başlamış, mezhep kuruluş safhasını tamamlamış, mezhep mensupları da yazdıkları şerh ve haşiyelerle mezhep doktrinini geliştirmeye çalışmışlardır.⁶²⁶ Her ne kadar mezhep, fikhî anlamda oluşumunu tamamlamış olsa da, halk nezdinde mezhebin ameli/fikhî yönünden çok, genel olarak mezhep mensupları Hanbeli aktivizmi diye nitelendirilen ve iyiliği emredip kötülüğün sakındırılmasını amaçlayan faaliyetleri ile kendilerinden farklı düşünen kimselere uyguladıkları muamelelerle gündeme gelmişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde Hanbelilik itikadi boyutuyla ön plandadır. Bu konuya işaret eden Hallağ, III/IX. asrın sonunda Bağdat'ta Hanbeliliğin yaygın ve güçlü olduğunu, mezhebin fikhî alandan ziyade itikadi alanda faaliyet gösterdiğini söylemiştir.⁶²⁷ Bu dönemde İslami kuralları sosyal yapıya hâkim kılmak amacıyla kamu hayatına müdahale eden Hanbeli âlimlerin en önemlisi Berbehârî'dir.

1.5. HANBELİ AKTİVİZMİ: BERBEHÂRÎ (Ö. 329/941)

Hanbeli mezhebinin oluşum döneminde ön plana çıkan şahıslardan biri de Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî'dir.⁶²⁸ Büyük bir âlim, zâhid, fakih ve

⁶²² *el-Muhtasar* üzerine yazılan şerhler için bkz.: Brockelman, *GAL*, III, 314; Sezgin, *GAS*, I/3, 235-236; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 215-217; Laoust, "al-Khirakî", s. 9-10; Özen, "Hırakî", 322-323.

⁶²³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 149.

⁶²⁴ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 149-150.

⁶²⁵ Hallağ, "Early İjtihâd and the Later Construction of Authority" s.334.

⁶²⁶ Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 59.

⁶²⁷ Hallağ, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 177.

⁶²⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 36-80; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 14-15; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*, Beyrut, 1408/1988, IV, 158-164; A. Saim Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", *UÜİFD*, 2 (2), 1987, 111-120; H. Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtı 'Asrihi'l-Âmme", *Havliyyat: Fer'ul-Âdâbi'l-'Arabiyye*, Beyrut, 6-A (1991-2); H. Laoust, "al-Barbahârî", *El*, I, 1039-1040.

âbid bir kişi olduğu bildirilen Berbehârî, aynı zamanda çok önemli ve heyecanlı bir vaizdir. En çok bu özelliği ile ön plana çıkmıştır. Yaşadığı dönemde Hanbelilerin – özellikle de Irak ve Bağdat’takilerin- hatta bütün Sünni nüfusun⁶²⁹ liderlerinden (*şeyh*) biri konumundadır. Doğum tarihi ve yeri hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak öldüğünde doksan altı,⁶³⁰ yetmiş yedi⁶³¹ veya yetmiş altı⁶³² yaşında olduğuna dair farklı rivayetleri göz önünde bulundurarak onun 233/848,⁶³³ 252/866 veya 253/867 yılında doğduğu söylenebilir.⁶³⁴

İlk eğitimini Ebû Bekir el-Merrûzî ve Sehl Tüsterî gibi tanınmış âlimlerden alan Berbehârî’nin hayatının ilk dönemleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Daha sonraki dönemlerde de, onunla ilgili bilgilere Hanbelilerin isimlerinin birtakım olaylara karışması durumunda rastlanmaktadır.

Berbehârî’nin yaşadığı dönemde halifelerin halktan uzaklaşıp iktidar mücadeleleri ile uğraşmaları toplumda huzursuzluğun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçte Hanbeliler, dini hissiyatları da harekete geçirmiş, kendilerini kötülükleri ortadan kaldırmakla sorumlu kimseler olarak görmüşlerdir.⁶³⁵ Onlara göre bu durumda susmak Allah’a ve inananlara bir ihanet olacaktır. Çünkü *emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ‘ani’l-münker*, bütün Müslümanların yapması gereken bir görevdir. Şartlar gerçekleştiği halde *emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ‘ani’l-münkeri* yapmayan kimse, Müslümanları aldatmış, Allah’a, Resulü’ne ve müminlere ihanet etmiş olacaktır.⁶³⁶ Bu nedenle Hanbeliler, toplumda yayılan kötülükleri ortadan kaldırmak amacıyla harekete geçmişlerdir. Bu eylemi yaparken insanların yükümlülüklerine dikkat çekmiş, silahlı mücadeleyi ve cemaatin birliğini tehdit eden her türlü girişimi (*fitne*) reddetmişlerdir. Gerek kötülüklerle karşı doğrudan mücadele etmek, gerekse siyasi yetkililer üzerinde bir

Berbehârî ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Muhyettin İğde, *İmam Berbehârî ve Ekolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2008.

⁶²⁹ Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, s. 116.

⁶³⁰ Ebû Ali el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvâru’l-Muhâdara ve Ahbâru’l-Muzâkere*, thk.: Abbûd es-Sâlicî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1995, II, 233; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XV, 137.

⁶³¹ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XV, 93; a.mlf., *Târîhu’l-İslâm*, XXIV, 260.

⁶³² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 15; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, VII, 159.

⁶³³ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemu’l-Muellifin Terâcimu Mûsannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1414/1993. I, 568.

⁶³⁴ Sezgin, *GAS*, I/3, 234.

⁶³⁵ Simha Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L’epoque Abbasside, IX-XI Siecles*, Librairie d’Amerique et d’Orient, Paris, 1981, s. 103.

⁶³⁶ Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu’s-Sünne*, thk.: Halid b. Kâsım er-Redâdî, Darü’s-Selef&Darü’s-Sumay’î, Riyad, 1421/2000, s. 85.

baskı oluşturmak amacıyla halkı harekete geçirmeye çalışmışlardır.⁶³⁷ Berbehârî'ye göre toplumu ıslah kılıçla değil, el, dil ve kalp ile yapılması⁶³⁸ gerekmesine rağmen, isyanları körüklemekten, zaman zaman kamu düzenini tehdit etmekten, hatta sivil isyanlar çıkarmaktan (halifenin biat yetkisini yürürlükten kaldırmaya kadar) kaçınmamışlardır.⁶³⁹ Bu nedenle bazı kaynaklarda genellikle halkın ayakta kimı için kullanılan *el-‘âmme* kavramının Hanbeliler için de kullanıldığı görülmüştür.⁶⁴⁰

Hanbeliliğin oluşumu döneminde Hanbelilerin lideri konumunda olan Berbehârî, halkın desteğini alarak toplumsal hayata müdahale etmiş, bu uygulamaları nedeniyle zaman zaman halife ile karşı karşıya gelmiştir. Berbehârî'nin ismi ilk defa 296/908 yılında Halife Mu'tez'in (252-255/866-869) görevden alınmasından sonra ortaya çıkan karışıklıklar sırasında anılmıştır.⁶⁴¹ 295/907 yılında Halife Muktedir görevden alınmış, Mu'tez'e biat edilmiştir. Ancak daha sonra Muktedir taraftarlarının galip gelmesi üzerine Mu'tez ve taraftarları kaçarak canlarını kurtarmaya çalışmışlardır. Bu kaçışma esnasında Mu'tez'in adamlarından biri, "Ey insanlar, Sünni-Berbehârî olan halifenize dua edin"⁶⁴² diye bağırıştır. Bu ve benzeri rivayetlere dayanarak İbnü'l-Esîr, Berbehârî'nin halk üzerinde etkili bir şahıs olduğunu söylemiştir. Ona göre Halife, Berbehârî yanlısı halkın desteğini kazanmak amacıyla böyle bir çağrıda bulunmuştur.⁶⁴³ Muhtemelen İbnü'l-Esîr, isim konusunda bir hata yapmıştır. Çünkü o dönemde Hanbelilerin lideri konumunda olan kişi Hüseyin b. Halef el-Berbehârî'dir. İbnü'l-Esîr'in sözünü ettiği Hüseyin b. Kâsım b. Ubeydullah el-Berbehârî ise Abbasiler döneminde vezirlik yapmış bir şahıstır.⁶⁴⁴

⁶³⁷ Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 103.

⁶³⁸ Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, s. 105-106.

⁶³⁹ Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 103.

⁶⁴⁰ Bu kavram, özellikle Taberî'ye cenaze merasimi yapılmasının engellenmesi bağlamında, *el-‘âmme* (halkın ayakta kimı) toplanarak ona bir cenaze merasimi yapılmasına engel oldu şeklinde kullanılmıştır. Burada kavramla kastedilen, Berbehârî'ye bağlı Hanbelilerdir. Konuyla ilgili bkz.: Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibu'l-Himem*, thk.: Seyyid Kisrevî Hasan, *Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1424/2003, V, 48; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 8; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 848-849.

⁶⁴¹ Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 104; Hâlid Kebîr 'Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, Matba'atu Hûme, Cezair, t.y., s. 40-42.

⁶⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VI, 442.

⁶⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VI, 442.

⁶⁴⁴ Hüseyin b. Kâsım b. Ubeydullah el-Berbehârî için bkz.: Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb 'ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif fî'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, *Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî*, Kahire, t.y., II, 545.

Berbehârî'nin isminin daha sonra Hanbelilerin Taberî ile mücadeleleri sırasında gündeme geldiği görülmektedir. Kaynaklara göre Hanbeliler, ölümünden kısa bir süre önce, Taberî'yi sürekli baskı altında tutmuş, evinden çıkmasına izin vermemiş, onun yanına gidenleri, ondan ders alanları ve hadis rivayet edenleri engellemişlerdir.⁶⁴⁵ Hanbeliler ile Taberî arasındaki bu anlaşmazlıklardan dolayı, Hanbeliler ve Taberî 309/921 yılı Zilkade ayında münazara etmek için vezir Ali b. İsa'nın evine çağırılmış ancak Hanbelilerden hiçbiri bu toplantıya gelmemiştir.⁶⁴⁶

Taberî, 310/922 yılı Şevval ayında Bağdat'ta vefat ettiğinde gece vakti kendi evine defnedilmiştir. Çünkü Hanbelilerin peşine düşen kalabalıklar onu Şii-Rafizî olmakla, hatta dinden çıkmakla (*ilhâd*) suçlamış, gündüz bir cenaze merasimiyle defnedilmesini engellemişlerdir.⁶⁴⁷ İbnü'l-Esîr, Taberî'yi Şii-Rafizî olmakla itham edenlerin Rafizîliğin ne anlama geldiğini bilmekten aciz olduklarını, Taberî'nin de bu tür ithamlardan uzak olduğunu belirtmiştir.⁶⁴⁸

Hanbelilerin Taberî'ye karşı olan bu tutumlarının ve baskılarının birkaç nedeni olabilir: Daha önce sözü edilen ve Taberî'nin *İhtilafu'l-Fukahâ* adlı eserinde, Ahmed b. Hanbel'i fakihlerin arasında zikretmemesi bunların başında gelmektedir.⁶⁴⁹

Hanbelilerin Taberî'ye karşı tepkilerinin ikinci nedeni de, Taberî'nin aşırı Şiilikle, Rafizîlikle, hatta dinden çıkmakla (*ilhâd*) itham edilmesidir.⁶⁵⁰ Taberî'nin *ilhâd* ile suçlanması önyargılı yapılmış bir suçlamadan öteye gitmez. *el-İmâm et-Taberî* adlı eserinde Muhammed ez-Zuhaylî, Taberî'nin Şii olduğunu da reddetmiş, onun Şii olan

⁶⁴⁵ Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, II, 551; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 818, 847; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, s. 175-179; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 192.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 200; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXIII, 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 818.

⁶⁴⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 8-9; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 848-849.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 9.

⁶⁴⁹ Taberî, *İhtilafu'l-Fukahâ*, s. 10-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 9; İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed Ebû'l-Fîdâ', *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, y.y., t.y., II, 71; Ebû Zehra, *İbn Hanbel*, s. 178; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, s. 176; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 192; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 252; Goldziher, "Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", I, 171; Hallaq, "Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority" s. 333; Fueck, "The Role of Traditionalism in Islam", s. 117-118; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fi Hayâti 'Asrihi'l-Âmme", 166-167.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 8-9; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 849; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fi Bağdâd*, s. 175; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 194-1955.

Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî (ö. 400/1009-10) ile karıştırıldığını iddia etmiştir.⁶⁵¹ Ancak, Taberî'nin Şii eğilimli olduğu da bilinen bir gerçektir. Nitekim Laoust, Taberî'nin Hanbeliliğe hasım, Şiiliğe müsamahalı biri olduğunu ve Abbasi Hilafeti ile birleşebilecek bir Şiilik oluşturma çabası içinde olduğunu söylemektedir.⁶⁵² İbn Kesîr'in de içinde bulunduğu bazı âlimler, onun Gadîr-i Hum hadislerini bir araya topladığı bir eserin olduğunu bildirmektedirler.⁶⁵³ Yine abdest alırken çıplak ayak üzerine meshi caiz görmesi, onun Şii eğilimini ispatlamak için kullanılmaktadır.⁶⁵⁴ Bununla birlikte Taberî'nin, İmâmîyye Şiası'nın onbirinci İmamı olan Hasan el-'Askerî'nin bir oğlunun olduğunu inkâr etmesi, oniki İmamın imametleri yanında, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetlerini kabul etmeyenlerin öldürülmesi gerektiğini ileri sürmesi, Şii olduğu yönündeki iddiaları zayıflatmaktadır. Bu nedenle Taberî, Şii âlimler nezdinde bir itibara sahip değildir.⁶⁵⁵ Nitekim Melchert, Şii bilginlerin bu nedenle onu kendilerinden saymadıklarını ifade etmiştir.⁶⁵⁶

Tenûhî, insanların Hanbelilerin korkusundan Hüseyin matemlerinde ağıt yakamadıklarını belirtmekte ve Berbehârî ile ilgili şu olayı anlatmaktadır: O dönemde Hanbelilerin lideri olan Berbehârî'ye Hüseyin matemlerinde ağıt yakan bir kadından bahsedilmesi üzerine Berbehârî, taraftarlarına kadının getirilip öldürülmesini emretmiştir.⁶⁵⁷ Tenûhî'nin anlattığı bu olay, Hanbelilerin Şiilere olan öfkesi hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır.

⁶⁵¹ Muhammed ez-Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1420/1996, s. 58-60.

⁶⁵² Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 92, 168.

⁶⁵³ Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdû'l-Erîb ilâ Ma'rîfeti'l-Edîb*, thk.: İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1414/1993, VI, 2462-2464; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIV, 274; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 283; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 849; Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 58.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 217; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 849. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin Şii olmadığını, muhtemelen onun, Şii olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî ile karıştırıldığını söyleyenler vardır. Bu görüşün bir sonucu olarak İbn Kesîr, ayaklar üzerine meshi caiz gören Taberî'nin, Cerîr b. Rüstem et-Taberî olduğunu, ancak isim benzerliğinden dolayı bunların birbirine karıştırıldığını söyler. Zuhaylî'nin ifadesi de bu yöndedir. Zuhaylî Taberî'nin ayakların yıkanmasının şart koştuğunu (*farz*) belirtmektedir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 849; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbu'ât, Beyrut, 1406/1986, V, 103; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 412; Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 58-60.

⁶⁵⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 122; Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, s. 59-60; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 194.

⁶⁵⁶ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 194.

⁶⁵⁷ Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, II, 232, 233; Zuhaylî, *el-İmâm et-Taberî*, 59.

Hanbelilerin Taberî'ye olan düşmanlıklarına gösterilebilecek üçüncü bir neden, Taberî'nin bazı ayet ve hadisler hakkında kelimenin lafzî anlamından uzaklaşan farklı yorumlar yapmasıdır. Maide (5) suresinin 64. ayetindeki "Allah'ın ellerinin açık olmasını", "Allah'ın nimetleri" diye yorumlaması⁶⁵⁸ ve İsra (17) suresindeki "*Makam-ı Mahmud*"u⁶⁵⁹, "Allah'ın şefaati" diye yorumlayıp, kıyamet günü "Allah'ın arşa oturması"nı inkâr etmesi, Hanbelilerin öfkelerinin Taberî üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.⁶⁶⁰ Taberî'nin bu görüşleri kelamcıların tevil metodunu çağrıştırmaktadır. O dönemde kelamcılar Mutezile temsil etmekteydi. Bu nedenle onun Mutezileye yakın olduğu söylenebilir. Ancak onun kendi ismine nisbetle Cerîriyye diye bilinen bir mezhebin öncülüğünü yaptığı da ifade edilmiştir.⁶⁶¹

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ve diğer bazı âlimlerin anlattığına göre, Taberî Bağdat'a geldiğinde, Ebû Abdullah el-Cassâs, Ca'fer b. Urfe ve Beyâdî onun aleyhine planlar yapmış, bir kısım Hanbelileri Cuma günü ona tartışmalı sorular sormak üzere camiye göndermişlerdir. Hanbeliler, ona Ahmed b. Hanbel ve "cülûs hadîsi" hakkında ne düşündüğünü sormuşlardır. Taberî'nin, Ahmed b. Hanbel hakkında övücü sözler söyledikten sonra Allah'ın arşın üzerine oturacağına dair görüşü reddetmesi üzerine, yüzlerce Hanbeli, Taberî'ye saldırmış, Taberî, kaçarak evine kapanmıştır. Hanbeliler'in saldırıları artınca, dönemin *sâhibu's-şurtası* (emniyetten sorumlu yetkili) olan Nâzûk, binlerce askerle Hanbelileri engellemeye çalışmıştır. Askerler o günün gecesine kadar Taberî'nin evinin kapısında nöbet tutmuştur. el-Hamevî, Taberî'nin bu olaydan sonra evine kapanarak kendi görüş ve itikadlarıyla ilgili, Ahmed b. Hanbel'in fazileti, onun ve mezhebinin güzellikleri ile alakalı eserler yazdığını belirttikten sonra, *İhtilâfu'l-Fukahâ* adlı eserinin de onun ölümünden sonra evinde yere gömülmüş halde bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁶²

⁶⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 217.

⁶⁵⁹ İsra (17): 79.

⁶⁶⁰ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 193-194.

⁶⁶¹ Cerîriyye mezhebi ile ilgili bkz.: Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk.: İbrahim Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1417/1997, s. 288; George Makdisi, "The Significance of The Sunni Schools of Law in Islamic Religious History", *International Journal of Middle East Studies*, 10 (1), 1979, s. 5-7; Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 193-4.

⁶⁶² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VI, 2450; Selâhuddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *Kitabü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk.: Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420/2000, II, 213-214.

Şafii âlim Sübkî (ö. 771/1370), Taberî'nin hayatının son dönemlerinde ortaya çıkmayışının, engellenmesinden veya baskı altında olmasından kaynaklanmadığını iddia etmektedir. Ona göre, sözü edilen dönemde Hanbeliler bu tür bir baskıyı yapabilecek güçten yoksundular. Sübkî'ye göre, Taberî'nin ortada olmayışı, onun fitne ve kargaşa ortamından uzak kalma arzusundan kaynaklanmıştır. Bu yüzden o, her isteyenle görüşmemiş, sadece tanıyıp güvendiği kimselerle bir araya gelmeye dikkat etmiştir.⁶⁶³

Sübkî'nin bu görüşü, o dönem Hanbelilerin Bağdat'ta baskın bir ana grup olduğuna dair tarihi rivayetlerle çelişmektedir.⁶⁶⁴ Muhtemelen bir Eşari-Şafii olan Sübkî'nin görüşleri onun mezhebi bağlantısından kaynaklanmaktadır.⁶⁶⁵

Melchert'a göre, Louis Massignon'un konuyla ilgili yaptığı çağdaş bir yorum, Hanbeliler ve ilk sûfilerin ilişkilerini anlamamız bakımından dikkat çekicidir. Massignon'un yaptığı bu yoruma göre söz konusu Hanbeli öfke, Taberî'nin, o tarihlerde hapiste olan Hallâc'a destek vermesinden kaynaklanmaktadır. Ancak Massignon, verdiği bu bilgi için hiç bir kaynak göstermediği gibi, temel kaynaklarda da bu yorumu destekleyecek bir bilgiye rastlanmamıştır.⁶⁶⁶ Melchert'ın Massignon'a ait olduğunu iddia ettiği bu görüş hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Söz konusu eserde Massignon, Hanbelilerin Taberî'ye karşı tutumlarını şöyle açıklamaktadır: "Muhaddis olarak Taberî, büyük bir âlim, son derece dürüst ve titiz bir eleştirmendi, fakat coşkulu inanca, zühd ve takvaya ruhen kapalıydı; İbn Hanbel'in coşkun dindarlığına beslediği olumsuz duygular onu İbn Hanbel aleyhine aşırı sert ve haksız bir risale (*Redd alâ'l-Hurkûsîye*) yazmağa sürüklemişti. Bağdatlı Hanbelilerin ona karşı kin ve düşmanlığı bundan kaynaklanıyordu".⁶⁶⁷ Massignon'dan doğrudan alıntıladığımız bu ifadeye göre Hanbelilerin tepkisinin nedeni, onun Hallac'a destek vermesi değil; Ahmed b. Hanbel aleyhine yazmış olduğu risaledir.

⁶⁶³ Sübkî, *Tabakâtu's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*, III, 125.

⁶⁶⁴ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 215-217 vd.

⁶⁶⁵ Nitekim bundan sonra anlatacağımız olaylardan da Hanbelilerin, özellikle Bağdat'ta, ne denli etkiye ve güce sahip oldukları anlaşılabılır. Bu bağlamda İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler hem Hanbelilerin Bağdat'taki gücünü hem de Hanbeli-Şafii ilişkilerini ortaya koyması bakımından önemlidir. İbnü'l-Esîr, 323/935 yılında Hanbelilerin Bağdat'ta bazı camilerde oturan âmâ insanları Şafilere üzerine saldırtıklarını ve onları öldürmesi dövdürdüklerini ifade etmektedir. Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 114.

⁶⁶⁶ Melchert, "The Hanbalia and The Early Sufis", s. 363.

⁶⁶⁷ M. Luis Massignon, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi La Passion de Hallâj martyr mystique de l'Islam*, çev.: İsmet Birkan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2006, I, 556.

Taberî-Hanbeli gerginliği, Hanbeliliğin itikadi bir mezhep olarak ortaya çıkmasında bize birtakım veriler sunması açısından önemlidir. Hanbelilerin Taberî'ye karşı çıkış noktaları dikkatle ele alındığında, bunların, genel itibariyle tevil ve Şiilik ithamı etrafında toplandığı görülmektedir. Bu kavramlar aynı zamanda Hanbeliliğin bazı itikadi esaslarını ve kırmızıçizgilerini de ortaya koymaktadır. Hanbelilerin *Makam-ı Mahmud*'u, Hz. Peygamberin Allah ile birlikte arşa oturması olarak yorumlaması, Allah'ın siyasal bir imge olarak anlaşılmasını sağlamıştır. Buna göre Allah, Peygamberin de otoritesinin söz konusu olduğu "kral tanrı"dır. Arşa oturan tanrı her yerde olan tanrıdan daha fazla siyasi bir imajdır. Hanbelilerin, Taberî'ye bazı rivayetleri tevil etmesi nedeniyle tepki göstermiş olmaları, onların teville ve aklı kullanmaya karşı duruşunu göstermektedir.⁶⁶⁸ Tevil, ancak aklın kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Hanbelilerin tevili reddetmesi, dinin kaynağının akıl değil nass olduğuna bir vurgudur. Dinin kaynağının nass olması Sünnetin, dolayısıyla hayat biçiminin korunmasına yönelik bir çaba olarak yorumlanabilir. Ehl-i Hadis'in, "Sünnet İslam'dır, İslam da Sünnettir"⁶⁶⁹ diyerek Sünnetle İslam'ı özdeşleştirmeleri de Sünnetin hayat biçimi olarak anlaşıldığını göstermektedir. Şiilik ise Hanbeliliğin kırmızıçizgisidir. Buna bağlı olarak Şiilikte ise nasstan ziyade imamın otoritesi söz konusudur. Bu da Hanbeliliğin kırmızıçizgisinin rivayet olduğunu göstermektedir.

Şiilerin kutsallık atfettiği Berâsâ mescidinin yıkılması meselesinde Berbehârî'nin ismi tekrar gündeme gelmiş, onun liderliğindeki Hanbelilerin de etkisiyle⁶⁷⁰ Mescid, 24 Safer 313/20 Mayıs 925'te Halife Muktedir (295-320/908-932) tarafından yıkılmıştır.⁶⁷¹ Berâsâ mescidi, Halife Râzî döneminde (322-329/934-940) Emîrül-ümerâ olan ve Şii yanlısı bir politika izleyen Beckem tarafından tekrar inşa edilmiştir (328/940).⁶⁷² Berbehârî ve taraftarları bu camiye şirk yuvası olarak ilân

⁶⁶⁸ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 193-194.

⁶⁶⁹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 74.

⁶⁷⁰ Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm: The Cultural Revival During the Buyid Age*, E. J. Brill, Leiden, 1986, s. 61.

⁶⁷¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 429-430; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 247-248; Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1397/1977, I, 362-363; Guy Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources*, Ed., Fuat Sezgin, Frankfurt: Publications of the Institute for The History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt, 1993, LXXXIV, 154; Abdülkerim Özaydın, "Berâsâ", *DİA*, V, 471.

⁶⁷² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 429-430; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 5; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, 363-364; Le Strange, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, LXXXIV, 155-156.

etmişlerdir.⁶⁷³ Caminin bânîsi Beckem'in öldürülmesi, halkın sevinç gösterileriyle karşılanmıştır.⁶⁷⁴ Bu arada Hanbeliler, Abbasilerin ticaret merkezi olan ve birçok Yahudi'nin oturduğu⁶⁷⁵ *Derbü'l-'Avn*'daki sarraflar çarşısına saldırmış, "Sünnet kirlerden arındı (*tahureti's-sünne*)" diyerek, Berâsâ Mescidi'ni yıkmaya girişmişlerdir. Bunun üzerine Müttakî, askeri tedbirler almak zorunda kalmış, bir genelge hazırlayarak Hanbelilerin tutuklanmasını istemiştir. Tutuklanan Hanbeliler, işkenceye tabi tutulmuşlardır. Müttakî, İbn Ca'fer el-Hayyât'ı Berâsâ Mescidi'ni korumakla görevlendirerek, Mescid'i yıkma girişiminde bulunanın boynunun vurulmasını emretmiştir.⁶⁷⁶

317/929 yılında Bağdat'ta Berbehârî taraftarlarıyla karşıtları arasında, İsrâ Suresi'ndeki "*Umulur ki Rabbin seni Makâm-ı Mahmûd'a ulaştırır*"⁶⁷⁷ ayetinin tefsiri üzerinde yapılan tartışmalar nedeniyle kanlı çatışmalar meydana gelmiştir.⁶⁷⁸ Aralarında Taberî, Abdülkâhir Bağdadî ve İbn Huzeyme'nin de bulunduğu⁶⁷⁹ âlimlerin çoğu, "*Makâm-ı Mahmûd*"u kıyamet günü Hz. Peygamber'e verilen şefaet yetkisi olarak yorumlarken; Berbehârî'nin başlarında bulunduğu Hanbeliler, bunu nesnel bir olgu olarak anlamışlardır. Berbehârî ve taraftarlarına göre *Makâm-ı Mahmûd*, Allah'ın kıyamet günü Hz. Peygamber'i yanına oturtacağı tahtın adıdır.⁶⁸⁰ Hanbelilerle

⁶⁷³ Mehmet Ali Büyükkara, *İmâmiyye Şîası'na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler (Şeyh Müfid ve Şeyh Bahâî'nin Takvimleri)*, Aslı Ofset, Çanakkale, 1999, s. 67.

⁶⁷⁴ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 170.

⁶⁷⁵ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 62.

⁶⁷⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh Ev Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye min Seneti 322 ilâ Seneti 333 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk*, Dâru'l-Mesîre, Beyrut, 1403/1983, 198; Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 105; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 62; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 170.

⁶⁷⁷ İsrâ (17): 79.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 57; Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, II, 74-75; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 384.

Bazı kaynaklarda olayın Ebû Bekir el-Merrûzî ve düşmanları arasında geçtiği belirtilmektedir. Ancak bu tarihte, Ebû Bekir el-Merrûzî vefat etmişti. Bağdat Hanbelilerinin başında Merrûzî'nin öğrencisi olan Berbehârî bulunmaktaydı.

⁶⁷⁹ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 427.

⁶⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 213; Ebû'l-Fidâ', *Târîhu Ebî'l-Fidâ'*, I, 403; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 384; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 173; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, s. 42; Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in Islâmîc Thought*, 116-7; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme", 168; Kılavuz, "Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri", 113; Laoust, "a.g.m.", *CD-ROM Edition*.

muhalifleri arasında çıkan çatışmalara askerlerin de müdahil olması, olayları daha da büyütmüş, birçok kişi öldürülmüştür.⁶⁸¹

321/933 yılında Halife Kâhir döneminde Berbehârî, etrafındaki Hanbeliler ile birlikte vezir Hâcib Ali b. Yelbak ve kâtibi Hasan b. Hârûn'un, Muaviye ve oğlu Yezîd'i cuma günü minberlerden lanetleme girişimlerini protesto etmişlerdir. Bunun üzerine Ali b. Yelbak ve vezir İbn Mukle,⁶⁸² Berbehârî'nin tutuklanması emrini vermiştir. Bunu duyan Berbehârî, saklanarak yakalanmamayı başarmış, ancak aralarında birçok Hanbeli âlimin de bulunduğu taraftarları yakalanarak Basra'ya veya Umman'a sürgün edilmişlerdir.⁶⁸³

Muaviye'nin lanetlenmesi meselesinde asıl maksat Muaviye değildir. Çünkü Emeviler artık Abbasiler için bir tehlike oluşturmuyordu. Ancak Muaviye isminin sembolik bir anlamı vardı. Ehl-i Hadis genel itibariyle Muaviye taraftarıydı. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel ve taraftarları da Muaviye'ye saygı gösteriyorlardı.⁶⁸⁴ Bu dönemde geniş yetkileri bulunan vezir Hâcib Ali b. Yelbak da, Muaviye'yi lanetlemek suretiyle Hanbelileri tutuklamak, bu vesileyle de gücünü göstermek amacıyla böyle bir uygulamayı yürürlüğe koymuştur.⁶⁸⁵

Bu olaydan sonra bir süre saklanmak zorunda kalan Berbehârî ve taraftarları, 323/935 yılında taşkınlıklarını zirve noktaya ulaştıracak olaylarla tekrar ortaya çıkmışlardır. Bu dönemde Bağdat'ta siyasi ortam çok karışıktır. Abbasi Hilafeti zor durumdadır. Siyasi ortamdaki karışıklıkların da etkisiyle Bağdat'ta ciddi sıkıntılar ve

⁶⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 57.

⁶⁸² Ebû Ali Muhammed b. Ali İbn Mukle (ö. 328/940): 272/886 yılında Bağdat'ta doğdu. Yazısının güzel olması sebebiyle daha küçük yaşta Divan'a girdi. İbnü'l-Furât vezir olmadan önce, onun kâtipliğini yaptı. Muktedir Billâh döneminde, devlet işlerini yönetemeyen vezir Ali b. İsa görevi bırakmak isteyince, Muktedir yeni vezir aramaya başladı. Bunu duyan İbn Mukle, halifeye 500.000 dinar vererek, kendisini vezir tayin ettirmeyi başardı (15 Rebiülahir 316/7 Haziran 928). Kâhir döneminde, Halife ile arası bozuldu. Bir süre gizlendikten sonra, Sâciyye ve Hucriyye denilen askeri birliklerle anlaştı ve halife Kâhir'i yakalayarak hapsedirdi (322/934). İbn Mukle, 326/938 yılında, Râzî'nin hilafeti döneminde yakalanarak hapsedildi. Halife, etrafındaki kimselerin de telkinleri sonucunda, İbn Mukle'nin dilini kestirdi. İbn Mukle, 328/940 yılında tutuklu bulunduğu hapisanede vefat etti. İbn Mukle ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 393-397; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 224-231; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 239-247; Abdülkerim Özaydın, "İbn Mukle", *DİA*, XX, 211.

⁶⁸³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 149; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 77-78; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 316-7; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 91-92; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 67.

⁶⁸⁴ Câbirî, *el-Musakkaful fi'l-Hadreti'l-Arabiyye*, s. 96.

⁶⁸⁵ Laura Veccia Vagleri, "Abbasi Hilafeti", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 147; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 65; Ahmet Güner, *Büveyhilerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 1999, s. 99.

huzursuzluklar baş göstermiştir.⁶⁸⁶ Berbehârî'nin başlarında bulunduğu Hanbeliler, güçlerini toparlayıp bid'atçilere karşı çıkmak⁶⁸⁷ ve toplumsal ahlâkı korumak adına bir isyan başlatmışlardır.⁶⁸⁸ Hanbeli isyancılar, dükkânları yağmalıyor, şer'i hükümlerin tam olarak uygulanmasını sağlamak amacıyla çarşı ve pazarlarda yapılan alışverişlere itiraz ediyor, tüccarların ve sarrafların dolandırıcılık ve cimrilik yapmamaları, hileye başvurmamaları amacıyla pazara müdahalede bulunuyorlardı. Eğlence merkezlerine baskın düzenleyerek buralardaki eğlence aletlerini kırıyorlardı. Askeri görevlilerden, sivil görevlilerden ve halktan bazı kimselerin evlerine baskın düzenliyor, bu evlerde rastladıkları şarapları döküyor, karşılaştıkları kadın şarkıcıları dövüyor, çalgı aletlerini kırıyorlardı. Diğer taraftan, sokakta yanlarında kadın veya çocuk bulunan erkeklere, yanlarındaki kadınların kim olduğunu soruyorlardı. Bu erkekler, yanlarında bulunan kadınların mahremleri olduklarını söylerlerse, onları serbest bırakıyor; aksi takdirde; bu adamları dövüp emniyet kuvvetlerine teslim ediyor, fuhuş yaptıkları gerekçesiyle şikâyetle bulunuyorlardı. Hatta yanında bir yakını olmadan yalnız başına sokağa çıkan kadınları dahi emniyet güçlerine teslim ediyorlardı.⁶⁸⁹ Tarihte *Hanbeli Fitnesi*⁶⁹⁰ veya *Berbehârî Fitnesi*⁶⁹¹ diye anılan bu olayların sonucunda Bağdat'ta ciddi karışıklıklar çıkmış, halk bu durumdan bir hayli rahatsız olmuştur.

Günlük hayata yapılan müdahaleler ve sokaktaki yakıp yıkmaların devam etmesi, Şiilerin de şikâyetleri üzerine Halife Râzî, Hanbelilerin taşkınlıklarını engellemek amacıyla bir dizi önlem almış ve Bağdat'ın her yerinde ilânlar yapılarak bu önlemlerin duyurulmasını sağlamıştır. Buna göre Râzî, Hanbeliler ve onların lideri olan Berbehârî'nin adamlarının bir araya gelmelerini, akideleri konusunda herhangi bir eğitim-öğretim faaliyetinde bulunmalarını yasaklamış, onlardan hiç kimsenin namaz kıldırmasın, mü'minlerin de onların arkasında namaz kılmamasını, namaz kıldırıldıkları takdirde, sabah, akşam ve yatsı namazlarında Şafii pratiğine uyararak

⁶⁸⁶ Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme", s. 173.

⁶⁸⁷ Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in Islâmîc Thought*, s. 117.

⁶⁸⁸ Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", s. 364.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 113-114; Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, II, 82; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 30-31; Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 105-106; Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 169; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Târîhi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, s. 42-43.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 113; Ebû'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, II, 82..

⁶⁹¹ Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 18; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 30; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab*, IV, 121.

Fatiha'dan önce *Besmele*'yi yüksek sesle (*cehren*) okumalarını şart koşmuştur.⁶⁹² Ancak alınan bu önlemler ve yapılan tehditler fayda sağlamak şöyle dursun; Hanbelileri daha da hırçınlaştırmış, Hanbelilerin çıkardıkları karışıkları daha da arttırmıştır. Bunun üzerine Râzî, Hanbelilere karşı bir manifesto yayınlamıştır. Manifestoda Hanbeliler, teşbihçi fikirleri savunmaktan, türbe ziyaretlerini yasak saymaya kadar bir dizi suçlamayla itham edilmiş, bu tür fikirlere sahip çıkan kimselerin İslâm toplumu dışında kalacağı vurgulanmıştır. Beyannamede Hanbelilerin türbe ziyaretlerine yönelik tavırları şu sözlerle eleştirilmiştir: “...ümmetin ileri gelen imamlarının kabirlerini ziyaret etmeyi kınamanız, bu kabirleri ziyaret edenlere bid’atçı diyerek saldırmanız ne kadar da kötü ve yanlış bir davranıştır. Bu kabirleri ziyaret edenleri kınadığınız halde kendiniz, halktan hiçbir soyu sopy meşhur olmayan, Hz. Peygamber (S.A.V.) ile bir nesep yakınlığı bulunmayan bir adamın kabrini ziyarete çağırıp duruyorsunuz. Hatta çağırarak da yetinmeyerek onun kabrini ziyaret etmeyi emrediyorsunuz. Bunlar yetmiyormuş gibi, onun, peygamberlerin gösterdiği mucizelere, velilerin kerametlerine sahip olduğunu söyleyip duruyorsunuz...”⁶⁹³ Halifenin kabir ziyaretleri ile ilgili suçlaması Hanbelilerin, Şiiilerin imamlarının kabirlerini ziyaret etmelerini engellemelerinden kaynaklanmıştır. Beyannamede geçen ve ziyaret etmeyi teşvik ettikleri kabir ise muhtemelen Ahmed b. Hanbel’in kabridir. Yapılan suçlamalar, Ahmed b. Hanbel’in kabrini ziyaret etmeye müsaade ettikleri, hatta buna teşvik ettikleri halde Şii imamların kabirlerinin ziyaretini yasaklamalarından kaynaklanmıştır. Beyannameden de anlaşıldığı üzere Hanbeliler bu dönemde kabir ziyaretini ve evliyaların kerametlerini kabul etmişlerdir.

Bu olaydan sonra bir süre saklanan ve sessizliğini muhafaza eden Berbehârî ve taraftarları, 327/938 yılında tekrar ortaya çıkmış, Bağdat’ta ciddi tahrik ve çalkantılara neden olmuşlardır. Aynı yıl, Şiiilerin Şaban ayının on dört ve on beşinci gecelerindeki (Berat Gecesi) Mahyâ Bayramı’nın kutlanmasına engel olmaya çalışmış, Mahyâ faaliyetlerine gidenlere tacizde bulunmuş, kutlamaların yapılamaması için kargaşa

⁶⁹² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, VII, 113-114; Ebû’l-Fîdâ’, *el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer*, II, 82; Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L’epoque Abbasside*, s. 105-106; Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbile fî Bağdâd*, s. 170; Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Târîhi’l-Mezhebi’l-Hanbelî*, s. 43; Şabarov, “Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâti ‘Asrihi’l-‘Âmme”, s. 173-4.

⁶⁹³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, V, 183; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, VII, 114; Ebû’l-Fîdâ’, *el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer*, II, 82; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXIV, 31.

çıkarmışlardır.⁶⁹⁴ Tenûhî, insanların Hz. Hüseyin'in kabrini ancak gizlice veya sultanın izniyle ziyaret edebildiklerini, bir kadının Hz. Hüseyin için ağıt yaktığı haberi Berbehârî'ye gelince; Berbehârî'nin, taraftarlarına kadını öldürmelerini emrettiğini rivayet etmektedir.⁶⁹⁵

Berbehârî ve taraftarları, aynı sene müzisyenlere (*mûsîkiyyûn*) ve köle tüccarlarına da (*nühhâsûn*) saldırmışlardır.⁶⁹⁶ Bunun üzerine emniyet müdürü Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed b. İsmail b. Ahmed harekete geçmiş ve Berbehârî'nin yakalanması için emir vermiştir. Berbehârî tekrar saklanmayı başarmış, ancak yardımcıları Dellâ' ve Buhârî hayatlarını kurtaramamışlardır.⁶⁹⁷ Bir süre saklanan Berbehârî, 329 yılı Receb (941 Nisan) ayında vefat etmiştir.⁶⁹⁸ Zehebi, *Siyer-u A'lami'n-Nubelâ'* adlı eserinde Berbehârî'nin 328 yılı Receb (940 Mayıs) ayında öldüğünü;⁶⁹⁹ Safedî ise, 339/950 yılında öldüğünü kaydetmektedir.⁷⁰⁰

1.6. EKOLLEŞME ÖNCESİ DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Ahmed b. Hanbel'in öğretilerini temel alan ve onun ismine nisbet edilen Hanbeli mezhebi genel olarak Ehl-i Hadis'in içinden çıkmış, tarihi süreçte bir mezhep hüviyetini kazanmıştır. Gerek Ahmed b. Hanbel, gersekse ondan sonraki jenerasyonun çoğunluğu halk tabakasından gelen kimselerdir. Bunlar, genel olarak sade bir hayat tarzını benimsemeleri ve yoksul yaşamı tercih etmeleri ile ön plana çıkmışlardır. Bu yaşam tarzı, mezhebin oluşum sürecinde özellikle Bağdat'ta halk üzerinde etkili olmalarını sağlamıştır.⁷⁰¹ Ancak mezhebin varlığını sadece buna indirgemek mümkün değildir. Çünkü Ahmed b. Hanbel'den hemen sonraki jenerasyon, onun görüş ve öğretilerini, hayat tarzını çeşitli eserlerde kaleme almışlardır. Bu anlamda en önemli pay Ebû Bekir

⁶⁹⁴ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, s. 135; Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 106.

⁶⁹⁵ Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, II, 232.

⁶⁹⁶ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, s. 135; Şabarov, "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme", s. 176.

⁶⁹⁷ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, s. 135-136.

Kaynaklar, bu olaylar sırasında Dellâ' ve Buhârî'nin öldüğünü belirtmekte, ancak bunların kimlikleri ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Araştırmalarımız sırasında biz de bunların kimlikleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

⁶⁹⁸ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, s. 212; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 79; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 159; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 137.

⁶⁹⁹ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 92.

⁷⁰⁰ Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, XII, 90.

⁷⁰¹ Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 103.

el-Hallâl'a aittir. Hallâl çeşitli yerlerde dağınık bir halde bulunan Ahmed b. Hanbel'e ait *Mesâîlleri* toplayarak mezhebin kaybolmamasını sağlamıştır.⁷⁰²

Bu dönemde (III/IX. yy), gerek Mihne'nin etkisi, gerekse Ahmed b. Hanbel'in talebelerinin faaliyetleri ile birlikte Ashâbu'l-Hadîs ile Ahmed b. Hanbel özdeşleşmiş, genellikle Ehl-i Hadis denildiğinde Ahmed b. Hanbel ve taraftarları anlaşılmıştır.⁷⁰³ Nitekim İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1253) bu duruma işaretle, Ahmed b. Hanbel'i Ehl-i Sünnet'in önderi olarak tanımlamış, Kıyamet gününe kadar "hadis ve sünnet imamaları"nın tamamının Ahmed b. Hanbel'in taraftarları olduğunu söylemiştir.⁷⁰⁴ İbrahim el-Harbî (ö. 285/898-899), "Size 'Bu Ashâbu'l-Hadîs'in sözüdür' dediğim bir şey, Ahmed b. Hanbel'in sözüdür. Çocukluğumuzdan beri Rasulullah'ın hadisine, sahabenin sözlerine ve tabiuna uymayı kalbimize o yerleştirmiştir."⁷⁰⁵ demiştir.

Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonraki süreçte bir taraftan Hallâl ve diğer birçok âlim mezhebî öğretileri sistemleştirerek bir literatür oluşturmuş, diğer taraftan bazı Hanbeliler, halk kitlelerini etkileyebilmek için farklı yöntemler kullanmışlardır. Bu amaçla kitlelerin eğitiminde çok önemli bir rolü olan, kitleleri kolaylıkla harekete geçirebilen, onlarla temas kurabilen, günlük hayatta tartışma ve kaynaşma ortamını hazırlayan vaizler vasıtasıyla da mezhebin halk tabanında yayılmasını sağlamışlardır.⁷⁰⁶ Hanbelilerin halk tabakasıyla iç içe olması nedeniyle bazı kaynaklar, genellikle halkın ayaktakımı için kullanılan *el-'âmme* kavramını Hanbeliler için de kullanmıştır.⁷⁰⁷ Daha çok sokak hayatıyla iç içe olan ve kısa bir süre sonra Berbehârî ve taraftarlarıyla özdeşleşen bu ikinci grup, yaptıkları eylemlerle Bağdat'ta bir dizi karışıklığın meydana gelmesine, Hanbelilerin fitneci olarak şöhret bulmasına yol açmışlardır.⁷⁰⁸

Hanbeliler arasındaki bu farklı yaklaşımlar grup içerisinde bir değişim ve dönüşümün gerçekleştiğini göstermektedir. Daha önce de değinildiği gibi, Berbehârî taraftarlarından biri, Hanbeliler aleyhinde konuşan bir sarhoşa üç çeşit Hanbeliden

⁷⁰² Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 106, 137, 155; Hallaq, "Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority", s. 334-335; a.mlf., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 160; Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, s. 324-325; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 110-111; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 100, 103.

⁷⁰³ İşcan, *Selefilik*, s. 119.

⁷⁰⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakki'in*, I, 28.

⁷⁰⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 234.

⁷⁰⁶ Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 103.

⁷⁰⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 48; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 8; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 848-849.

⁷⁰⁸ Cook, *Commanding Right And Forbidding Wrong in Islâmic Thought*, s. 114.

bahsetmiştir. Ona göre Hanbelilerin bir kısmı sofudur (zâhid), diğer kısmı âlimdir. Üçüncü kısmı ise bidatçileri tokatlayan kimselerdir.⁷⁰⁹ Öyle anlaşıyor ki burada sözü edilen Hanbeli gruplardan ikincisi Hallâl ve taraftarları, üçüncüsü de Berbehârî ve taraftarlarıdır. Hallâl ile mezhebin entelektüel boyutu oluşturulup mezhep koruma altına alınmışken; Berbehârî vasıtasıyla mezhep, kamu hayatına hakim kılınmış ve pratiğe dönüştürülmüştür.⁷¹⁰

Berbehârî'nin toplumsal hayata müdahale eden şiddet eylemleri, Hallâl ve taraftarlarını rahatsız etmiş gibi görünmektedir. Her ikisi de *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker*in yapılmasını önemsemiş, ancak farklı yöntemleri benimsemişlerdir. Hallâl, toplumdaki kötülöklere aktif bir şekilde müdahale etmenin doğru olmadığını, toplumsal bir müdahaledense kişisel olarak bunun yanlışlığını söylemenin daha doğru olduğunu düşünmektedir.⁷¹¹ Hallâl, *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker*in kime yapılması gerektiği ile ilgili bir soru üzerine, Evzâ'î'nin, "kabul edeceğini düşündüğünüz kimseye" diye cevap verdiğini belirtmiştir.⁷¹² Ayrıca Hallâl'a göre bir kişi bir şarkı veya çalgı (tanbur) sesi duyduğunda, bu eylem açık bir şekilde yapılmadığı sürece, bu sesin kaynağını araştırmamalı ve müdahale etmemelidir.⁷¹³ Buradan da anlaşılacağı üzere Hallâl, müdahaleden çok nasihat yoluyla kötölüklerin ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmektedir.⁷¹⁴

Berbehârî, siyasi otoriteyle karşı karşıya gelmek pahasına dahi olsa kötölöklere müdahale etmenin gerekliliğini savunmuştur. Berbehârî'nin hayatıyla ilgili yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, bu strateji, zaman zaman ciddi problemlerin çıkmasına neden olmuştur. Ebû Zehra'ya göre Hanbeli mezhebinin fazla yayılmamasının nedenlerinden biri, onların çok katı ve mutaassıp olmalarıdır. Çünkü onlar insanlarla olan ihtilaflarını tartışarak değil, eylemlerle çözmeye çalışmış, iyiliği

⁷⁰⁹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 76.

⁷¹⁰ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 150.

⁷¹¹ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 151.

⁷¹² Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Münker min Mesâili'l-İmam el-Mübeccel Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel*, thk.: Yahyâ Murâd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, s. 44.

⁷¹³ Hallâl, *el-Emr-u bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-u 'ani'l-Münker*, s. 37-38.

⁷¹⁴ Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 151.

emretme ve kötülüklerden sakındırma adına insanlara baskı yapmışlardır. Ebû Zehra buna örnek olarak da *Hanbeli/Berbehârî Fitnesi* diye bilinen olayları anlatmaktadır.⁷¹⁵

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Hanbeli mezhebinin homojen bir görünüm arz etmemektedir. Özellikle III/X. yüzyıldan sonra Hanbelilerin Bağdat'ta bir güç haline gelmesiyle birlikte mezhep içinde birbirinden farklı eğilimler de olmuştur. Mezhebin bundan sonraki gelişim sürecinde de bu eğilimler görülmektedir.

⁷¹⁵ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev.: Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul, t.y., s. 570-571.

İKİNCİ BÖLÜM

EKOLLEŞME SONRASI DÖNEM

2.1. DÖNEMİN SOSYO-POLİTİK DURUMU

Ebû Bekir el-Hallâl ve çağdaşlarıyla birlikte oluşumunu tamamlayan Hanbelilik, bu süreçten itibaren hem ilmî alanda hem de halk üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Bu tarihlerde Hanbelilik, özellikle Bağdat'ta, birçok yazar ve âlimin ardından köklü bir literatüre kavuşan bir ekol görünümü kazanmıştır. Diğer taraftan Hanbeliler, özellikle Berbehârî liderliğinde gerçekleştirdikleri halk hareketleriyle de ses getiren eylemler düzenlemişlerdir. Mezhep bu yapısıyla, diğer ekollerden daha güçlü bir görünüm sergilemiştir. Bu süreçten itibaren Hanbelilik, mezhebin imamı Ahmed b Hanbel'in, Abbasiler'in ilk dönemlerinde maruz kaldığı işkence ve baskı döneminden çok daha iyi ve güçlü bir konum kazanmış, Şia başta olmak üzere kendilerine muhalefet eden gruplara karşı, onlarla başa baş mücadele edebilen bir yapıya kavuşmuştur.⁷¹⁶

Hanbeliliğin güç kazandığı bu dönemde (IV-V./X-XI. yüzyıllar), hem Abbasilerin başkenti olan Bağdat'ta hem de İslam dünyasının diğer bölgelerinde siyasi, sosyo-kültürel gelişmeler olmuştur. Bu dönemde farklı gruplara mensup Şii güçler, İslam dünyasının doğusunda ve batısında siyasi idareyi ele geçirmişlerdir.⁷¹⁷ Mısır, Suriye ve Arabistan'ı ele geçiren Fâtımîler, bütün İslam dünyasını kendi mezhepleri istikametinde yönetmek ve yönlendirmek amacıyla bir Şii-İsmaili hilafet kurmuşlardır. Diğer taraftan, Fâtımîler gibi Şia'nın İsmailiyye koluna mensup olan Karmatiler, Bahreyn'de bir devlet kurmuş, burada katı dini-ideolojik bir yönetim sergilemiş, Abbasi iktidarını tehdit eden eylemlerde bulunmuşlardır.

Bu süreçte ortaya çıkan diğer bir Şii yönetim de Büveyhiler'dir. Aslen Mecusi ve putperest iken daha sonra İslam'ı kabul ederek Şiiliği benimseyen Büveyhiler, önce İran ve Irak'ın bazı bölgelerine yerleşmiş, ardından da 334/945 yılında Abbasi hilafet ve devlet merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmişlerdir. Böylece İslam dünyasının hem doğusu

⁷¹⁶ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 84-85.

⁷¹⁷ Ahmet Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamalar", Alim Yıldız (Ed.), *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri) I-II*, (ss. 325-339), Asitan Yayıncılık, Sivas, 2010, I, 326.

hem de batısı Şii kuvvetlerin eline geçmiştir.⁷¹⁸ Bu nedenle bazı araştırmacılar bu dönemi *Şii Yüzyıl*⁷¹⁹ olarak isimlendirmişlerdir.

Büveyhilerin Bağdat'ı ele geçirmelerinden sonra nasıl bir siyaset izleyecekleri merak konusu olmuştur. Çünkü onların izleyecekleri siyaset, aynı zamanda İslam dünyasının tamamını da ilgilendirecekti. Şayet onlar da Fâtımîler gibi Şii bir yönetim sergileme girişiminde bulunurlarsa, bunun sosyo-politik birçok sonucu olacaktı. Ancak onlar, Abbasi hilafetini devirip yerine Şii bir yönetim ikame etmeyi düşüncelerine rağmen, bazı maslahatları da göz önünde bulundurarak Abbasileri yıkmadan, bu sistem içerisinde varlıklarını sürdürmeye karar vermişlerdir.⁷²⁰ Bu karar tamamen pragmatik nedenlerden kaynaklanmıştır. Büveyhilerin Abbasi hilafetini yıkıp yerine Şii bir yönetim kuramalarının bazı sebepleri vardır. Bunların başında, Bağdat başta olmak üzere Irak'ın çoğunluğunun Sünni olması gelmektedir.⁷²¹ Aynı şekilde Büveyhî ordusunda yer alan ve önemli bir gücü oluşturan Türk birliklerinin de Sünni olması, Büveyhileri böyle bir uygulamadan alıkoymuştur.⁷²² Goitein, bu yapıya işaretle الناس على الدين ملوكهم (insanlar meliklerinin dini üzeredirler) kuralının burada işlemediğini söylemiştir.⁷²³ Genelde İslam dünyasında ve Irakta, halifenin otoritesine karşı mevcut olan yaygın saygı, Büveyhî gücünün meşruiyeti için bir araç olarak kullanılmıştır.⁷²⁴ İkinci olarak, kurulacak Şii bir hilafetin, gelecekte Büveyhilerin egemenliklerine tehdit

⁷¹⁸ Büveyhiler dönemi için bkz.: Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Iran Society, Calcutta, 1964; Hasan Ahmed Mahmûd-Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *el-'Âlemü'l-İslâmî fi'l-'Asri'l-Abbâsî, Dârü'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire, t.y., s. 496-535; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, Vizyon yayıncılık, Sivas, 2003, öz. 53-153; John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012 Shaping Institutions for the Future*, Brill, Leiden-Boston, 2003; K. V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İA*, II, 843-845; Cl. Cahen, "Buwayhids or Bûyids", *EF*², Leiden, I, 1350-1357; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-500.

⁷¹⁹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 38-41; Ghazzal, "Ulema: Statüsü ve İşlevi", s. 87.

⁷²⁰ Muhammed b. Abdulmelik el-Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî (Zuyûlu Târîhi't-Taberî içinde)*, thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru Süveydân, Beyrut, t.y., s. 354-355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 207-208; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 168-169; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 37-38; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 21-26; a.mlf., "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbelâ/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şii Uygulamalar", I, 326-327; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, s. 107-117; Merçil, "Büveyhîler", VI, 496-500; Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 71-72.

⁷²¹ Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, s. 354-355; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 37-38; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 26-33.

⁷²² Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 37-38; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 41-42.

⁷²³ S. D. Goitein, "Changes in The Middle East (950-1150) as Illustrated By The Documents of The Documents of The Cairo Geniza, D. S. Richards (Ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, (ss. 17-32), Bruno Cassirer, Oxford, 1973, s. 18.

⁷²⁴ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 38.

oluşturabileceği düşüncesi ön plana çıkmıştır.⁷²⁵ Çünkü Büveyhiler, varlıklarını büyük ölçüde Şii olan Deylemli askerlere borçluydular. Deylemli askerlerin kurulacak Şii bir hilafette hak iddia etmeleri veya Büveyhiler aleyhine diğer Şii unsurlarla işbirliği yapma riski, onları Şii bir yönetim kurmaktan alıkoymuştur.⁷²⁶ Son olarak, Büveyhilerin sınırları dışında yer alan ve Abbasi hilafetine biat eden Sâ mânîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi Sünni hanedanların tepkisinden çekinilerek Abbasi hilafetinin devamlılığı sağlanmıştır.⁷²⁷

Büveyhiler, Abbasi hilafetini yıkmamalarına rağmen, halifenin devlet yönetiminde neredeyse hiçbir etkinliği kalmamış, halife, idari, askeri ve mali yönetimden uzaklaştırılmış, atamalar Büveyhiler tarafından yapılmıştır. Vezirlik, halifenin elinden alınarak Büveyhilere bağlanmış, zaman zaman Büveyhî emirleri halifenin mallarına el koymuşlardır. Bu haliyle Halife, Büveyhilerin emrinde çalışan maaşlı bir memur konumuna indirgenmiştir.⁷²⁸ 361/971-972 yılında Rumların Cezire'ye saldırmasından sonra Halife Mutî' ile Büveyhî emiri Bahtiyâr arasındaki bir mektuplaşma, Halifenin durumunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Rumların Cezire'ye saldırması üzerine, askerlere dağıtılmak üzere kendisinden para isteyen Büveyhî emirine, Mutî': "Şayet dünya, hazine ve askerlerin idaresi benim elimde olsaydı, cihat bana farz olurdu. Fakat bunlardan elimde kalan, benim ihtiyacıma cevap vermekten uzaktır. Dünya, sizin ve diğer mahalli emirlerin (*Ashâbü'l-Etrâf*) elindedir. Bu durumda cihat, hac ve imamların (halife) yerine getirdikleri diğer görevler bana farz değildir. Benim elimde kalan tek şey, halkı teskin etmek için minberlerde okuttuğunuz isimdir. Şayet bu kadarından da vazgeçmemi isterseniz, bunu da kabul eder, her şeyi size bırakırım"⁷²⁹ şeklinde cevap vermiştir.

Büveyhiler devrinde yönetimin mezhebî eğiliminden faydalanan Şiiler, o döneme kadarki uygulamaların aksine, kendilerini daha özgür hissetmiş, inançlarını açık

⁷²⁵ Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, s. 354-355; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 38; Güner, "Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbelâ/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamalar", I, 327.

⁷²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 208; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 169; Güner, *Büveyhilerin Şiî-Sünnî Siyaseti*, s. 33-37.

⁷²⁷ Güner, *Büveyhilerin Şiî-Sünnî Siyaseti*, s. 37-41, 229.

⁷²⁸ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, IV, 296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 208; Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 106; Güner, *Büveyhilerin Şiî-Sünnî Siyaseti*, s. 48-54; Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiîlik*, s. 77-82; Zettersteen, "Büveyhiler", II, 843; Cahen, "Buwayhids or Bûyids", I, 1352-1353.

⁷²⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 392; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 330.

bir şekilde yaşayabilmişlerdir. Gerek Bağdat yönetiminin gerekse İslam dünyasındaki diğer önemli merkezlerin Şii olması, *takiyyenin* anlamını yitirmesine neden olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Şiiler, inanç ve düşüncelerini sosyal hayata taşımış ve uygulamışlardır.⁷³⁰ Büveyhiler, Şii bayram ve törenlerinin yapılmasında önyak olmuş, Şii kelâmcıları desteklemiş, İmâmî-Şiiliğin entelektüel temellerinin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Mülkiyet ve neseb (soy) konusundaki anlaşmazlıkları halletmek amacıyla Tâlibîlerin soy kütüğünü Abbasilerinkinden ayırmış, Tâlibîlerin özel statülerini ilk defa resmen kabul etmişlerdir.⁷³¹ Bu sosyo-politik ortam, Bağdat'ın Şiilerle Sünnilerin (özellikle de Hanbeliler) çatışma alanı olmasına neden olmuştur.⁷³² Büveyhiler döneminde Şiiler, Bağdat'ta daha çok *sebbü's-sahabe*, *Aşure* ve *Gadîr-i Hum* uygulamalarıyla ortaya çıkmışlardır.

351/962 yılında Bağdat'taki Şiiler, sahabe hakkındaki olumsuz kanaatlerini sosyal hayatta açıkça dile getirmeye başlamış, sosyal mekanların ve camilerin duvarlarına sahabeyi lanetleyen yazılar yazmışlardır. Şiiler, Bağdat'taki camilerin duvarlarına şu yazıyı yazmışlardır: “Allah Muaviye b. Ebî Süfyân'a, Fedek'i Fatîma'dan gasp edene (Hz. Ebû Bekir), Abbas'ı Şûrâ'dan çıkarana (Hz. Ömer), Ebû Zer el-Ğîfârî'yi sürgün edene (Hz. Osman), Hasan'ın, dedesinin yanına defnedilmesine engel olana (Mervan b. Hakem)⁷³³ lanet etsin”.⁷³⁴ Ancak halk gece vakti bu yazıları silmiştir. Büveyhî emiri Muizzüdevle (ö. 356/967), bu yazıların tekrar yazılmasını istemiş de, veziri Ebû Muhammed el-Mühellebî (ö. 352/963), silinen yazıların “Ehl-i Beyt'e zulmedenlere lanet olsun” şeklinde değiştirilmesini ve Muâviye'nin dışında hiç kimsenin adının zikredilmemesini tavsiye etmiş, Muizzüdevle de vezirinin bu tavsiyesine uymuştur.⁷³⁵ Muhtemelen Mühellebî, halkın bu yazılardan huzursuz

⁷³⁰ Güner, “Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîi Uygulamalar”, I, 328; Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiilik*, s. 103.

⁷³¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 37.

⁷³² Güner, “Büveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîi Uygulamalar”, I, 328; Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiilik*, s. 103.

⁷³³ Güner burada kast edilenin Hz. Aişe olduğunu belirtmiştir. Bkz.: Güner, *Büveyhilerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, s. 98.

⁷³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 275; Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kazoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, thk.: Canân Celîl Muhammed el-Hemûndî, ed-Dârü'l-Vataniyye, Bağdat, 1990, s. 120; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, 255-256; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk.: Necîb Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2004, XXVI, 109.

⁷³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 275; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, s. 120; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, XXVI, 109.

olduğunu anlamış ve ortaya çıkabilecek sosyal çatışmaları önlemek için böyle bir adım atmıştır.⁷³⁶

Büveyhiler döneminde, Şiiliğe ait daha önce uygulanmayan birtakım törenler yapılmaya başlanmış, bu da bir dizi karışıklığın ve istenmeyen sonuçların oluşmasına neden olmuştur. Muizzüddeve, 352/963 yılında, Bağdattaki Sünni-Şii çatışmalarını körükleyecek ve tarafları karşı karşıya getirecek iki uygulama başlatmıştır. Bunlardan biri, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da katledildiği gün olan 10 Muharrem'in bazı törenlerle anılmasıdır. Aşure ismiyle anılan bu törenlerde, dükkânların kapatılması zorunlu kılınmış, çarşı ve pazarlarda alış verişler yasaklanmış, halkın cadde ve sokaklara dökülerek ağıtlar yakmaları istenmiştir. Kadınlar, saçları açılmış, yüzleri karartılmış ve elbiseleri yırtılmış bir halde yüzlerine ve gözlerine vurarak, Hz. Hüseyin için âhu zâr ederek şehri dolaşmışlardır.⁷³⁷

Aşure matemlerinin uygulamaya konduğu yıl, Zilhicce ayının on sekizinci gününde Gadîr-i Hum⁷³⁸ bayramı kutlama geleneği de başlatılmıştır. Aşure'nin aksine, bir şölen havasında geçen Gadîr-i Hum günü, Muizzüddeve'nin emriyle şehir süslenmiş, çadırlar kurulmuş, kıymetli eşyalar teşhir edilmiş, birçok yerde meşaleler yakılmış, davullar çalınmış, dükkân ve çarşılar gece boyu açık kalmıştır.⁷³⁹ Ayrıca sabah güneş doğmadan önce Kureyş mezarlığına (*Mekâbiru Kureyş*) gidilerek burada namaz kılınmıştır.⁷⁴⁰

⁷³⁶ Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 98.

⁷³⁷ Ebu'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm es-Sâbî, *el-Cüz'ü's-Sâmin min Târîhi's-Sâbî*, (İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem* içinde), VII, 6; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, s. 397; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 279; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 261.

⁷³⁸ Gadîr-i Hum, Mekke ile Medine arasındaki Cuhfe mevkiine 4 km. kadar uzaklıkta olan bir yerdir. Başta İmâmiyye olmak üzere hemen hemen bütün Şii gruplara göre Hz. Peygamber, Veda haccı dönüşü (18 Zilhicce 10/17 Mart 632), aslında dinlenmeye elverişli bir yer olmadığı halde önemli bir hususu bildirmek maksadıyla burada konaklamış, bu sırada, kendisine indirilen her vahyi tebliğ etmesini emreden, bunu yapmadığı takdirde elçilik görevini yerine getirmiş sayılmayacağını belirten âyet (el-Mâide 5/67) nazil olmuştur. Hz. Peygamber, kafilenin önde giden ve geride kalan bütün fertlerinin toplanmasını istemiş, herkes geldikten sonra öğle namazını kıldırarak ve arkasından yeni gelen âyeti tebliğ ederek bir konuşma yapmıştır. Şiilerin iddiasına göre Hz. Peygamber bu konuşmada kendisinden sonra Hz. Ali'yi vâsî ve halife tayin etmiştir.

Gadîr-i Hum olayı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Ethem Ruhi Fığlalı, "Gadîr-i Hum", *DİA*, XIII, 79-80; Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.

⁷³⁹ Hilâl es-Sâbî, *el-Cüz'ü's-Sâmin min Târîhi's-Sâbî*, VII, 6; Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, s. 400; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 280; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 261

⁷⁴⁰ Hemedânî, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî*, s. 400; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 251.

2.2. BÜVEYHİLERE KARŞI DİNİ-SİYASİ BİR MUHALEFET OLARAK HANBELİLER

Büveyhiler döneminde İslam dünyasındaki görüş ayrılıkları fıkıh veya metafizik ile ilgili değil; daha çok siyasi-itikadi konularda olmuştur. İlk dönemde yetkileri sembolik bir düzeyde olan Abbasi halifeleri, ilerleyen dönemde özellikle Halife Kâdir ile birlikte Bağdat'ta çoğunluğu oluşturan Hanbelileri destekleyeceklerdir. Buna karşın Büveyhiler İmâmî-Şiiliği, Fâtımîler de İsmaililiği desteklemişlerdir.⁷⁴¹ Dolayısıyla bu dönemde Hanbeliler ile Şia başlıca fikir cephelerini oluşturmuştur.⁷⁴²

Bu dönemde Hanbelilik, sayıca en üstün ve en aktif mezhep haline gelmiştir. Büveyhilerin, Abbasilerin başkenti Bağdat'ta yaptıkları uygulamalar, Bağdat'taki Sünni halk üzerinde etkili olan Hanbeli âlim ve vaizlerin inanç ve uygulamalarıyla ters düşmüştür.⁷⁴³ Bu dönemde Hanbeliler, Şia karşıtlığı başta olmak üzere kelamcılara, filozoflara muhalefet etmiş, kısaca her türlü fırkalaşma ve bidatçılık karşıtlığının başını çekmişlerdir. Büveyhiler tarafından desteklenen Şiiler gibi Hanbeliler de iyi organize olmuş ve güçlü bir motivasyona sahip bir yapı görünümü vermiş,⁷⁴⁴ gerek Büveyhiler ve Fâtımîlerin siyasi gelişmeleri ve yayılmaları gerekse İmâmîyye ve İsmailiyye fırkalarının faaliyetlerinin karşısında direnç oluşturmuşlardır. Şiiliğe ve Mutezileye karşı hep sünnetin yanında yer aldıklarını ifade etmişlerdir.⁷⁴⁵ Hanbelilerin gerçekleştirdikleri eylemlerde ana destekçileri, tarihi kaynaklarda genellikle Hanbelileri kastederek söylenen ve *âmmе* diye isimlendirilen halk kitleleri olmuştur. Bu yapısıyla Hanbelilik, fikhî-kelâmî ve sosyal boyutları olan bir yapı görünümünde olup, adeta bir “politik-dini muhalefet partisi” rolü oynamıştır.⁷⁴⁶

Büveyhiler döneminde Bağdat'ta birçok mezhep mensubu kendisine yer bulmasına rağmen Hanbeliler ile Şia çoğunluğu oluşturmuştur.⁷⁴⁷ Şia'nın en güçlü olduğu yer, Berasa Camii'nin de içinde bulunduğu Kerh Mahallesi'dir. Muharrimî bölgesi, Ehl-i Sünnet'in yoğunlukta olduğu bir yerdir. Bu bölgede yer alan Bâbu'l-

⁷⁴¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 40-41.

⁷⁴² Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 86.

⁷⁴³ Laoust, “Hanâbila”, III, 159.

⁷⁴⁴ Laoust, “Hanâbila”, III, 159; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 60.

⁷⁴⁵ Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, s. 87.

⁷⁴⁶ Laoust, “Hanâbila”, III, 159; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 60.

⁷⁴⁷ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 126; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 87.

Muhavvel, Hanbelilerin yoğunlukta olduğu bir semttir. Hanbelilerin faaliyetlerini yürüttükleri Mansur Camii ve Dâru's-Sultan Camii bu bölgede bulunmaktadır.⁷⁴⁸ Kerh Mahallesi'nin güneyinde bulunan Bâbu'l-Basra'nın tamamı ile Nehru'l-Kalâ'in Mahallesi ve daha birçok bölge de Hanbelilerin elindedir.⁷⁴⁹ Öyle anlaşıyor ki, Kerh Mahallesi'nin dışındaki yerlerde büyük ölçüde Hanbeliler üstün olmuştur. Hanbeliler bu dönemde, genellikle ana karargâhları olan Bâbu'l-Basra'dan, Kerh Mahallesi'ne ve Şiilerin sığınağı olan Berasa Camii'ne saldırmışlardır.⁷⁵⁰

Bu dönemde Bağdat'ta Ehl-i Sünnet denildiğinde genellikle Hanbeliler anlaşılmıştır. İbn Miskeveyh gibi bazı tarihçiler, Hanbelilerden söz ederken, Hanbeli kavramını özellikle kullanmamakta, bunun yerine 'amme kavramını kullanmaktadır. Nitekim 363/963 yılı olaylarında Sübüktekin ile Ehl-i Sünnet arasındaki ilişkiyi anlatırken 'amme kavramını kullanan İbn Miskeveyh, bunu açıklama ihtiyacı duymuş olmalı ki; "onlar, Ehl-i Sünnet olarak bilinen bir fırkadır" (وهم الفرقة المعروفة بالسنة) demektedir ve bunların Şiilere baskı uyguladıklarını belirtmektedir. İbn Miskeveyh'in bu açıklaması, ilgili dönemde, Ehl-i Sünnet dendiğinde Hanbelilerin anlaşıldığını, Şiilerle çıkan çatışmalarda Hanbelilerin başı çektiğini göstermektedir.⁷⁵¹ Hanbeli yerine 'amme kavramını kullanma hassasiyetini İbnü'l-Esîr'de de görmek mümkündür.⁷⁵² Dolayısıyla bu dönemde tarih kaynaklarında geçen Ehl-i Sünnet kavramıyla genellikle Hanbeliler kastedilmektedir. Çalışmamızda da Ehl-i Sünnet kavramıyla genellikle Hanbeliler kastedilmiştir.

Büveyhilerin Şii yanlısı politikalarından rahatsız olan Hanbeliler, tepkilerini çeşitli biçimlerde ortaya koymuşlardır. Bu dönemde Hanbeliler, devleti yöneten Büveyhilere ve Şiilere karşı halkı kışkırtmışlardır. Bu tepkiler, daha çok Sünni-Şii ayrışması şeklinde tezahür etmiş, çoğu zaman iki grup arasında çatışmaların çıkmasına yol açmıştır. Hanbeli eylemleri birçok alanda kendini göstermiştir.⁷⁵³

Şiilerin Aşure ve Gadîr-i Hum törenlerine alternatif olarak Hanbeliler, Yevmü'l-Ğâr (Mağara Günü) ve Mus'ab b. Zübeyr'i anma töreni düzenlemişlerdir. Sünnileri

⁷⁴⁸ Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, s. 71.

⁷⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, 448.

⁷⁵⁰ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 60-61.

⁷⁵¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 405.

⁷⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 8.

⁷⁵³ Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 107.

daha önce hiç kutlanmayan böyle bir günü ihdas etmeye yönelten ana sebep, Şii bayram ve törenlerinin aynı zamanda bir gövde gösterisi anlamı taşımasıdır.⁷⁵⁴ Gadîr-i Hum bayramına alternatif olarak oluşturulan Yevmü'l-Ğâr, Hz. Ebû Bekir'in Hicret sırasında, Sevr mağarasında Hz. Peygamber ile görüştüğü gün olarak kabul edilmiştir. Gadîr-i Hum bayramından sekiz gün sonra olduğu kabul edilen Yevmü'l-Ğâr (26 Zilhicce), bir bayram havasında kutlanmıştır.⁷⁵⁵ Aşure gününden sekiz gün sonra (18 Muharrem) ona alternatif olarak oluşturulan Mus'ab b. Zübeyr'i anma töreni ise bir matem havasında geçirilmiştir. Bugün Mus'ab b. Zübeyr'in katledildiği gün olarak kabul edilmiş, Şia'nın Kerbela'yı ziyaret ettikleri gibi Mus'ab b. Zübeyr'in Meskin'deki kabri ziyaret edilmiştir.⁷⁵⁶ Tarihi kaynakların bu olayı anlatış şekilleri dikkate alındığında sözü edilen törenleri ihdas edenlerin Hanbeliler olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l Cevzî, Ehl-i Sünnet'ten bir grubun;⁷⁵⁷ İbn Kesîr, Ehl-i Sünnet'e mensup bazı cahil grupların;⁷⁵⁸ Zehebî, Sünnilerin⁷⁵⁹ bunu yaptıklarını söylemektedir. İbnü'l-Esîr'in bu hususta verdiği bilgi, konunun anlaşılması bakımından önemlidir. O, Bâbu'l-Basra halkının (*ehlu Bâbi'l-Basra*), Şia'nın bu uygulamalarına mukabil yeni törenler ortaya koyduğunu söylemektedir.⁷⁶⁰ Bâbu'l-Basra halkının tamamının Hanbeli olduğu⁷⁶¹ göz önünde bulundurulduğunda, bu törenleri ihdas edenlerin Hanbelilerden başkası olmadığı kolayca görülebilmektedir. Öyle anlaşıyor ki, bu törenlerden birincisinde, Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ali karşısındaki üstünlüğü vurgulanmıştır.⁷⁶² Mus'ab b. Zübeyr'in katledilmesinin bir matem konusu olarak seçilmesinde ise, muhtemelen onun öldürülmesi ile Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da katledilmesi arasında bir benzerlik kurulmak istenmiştir. Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve onun Irak valisi Mus'ab b. Zübeyr, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705)'ın ordusu ile savaşarak hayatını kaybetmiştir. Tıpkı Hz. Hüseyin gibi o da, ordusu tarafından terk edilmesine, yanında sadece çok yakın adamları ve az sayıdaki akrabası

⁷⁵⁴ Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, s. 169; Güner, *Büveyhilerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 231.

⁷⁵⁵ Hilâl es-Sâbî, *el-Cüz'ü's-Sâmin min Târîhi's-Sâbî*, VII, 6; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 9-10; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 482-483.

⁷⁵⁶ Hilâl es-Sâbî, *el-Cüz'ü's-Sâmin min Târîhi's-Sâbî*, VII, 6; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 9-10; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 25; a.mlf., Zehebî, *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 176; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 482-483.

⁷⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 14.

⁷⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 482.

⁷⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 25.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 9.

⁷⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, IV, 448.

⁷⁶² Güner, *Büveyhilerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 232.

kalmasına, Abdülmelik'in emanla teslim olması halinde kendisini affedeceğine dair sözüne rağmen savaşıma devam etmiş ve öldürülmüştür (Cemâziyelevvel 72/Ekim 691).⁷⁶³

Büveyhiler döneminde Şiilerin *sebbü's-sahabe* (sahabenin lanetlenmesi) geleneği, sahabe duyarlılığının artmasına neden olmuştur.⁷⁶⁴ Bu tür uygulamalar başladıktan sonra Hanbeli âlim Ebu'l-Kâsım el Hırakî Bağdat'tan ayrılarak Şam'a sığınmış, burada vefat etmiştir.⁷⁶⁵ Ğulâm Hallâl, *sebbü's-sahabe* uygulamasından rahatsız olmuş, evinden başka bir yere hicret etmiştir.⁷⁶⁶

Şiilerin sahabeye yönelik tavırlarına tepki olarak bazı meslek grupları, bütün enerjilerini sahabenin faziletlerini halka anlatmak için harcamışlardır. Kussâs (hikayeciler), camilerde, sokaklarda, çarşı ve pazarlarda dolaşarak halka sahabenin faziletlerini anlatmış, vaizler de camilerde bu görevi ifa etmişlerdir. Kussâs ve vaizler bu işleri yaparken zaman zaman gerginlik çıkarmaktan, farklı mezhep mensuplarını (özellikle Hanbeliler ile Şiayî) birbirlerine karşı kışkırtmaktan çekinmemişlerdir.⁷⁶⁷ Kussâs ve vaizlerin bu faaliyetlerinden rahatsız olan Büveyhî yöneticileri, bazı dönemlerde vaaz vermeyi ve kıssa anlatmayı yasaklamışlardır. Nitekim Bağdat'taki Sünnî-Şii tartışmalarının toplumsal barışı bozması üzerine, Büveyhî hükümdarı Adudüddavle (ö. 372/983), bu durumdan vaizleri ve kıssacıları sorumlu tutarak bu tür faaliyetleri yasaklamıştır. Ancak Hanbeli âlim-vaiz İbn Sem'ûn (ö. 387/997) bu emre uymamış, vaazlarına devam etmiştir. Bunun üzerine Adudüddavle, İbn Sem'ûn'un huzuruna getirilmesini emretmiştir. Rivayete göre, İbn Sem'ûn hükümdarın sarayına geldiğinde, Adudüddavle'nin yaptığı yanlışları hatırlatarak ona vaaz etmiştir. İbn Sem'ûn'un konuşmasından etkilenen Adudüddavle'nin gözleri buğulanmış ve onu serbest bırakmıştır. Adudüddavle, vaizin samimiyetini test etmek amacıyla kendisine üç bin dirhem ve bir miktar kıyafet götürülmesini, hediyeleri kabul etmesi durumunda kellesinin kendisine getirilmesini emretmiştir. Ancak İbn Sem'ûn, ihtiyacının

⁷⁶³ Hâlid Kebîr 'Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, s. 65; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 232; H. Lammens-Ch. Pellat, "Mus'ab b. al-Zubayr", *ET*, VII, 649-650; İrfan Aycan, "Mus'ab b. Zübeyr", *DİA*, XXXI, 227.

⁷⁶⁴ Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 233.

⁷⁶⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 148; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 171-172; Laoust, "al-Khirakî", s. 9; Özen, "Hırakî", 322.

⁷⁶⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 225.

⁷⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 254; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s.233.

olmadığını, hükümdarın çevresindeki kimselerin kendisinden daha muhtaç olduğunu söyleyince, Adudüddavle ona ilişmemiştir.⁷⁶⁸

Sahabe konusundaki hassasiyet, eğitim kurumlarına da yansımış, hocalar büyük camilerde veya ders halkalarında sahabenin faziletlerine dair rivayetleri telebelerine *imlâ* ettirmişlerdir. Büveyhilerin, sahabenin faziletlerini anlatmayı yasaklamaları ve camilere sahabeye söven (sebbeden) yazılar yazmaları üzerine Muhammed b. Abdullah b. İbrahim b. Abdeveyh eş-Şafî (ö. 354/965), Medine Camii'nde (*Câmi'u'l-Medîne*) ve Bâbu's-Şam'daki mescidinde ibadet ve Allah'a yakınlaşmak amacıyla sahabenin faziletini *imlâ* ettirmiştir.⁷⁶⁹ Gulâm Sa'leb (ö. 345/956) olarak bilinen Hanbeli dilci, Muaviye'nin faziletleri ile ilgili bir risale (*cüz*) yazmış, kendisinden ders almaya gelen kimselere öncelikle bu kitabı okumayı şart koşturmuştur.⁷⁷⁰

Şia'nın Muaviye karşıtlığı, Hanbeliler arasında Muaviye kültürünün oluşmasına neden olmuştur.⁷⁷¹ Bir Sünni-Hanefî olan Coğrafyacı Makdisî, Hanbelilerin Muaviye sevgisi hususunda aşırı (*ifrat*) gittiklerini söylemiş ve başından geçen bir olayı anlatmıştır. Makdisî, Vâsıt camisinde olduğu sırada, bir kişinin Hz. Peygamber'den hadis rivayet ettiğini görmüştür. Sözde Hz. Peygamber'den gelen bir *senedle* rivayet edilen bu hadis şöyledir: "Kıyamet günü Allah, Muaviye'yi kendisine yaklaştırır ve yanına oturtur, eli ile onu giydirir ve onu damat gibi süsleyerek mahlukata sunar". Bunu duyan Makdisî, bu sözler karşısında dayanamayarak; "Neden? Ali ile savaştığı için mi Allah Muaviye'den razı oldu? Yalan söylüyorsun ey sapık" demiştir. Bunun üzerine, sözde hadisi rivayet eden şahıs; "Yakalayın şu Rafizîyi" demiştir. Makdisî, bundan sonra halkın kendisine saldırdığını, ancak aralarında kendisini tanıyanların çıkmasıyla kurtulabildiğini söylemiştir.⁷⁷²

Büveyhiler döneminin Hanbeli âlimlerinden biri olan Ebû Hafs El-Ukberî (ö. 378/988-999) vasıtasıyla bize ulaşan bir rivayet, Muaviye'nin Hanbeliler arasındaki konumunu ortaya koymaktadır. Bu rivayete göre şayet bir kişi, "eğer Muaviye cennete

⁷⁶⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 283-4; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 254-255; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 509-510; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 153-154.

⁷⁶⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 483; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 173.

⁷⁷⁰ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 129.

⁷⁷¹ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 64; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 235.

⁷⁷² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, s. 126.

gitmeyecekse üç talakla boş olayım” şeklinde yemin ederse, nikâhına herhangi bir zarar gelmez denilerek adeta Muaviye’nin cennetteki yeri garanti altına alınmıştır.⁷⁷³

Yine Ebû Hafs el-Ukberi’nin, İbn Batta (ö. 387/997) vasıtasıyla aktardığı bir rivayette İbrahim el-Harbî, Hz. Ali’nin Kufelilere hitaben; “Ey Kufeliler, benim boynumda bir şey var ki, onu kendi boynumdan çıkarıp sizin boynunuza yüklemek istiyorum” şeklinde bir şey söylediği, ardından şu olayı anlattığı belirtilmiştir: Muaviye ile birlikte Hz. Peygamber’in yanında oturduğumuz bir sırada, Hz. Peygamber, aniden kalemi benim elimden alarak Muaviye’nin eline koydu. Ancak ben bundan dolayı bir rahatsızlık hissetmedim. Çünkü bunun Allah’ın bir emri olduğunu biliyorum.⁷⁷⁴ Rivayete göre Hz. Ali, kalemin kendisinden alınıp Muaviye’ye verilmesinden bir rahatsızlık duymamış, bunu Allah’ın takdiri/emri olarak kabul etmiştir. Bu rivayet, Emeviler döneminde ortaya çıkan *Kader* tartışmaları çerçevesinde değerlendirildiğinde, sanki hilafetin de Hz. Ali veya Alioğulları’ndan alınıp Muaviye’ye dolayısıyla Ümeyyeoğulları’na verilmesinin de İlâhi takdir olduğu, bundan dolayı bir hak iddia etmenin yersiz olduğu mesajı verilmek istenmektedir.

Hanbeliler arasındaki Muaviye bağlılığı, sosyal hayatta ona rahmet dilemek şeklinde tezahür etmiştir. Su dağıtıcıları mesleklerini icra ederken “Allah Muaviye’ye rahmet etsin (رحم الله معاوية)” diye seslenmişlerdir. Su dağıtıcıları bunu söylerken, muhataplarının da aynı cümleyi tekrarlamalarını beklemekteydiler. Kraemer, Muaviye taraftarlığının, Ali karşıtlığının bir maskesi olduğunu iddia etmiştir. Ona göre, “Allah Muaviye’ye rahmet etsin” şeklinde seslenilirken kastedilen şey, “Allah Ali b. Ebî Tâlib’e lanet etsin (لعن الله علي بن ابي طالب)”dır.⁷⁷⁵ Öyle görünüyor ki, Şiilerin Hz. Ali taraftarlığı, muhaliflerinde ona düşmanlık şeklinde tezahür etmiştir. 363/973-974 yılında Bağdat’ta Şiilerin Aşure törenleri sırasında Şiilerle Sünniler arasında bir çatışma meydana gelmiştir. Bunun üzerine Sûku’t-Ta’âm halkı, devenin üzerine bindirdikleri bir kadına Aişe ismini vermiş, içlerinden bazıları Talha, diğerleri Zübeyir olduğunu

⁷⁷³ İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, III, 294-295.

⁷⁷⁴ İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, III, 295.

⁷⁷⁵ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 64-65.

Muaviye’ye rahmet dileme âdeti sadece bu dönemde değil, daha önce Muaviye karşıtlığının ortaya çıktığı zamanlarda da uygulandığı anlaşılmaktadır. Halife Mutezid, 284/897 yılında Şiileri memnun etmek amacıyla bazı uygulamalarda bulunmuştur. Bu çerçevede, Muaviye’nin de içinde bulunduğu birçok Emevi halifesinin hutbelerde lanetlenmesini istemiş, cami görevlilerinin, su dağıtanların ve içenlerin Muaviye’yi rahmetle anmalarını yasaklamıştır. Konu ile ilgili bkz.: Taberî, *Tarihü’t-Taberî*, X, 54, 62; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 371-372; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târih*, VI, 391.

söylemişlerdir. Bu şekilde sokaklarda dolaşarak “Biz, Ali b. Ebî Tâlib’in taraftarları ve bu gibi kötü (şerli) kimselerle savaşıyoruz” diyerek halkı Şiilerle çatışmaya çağırmışlardır.⁷⁷⁶

422/1031 yılında gazaya çıkmak isteyen, el-Mezkûr diye bilinen el-Hazlecî es-Sûfî isimli bir şahıs, etrafına topladığı birçok kişiyle sokaklarda “Bugün Ebû Bekir”, “Bugün Ömer”, “Bugün, Muaviye’nin günüdür” şeklinde slogan atarak halkı gazaya çıkmaya davet etmiştir. Bu olay, Şiilerle Hanbeliler arasında çatışmaların çıkmasına neden olmuş, çarşı ve pazarlar tahrip edilmiş, iki taraftan birçok kişi öldürülmüştür.⁷⁷⁷

Büveyhiler döneminde Şiilerin yönetim tarafından desteklenmesi aşırı mutaassıp Hanbelilerin öfkelenmesine, çoğunlukla taraflar arasında çatışmalara neden olmuştur. Bu nedenle bir asırdan daha fazla süren Büveyhilerin idaresindeki Bağdat’ın tarihi, bir açıdan Sünni-Şii çatışma tarihine dönüşmüştür.⁷⁷⁸ Halife Mutî’in Şiaya bir tepki olarak Sünni olduğunu ilan etmesi, otuz bin Hanbelinin etrafında toplanmasını sağlamış, halifenin açıklaması, Hanbelilerin elini güçlendirmiştir.⁷⁷⁹ Özellikle Aşure ve Gadîr-i Hum törenlerinin yapılmaya başlandığı tarihten itibaren, resmi anma törenleri, Şiilerle Sünniler arasında çatışma günlerine dönüşmüştür. Çatışmalar, çoğunlukla Bâbu’l-Basra’daki Sünni Hanbelilerin, Kerh Mahallesi’ndeki Şiilere saldırmasıyla başlamış, daha sonra zengin tüccarların yaşadığı Bâbu’Tâk’a, Dâru’l-Kalâin’e ve şehrin diğer bölgelerine yayılmıştır.⁷⁸⁰

338/949 yılı Rebiülevvel ayında Sünnilerle Şiiler arasında çıkan bir çatışmada Kerh Mahallesi yağmalanmıştır.⁷⁸¹ 340/952 yılı Ramazan ayında Kerh tekrar çatışmaların merkezi olmuştur.⁷⁸² Benzer bir çatışma 346/957’de meydana gelmiştir.⁷⁸³ 348/959 yılı Cemaziyelevvel ayında bir dizi çatışma meydana gelmiş, birçok kişi

⁷⁷⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, VII, 340.

⁷⁷⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 213-214; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, VIII, 199-200; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXIX, 9-10.

⁷⁷⁸ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 50-51; Hasan Müneymine, *Târîhu’d-Devleti’l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve’l-İktisâdî ve’l-İctimâ’î ve’s-Sekâfî -Mukâta’atu Fâris- 334-447 h, 945-1055m*, ed-Dâru’l-Câmî’iyye, Beyrut, 1407/1987, s. 282; Güner, *Büveyhilerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 238.

⁷⁷⁹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 46; Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, s. 115-116.

⁷⁸⁰ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 50; Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L’epoque Abbasside*, s. 107-108.

⁷⁸¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XV, 199.

⁷⁸² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XV, 209.

⁷⁸³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 109; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XV, 231.

öldürülmüş, Şii bölgesi olan Bâbu't-Tâk'ın birçok yerinde yangın çıkmıştır.⁷⁸⁴ 349/960 yılı Şaban ayında Kantaratü'l-Cedîde (Yeni Köprü)'de çıkan çatışmalarda da birçok kişi hayatını kaybetmiş, Berâsâ dışındaki hiçbir camide Cuma namazı kılınmamış, Haşimoğullarından birçok kişi fitneye sebep oldukları gerekçesiyle tutuklanmıştır.⁷⁸⁵

Aşure matemlerinin yapıldığı ikinci yıl (353/964) Katî'atu Ümmi Cafer ve Kureyş Mezarlığı'nda Sünnilerle Şiiler arasında çatışma çıkmış, bu sırada bazı soygun olayları meydana gelmiş, birçok kişi yaralanmıştır.⁷⁸⁶ Ertesi yıl yapılan Aşure törenlerinde Sünniler, Berâsâ mescidine saldırmış iki Şiiyi öldürmüşlerdir.⁷⁸⁷ 381/992 yılı Gadîr-i Hum kutlamaları sırasında tekrar karışıklıklar meydana gelmiş, her iki taraftan birçok kişi öldürülmüştür. Bâbu'l-Basra'da yaşayan Hanbeliler ayaklanarak Büveyhilerin bayrağını yakmışlardır. Bunun üzerine birçok Hanbeli tutuklanarak öldürülmüştür. Öldürülen kimseler halka ibret olması amacıyla köprülere asılmıştır.⁷⁸⁸

380/990 yılında Ayyârûn diye bilinen bir grubun başlattığı ayaklanma Kerh Mahallesi'nde yaşayan Şiilerle Bâbu'l-Basra'daki Sünni-Hanbelilerin çatışmasına dönüşmüştür. Birçok hırsızlık olayının meydana geldiği bu karışıklıklar sırasında evlere baskınlar yapılmış, Düccâc nehri civarında yangın çıkmış, olaylarda maddi kayıplar yaşanmıştır.⁷⁸⁹ Ertesi yıl (381/991) Gadîr-i Hum kutlamaları sırasında Hanbelilerle Şiiler arasında benzer bir çatışma meydana gelmiştir. Uzun süre devam eden bu çatışmalarda Hanbeliler, Büveyhî bayraklarını yakmışlardır. Büveyhî idaresi, olaylara karışmakla suçlanan birçok kişiyi öldürerek köprülere asmıştır.⁷⁹⁰ Şiilerle Sünni-Hanbeliler arasında çıkan bu çatışmalar Büveyhiler dönemi boyunca devam etmiştir.

⁷⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 263; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 237.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 267; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXV, 231; Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yafi'î el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzan fî Ma'rifeti mâ Yü'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, Veda'a Havâşîhi: Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997, II, 257; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 242.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 155; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 286; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 264.

⁷⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 161; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 269.

⁷⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 439; Hâlid Kebîr 'Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, s. 66.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 344; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 436.

⁷⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 356; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 457; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 439.

Büveyhiler döneminde Şiilerle Sünniler arasında çıkan çatışmalar zaman zaman siyasi-dini bir boyut kazanmıştır.⁷⁹¹ 361/971 ve 363/973 yıllarında yaşanan şiddetli ayaklanmalar, Muizüddeve'nin Sünni devlet adamı Sübüktekîn ve Muizüddeve'nin oğlu Şii Bahtiyâr arasındaki güç dağılımı anlaşmazlıkları nedeniyle çıkmıştır. Bu savaş sırasında, toplum iki ayrı cepheye bölünmüş, Hanbeliler Sübüktekîn ve Türkleri desteklerken; Şiiler Bahtiyâr'ı ve Deylemlileri desteklemiştir. Bu çatışmalar sırasında birçok kişi ölmüş ve yaralanmıştır.⁷⁹² İbn Miskeveyh, önceleri iki mezhep arasında sadece dini alanda görülen fanatizmin, sonradan hem dini hem de dünyevi alanda görülmeye başlandığını belirtmiştir.⁷⁹³

Büveyhî emiri Bahâüddeve, Sünnilerle Şiiler arasındaki gerilimi azaltmak amacıyla 392/1002 yılında her iki mezhebin törenlerini yasaklamış, Şii kelamcı Şeyh Müfid'i (ö. 413/1022)⁷⁹⁴ sürgüne göndermiştir.⁷⁹⁵ Ancak 402/1011'de Büveyhî veziri Fâhru'l-Mülk'ün Kerh ve Bâbu't-Tâk'taki Şiilere Aşure matemlerini yapma izni vermesiyle⁷⁹⁶ törenler sırasında çıkan çatışmalar tekrar alevlenmiştir. Bu çatışmalar Büveyhiler dönemi boyunca devam etmiştir. Nitekim 406/1015 yılında Şii-Sünni çatışmalarının artması üzerine vezir, Şii Kelamcı Şerîf el-Murtazâ'yı,⁷⁹⁷ Şiileri herhangi bir tören yapmamaya ikna etmek üzere görevlendirmiş, böylece olaylar kısa süreliğine de olsa yatışmıştır.⁷⁹⁸

442/1050 yılında ilginç bir olay yaşanmış, Şiilerle Sünniler arasında bir işbirliği gerçekleşmiştir. Bu anlaşmanın gereği olarak Şii mahallelerinde Sünni ezanı; Sünni mahallelerde Şii ezanı okunmuştur. Sünniler de Şiilerle birlikte Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret etmiş; Kerh Mahallesi'ndeki Şiiler, sahabeye rahmet dileyip onlardan hoşnut olduklarını ilan etmişlerdir.⁷⁹⁹ Şiilerle Sünnileri işbirliğine sevkeden asıl saikin ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. İbnü'l-Cevzî, İbnü'n-Nesevî'nin

⁷⁹¹ Sabari, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside*, s. 108.

⁷⁹² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 390-393, 396-404; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 329-330, 343.

⁷⁹³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 405.

⁷⁹⁴ Şeyh Müfid için bkz.: Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013; Avni İlhan, "Müfid, Şeyh", *DİA*, XXXI, 502-503.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 33.

⁷⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 82; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 537.

⁷⁹⁷ Şerîf el-Murtazâ için bkz.: Mustafa Öz, "Şerîf el-Murtazâ", *DİA*, XXXVIII, 586-588.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 111.

⁷⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 325; Yafi'î, *Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzan*, III, 47; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 716-717.

faaliyetlerinin bunda etkili olduğunu söylemiştir. Halife, *Sâhibu'l-Ma'ûna* (emniyet görevlisi) İbnü'n-Nesevî'yi Bağdat'ta süregelen Sünni-Şii çatışmalarını dindirmek amacıyla görevlendirmiştir. İbnü'n-Nesevî'nin olaylara müdahalesi çoğunlukla şehrin yakılıp yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. İbnü'n-Nesevî'nin faaliyetlerinden rahatsız olan her iki mezhep mensupları anlaşmaya karar vermişlerdir.⁸⁰⁰ İbn Kesir, uygulamanın tuhaf olduğunu, ancak bunun takkiye olabileceğini söylemiştir.⁸⁰¹

Sünni-Şii ittifakı uzun sürmemiş, 443/1051'de Kerh Mahallesi'nde yaşayan Şiilerin duvarlara “Muhammed ve Ali beşerin en hayırlılarıdır (محمد وعلي خير البشر)” ibaresini yazmaları üzerine, Sünniler buna karşı çıkmış ve Şiilerin “Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır; kim bundan hoşnut olursa şükretmiş olur, kim bunu kabul etmezse küfre girer (محمد وعلي خير البشر فمن رضي فقد شكر ومن أبا فقد كفر)” ibaresini yazdıklarını iddia etmişlerdir. Ancak Kerh'li Şiiler, geleneksel olarak ilk ibareyi yazdıklarını, buna bir şey eklemediklerini söylemişlerdir. Şiilerle Sünniler arasındaki bu anlaşmazlık fitneye neden olunca, Halife Kâim, Abbasilerin nakibi Ebû Temmâm ile Alevilerin nakibi Adnân b. er-Râdî'yi durumu öğrenmeleri için görevlendirmiştir. Görevlilerin hazırladığı rapor Sünni halkı şaşırtmıştır. Çünkü her ikisi de Şiilerin haklı olduğunu Halife'ye rapor etmiştir. Bunun üzerine Halife çatışmaların sonlandırılmasını istemiştir. Ancak Kadı İbnü'l-Müzehebb, ez-Züheyri ile Ashâb-ı Abdussamed⁸⁰² olarak bilinen ve çoğunlukla Hanbelilerden oluşan bir grup, halkı Şiilerle savaşmaya davet etmişlerdir. Olaylar sırasında, Şiilerin Dicle nehrinden su almaları engellenmiş, Şii imamların kabirlerinin bulunduğu meşhed başta olmak üzere birçok türbe ve mezar yakılıp yıkılmış, bazı kişilere ait cesetler mezarlarından çıkarılmış, Berâsâ Camii'nde Cuma namazları iptal edilmiş, çatışmalar sırasında ölenler olmuştur.⁸⁰³ İbnü'l-Esîr'in

⁸⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 325.

⁸⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 716-717.

⁸⁰² Abdussamed b. Ömer Ebu'l-Kâsım el-Bağdâdî ed-Dineverî (ö. 397): Zahid ve âlim olduğu rivayert edilen Abdussamed, meşhur bir vaizdir. Yaşadığı dönemde, *Ashâbu Abdussamed* diye bilinen taraftarlarıyla birlikte ahlâkî yozlaşmaya karşı şiddetli bir şekilde mücadele etmiştir. Kaynaklarda Ehl-i Hadis'ten olduğu, Şafii fikhî okuduğu belirtilmektedir. Hanbeli olduğuna dair açık bir rivayet olmamakla birlikte, Hanbeli âlim Ebû Bekir en-Neccâd'dan hadis alması, etrafında birçok Hanbeli'nin olması, öldüğünde Ahmed b. Hanbel'in yanına defnedilmesi onun mezheple ilişkisini göstermektedir. Ayrıca mücadele tarzı da Hanbeli olduğu izlenimi vermektedir. Muhtemelen o, **Şafii-Hanbeli (fıkıhta Şafii; itikatta Hanbeli)** idi. Abdussamed'in ölümünden sonra da taraftarları onun ismini kullanarak, çeşitli eylemler gerçekleştirmişlerdir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 310-312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 55-57; Sübkî, *Tabakâtu'sh-Şafiyyeti'l-Kübrâ*, III, 329-330; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 516-517.

⁸⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 329-331; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 301-302; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 719-720.

olayları anlatırken kullandığı “dünyada benzeri görülmemiş çirkin ve adice işler cereyan etti”⁸⁰⁴ cümlesi olayın boyutlarını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Büveyhiler döneminde Hanbeliler daha çok Şiilerle gerilim yaşamalarına rağmen, diğer mezheplere de kayıtsız kalmamış, Hanbelilerin Mutezileye olan karşıtlıkları devam etmiştir. 360/970 yılında *halku'l-Kur'an* ile ilgili görüşleri nedeniyle Medine Camii'nde Mutezilî Mutahhar b. Süleyman'a saldırmışlardır.⁸⁰⁵

2.3. HANBELİ-ABBASİ HİLAFETİ İŞBİRLİĞİ: KÂDİRÎ İTİKÂD BEYANNAMESİ (*EL-İ'TİKÂDU'L-KÂDİRİYYE*)

Büveyhilerin 334/945 yılında Bağdat'a girmesinden Kâdir dönemine kadar Abbasi halifeleri sembolik olarak varlıklarını devam ettirmelerine rağmen idari anlamda herhangi bir yetkiye sahip olamamışlardır.⁸⁰⁶ Ancak Kâdir (381-422/974-991) dönemine gelindiğinde sosyo-politik şartların da değişmesiyle birlikte Halife varlığını hissettirmiş, bu konuda bazı eylemlerde bulunmuştur.

Büveyhilerin zayıflama sürecine girişi ile başlayıp, Selçukluların Bağdat'a girmesine kadar devam eden süre içerisinde Abbasi Halifeleri Kâdir ve halefi Kâim, Büveyhiler, Gazneliler ve Selçuklular arasında dengeli ve dikkatli bir politika izlemiş, zaman zaman birini diğerine karşı desteklemiş, zaman zaman da onları birbirine karşı kullanmışlardır. Ayrıca sözü edilen Halifeler, Bağdat'ta nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Hanbelilerin desteğini de arkalarına alarak kendilerine en azından Bağdat'ta yerel bir etkililik alanı açmışlardır.⁸⁰⁷ Böylece seleflerinden daha etkili bir politika yürütmüşlerdir. Bu iki halife edilgenlikten kurtulmak, Büveyhî idarecilerine karşı Abbasilerin hukukunu korumak amacıyla bir dizi eylemde bulunmuşlardır.⁸⁰⁸

Halife Kâdir, 381/947 yılında hilafete geçtikten sonra Abbasi hilafetini yeniden güçlendirmek amacıyla kendisinden önceki halifelerden farklı bir politika izlemiş, Büveyhî yönetimine ve Şiaya karşı Sünni-Hanbelileri açıkça destekleyen uygulamalarda bulunmuştur. Kâdir, bir taraftan Sünni anlayışın esaslarını yeniden ortaya koyarak Ehl-i Hadis'in temel görüş ve akidelerine aykırı fikirleri bulunan fırka ve mezheplere karşı

⁸⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 302.

⁸⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 206; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 48.

⁸⁰⁶ Büveyhiler döneminde Müktefî (333-334/944-946), Mutî (334-363/946-974), Tâ'î (366-381/974-991), Kâdir (381-422/991-1031) ve Kâim (422-467/1031-1075) görev yapmıştır.

⁸⁰⁷ Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 198.

⁸⁰⁸ Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 246.

mücadele etmiş, diğer taraftan Büveyhiler döneminde yetkilerini kaybeden Abbasi hilafetini yeniden eski gücüne kavuşturmayı amaçlamıştır. Bu dönemdeki sosyo-politik gelişmeler, Halifenin Sünni-Hanbeli yanlısı politikalar geıştirmesini kolaylaştırmıştır.⁸⁰⁹

Halife Kâdir'in ilk yıllarında Abbasi hilafeti, uzun süredir Büveyhilerin baskısı altında olmanın yanısıra, dışardan gelen etkiler sebebiyle de güç kaybetmekteydi. Bu dönemde Mısır Fâtımî halifesi, dâîleri vasıtasıyla gerçekleştirdiği propaganda faaliyetleri çerçevesinde sürekli gücünü arttırmış, Abbasi hilafetinin yetki alanı içerisinde bulunan pek çok yerde hutbeler Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh adına okunmuştur. Hutbelerin Fâtımî halifesi adına okunduğu yerlerin arasında en çok dikkat çeken Mekke olmuştur. Mekke şerifi Ebu'l-Fütûh, Kâdir-Billâh'a biat etmediği gibi, Abbasi halifesinin yönetimi altında bulunan Iraklı tebaaya da hac izni vermemiştir. Ancak daha sonra Abbasi halifesinin adına hiçbir resmi sembol taşımamaları şartıyla Iraklılara hac izni vermiştir. Bunun dışında Bağdat'ın özellikle Şii mahalleleri başta olmak üzere Musul, Kûfe ve Enbâr gibi yerlerde de hutbeler, Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh adına okunmuştur.⁸¹⁰ Makrîzî, dönemin Fâtımî halifesi Hâkim'i, Me'mûn'a benzetmiştir. Hâkim'in, Fâtımî davetinin yayılması için çok çalıştığını, Mısır, Şam ve Afrika'da onun adına hutbe okunduğunu söylemiştir. Hâkim, Fâtımî davetini yaymak amacıyla ihtiyaç duyulan her yere para göndermiş, bu faaliyetleriyle Horasan'da Şiiliği ikame etmiştir.⁸¹¹ el-Antâkî, Hâkim'in Fâtımî davetini yaymak amacıyla Iraklılara ve Haricilere bol miktarda para dağıttığını, böylece davetinin Rey'in tamamına yayılarak Bağdat kapılarına dayandığını belirtmiştir.⁸¹²

Bir taraftan Abbasi hilafetini zor durumda bırakan bu gelişmeler olurken; diğer taraftan Abbasilere hareket alanı açan bazı gelişmeler de olmuştur. Adudüddavle'nin 381/991 yılında ölmesiyle birlikte Büveyhî Devleti'nde taht kavgaları başlamıştır. Adudüddavle'nin oğulları Ebû Kâlîcâr el-Merzubân (Samsâmüddavle), Ebu'l-Fevâris

⁸⁰⁹ Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife*, 4 (2), Güz 2004, s. 221, 231; Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, 283.

⁸¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 74-77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 532; M. Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002, s. 78; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", s. 229.

⁸¹¹ Takiyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyinel-Hulefâ*, thk.: Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed, el-Meclisü'l-A'lâ li'l-Şüûni'l-İslâmiyye-Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-Arâbî, Kahire, 1416/1996, II, 117.

⁸¹² Yahyâ b. Said b. Yahyâ el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî*, thk.: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Carûs Burs, Trablus-Lübnan, 1990, s. 302-303.

Şirzîl (Şerefüddeve) ve Ebû Nasr Husrev Fîrûz Hâşâd (Bahâüddeve) arasındaki taht kavgaları nedeniyle Büveyhilerin birliği bozulmuş, devlet güç zaafına uğramış ve eski gücünü büyük ölçüde kaybetmeye başlamıştır.⁸¹³ Taht kavgaları sırasında kardeşlerden her biri halifenin desteğini almak istemiş, halifeye yakın olmak bir üstünlük olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu süreçte Bahâüddeve ile Halife Kâdir arasında bir yakınlaşma oluşmuş, Halife, kızını Bahâüddeve ile evlendirmiştir.⁸¹⁴ Bu durum Abbasilerin elini güçlendirmiş, halifelerin de kıymetini arttırmıştır.⁸¹⁵

Aynı dönemde Gazneliler Devleti (352-582/963-1186) yükselişe geçmiştir. Sâmanî topraklarını ele geçirerek Abbasilerle komşu olan Gazneli Mahmut'un yaptığı ilk işlerden biri Abbasi halifesine bağlılığını bildirmek olmuştur.⁸¹⁶ Sâmanî topraklarında hâkimiyetini tesis eden Gazneli Mahmut, Halife Kâdir adına hutbe okutmuş, gelişmeleri de bir elçi vasıtasıyla Abbasi halifesine bildirmiştir. Elçiyi kabul eden halife Kâdir, Gazneli Mahmut'a hil'at ve çeşitli hediyeler göndererek ona "Yemînüddeve ve Emîrû'l-Mille" ünvanını vermiştir.⁸¹⁷ Her fırsatta halifeye bağlılığını bildiren, çıktığı seferlerde elde ettiği ganimetlerden Bağdat'a hediyeler göndermeye özen gösteren, fetihnamelerinde kendisini Sünni inancın bir savaşçısı olarak tanımlayan Sultan Mahmut'un bu tutumu, Halife Kâdir'in daha rahat hareket etmesini, Hilafete eski itibarını tekrar kazandırmaya yönelik projeler üretmesini temin etmiş ve Sünni-Hanbeli yanlısı politikalarında ona kolaylık sağlamıştır.⁸¹⁸

⁸¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 421; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, s. 69 vs.; Hasan Müneymine, *Târîhu'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, s. 137-158; Hasan Ahmed Mahmûd-Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *el-'Âlemü'l-İslâmî fi'l-'Asri'l-Abbâsî*, s. 531-537; Heribebert Busse, "Büveyhiler", Hakkı Dursun Yıldız (İlmî müşavir ve redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi I-XIV*, (ss. V, 509-562), Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, V, 547-562; Merçil, "Büveyhiler", VI, 497-498; D. Sourdel, "al-Kâdir Bi'llâh", Sourdel, IV, 378-379.

⁸¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 464.

⁸¹⁵ Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2008, s. 274.

⁸¹⁶ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 15-16; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 72-73; Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, Çev.: Ahmet Fidan-Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 1991, I, 237-238.

⁸¹⁷ Ebû Nasr Muhammed b. Abdulcebbâr el-Utbî, *Târîhu'l-Yemînî*, thk.: İhsân Zü'n-Nûn Abdullatîf es-Sâmîrî, Dâru't-Talî'a, Beyrut, 1424/2004, s. 178; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 3-6; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VI, 230-231; Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 73.

⁸¹⁸ Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s. 262; Süleyman Genç, "H. V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme", *D.E.Ü.İ.F.D.*, 25, 2007, s. 288; a.mlf., "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", s. 234-235.

Bu sosyo-politik ortam içerisinde Halife Kâdir, bir taraftan Büveyhiler ve Fâtımîlerle mücadele ederken; diğer taraftan Sünni-Hanbeli yanlısı bir tutum sergileyerek neredeyse Hanbelilerin dışındaki bütün fırkalarla mücadele etmiştir.

Kâdir'in halife olmasından kısa bir süre sonra Büveyhî emirlerinden Sâbûr b. Erdeşîr Bağdat'ın Kerh Mahallesi'nde *Dâru'l-İlm* adında bir kütüphane kurmuş ve buraya birçok kitap vakfetmiştir (383/993).⁸¹⁹ Fâtımîler'in kurduğu Ezher Üniversitesi'nin bir kopyası olan ve İmâmî Şiiğin propagandasını yapmayı amaçlayan bu kütüphane,⁸²⁰ bazı tarihçiler tarafından İslam'ın ilk medresesi olarak da kabul edilmiştir.⁸²¹ Halife Kâdir, sözünü ettiğimiz faaliyetlerine ilk defa bu kütüphanenin kurulması vesilesiyle başlamış, bu kütüphaneye karşılık Bağdat'ın Harbiye Mahallesi'nde Ehl-i Sünnet inancına hizmet etmek amacıyla bir camii (Mescidü'l-Harbiye) inşa ettirmiştir.⁸²²

Aynı yıl (383/993) Halife Kâdir, hacdan dönen Horasanlıları huzuruna kabul etmiş, hutbelerin kendi adına okunmasını istediği bir mektubu hacılar vasıtasıyla Horasan emirine göndermiştir.⁸²³

Halife Kâdir'in Büveyhiler'e karşı güçlü konumda olduğunu ve bundan sonraki süreçte Büveyhiler'in her istediğini yerine getirmeyeceğini gösteren ilk olay 394/1003 yılında meydana gelmiştir. Halife ile yakınlığı bilinen Büveyhî emiri Bahâüddeve, 394/1003 yılında Şia'ya mensup olan Şerif Razî'nin babası Ebû Ahmed Hüseyin b. Mûsâ el-Mûsevî'yi (ö. 400/1009) *Kâdi'l-Kudât*, *Hac Emirliği*, *Mezalim Mahkemeleri Başkanlığı* ve *Nikâbetu't-Tâlibîn* gibi dini, siyasi ve toplumsal yönleri bulunan önemli makamlara atamak istemiş, Mûsevî'nin tayin edildiğine dair belgeyi mutad olduğu şekilde Bağdat'a Halife'ye göndermiştir. Ancak Kâdir, önüne gelen bu atamayı onaylamamıştır.⁸²⁴ Bu olay, Kâdir'in Büveyhilere karşı takındığı ilk ve en önemli tavır

⁸¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 464; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 447; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 433.

⁸²⁰ Cahen, "Buwayhids or Bûyids", I, 1352.

⁸²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 447.

⁸²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 365; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 446; Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 87; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", s. 223.

⁸²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VII, 463-464.

⁸²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 30-31; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 504.

olarak bilinmektedir.⁸²⁵ Sorunun çözümü için Halife ile Bahâüddeve arasında bir dizi mektuplaşma olmuş, sonuçta Halife, Mûsevî'nin bürokratik görevlere atanmasını kabul etmesine rağmen, *Kâdi'l-Kudât* olarak atanmasına engel olmuştur.⁸²⁶ Halifenin bu tavrı, o güne kadar Abbasi-Büveyhi ilişkilerinde görülmeyen bir tutumdur. Ayrıca bu tavır, Halifenin bundan sonraki süreçte izleyeceği siyaseti de ortaya koymuştur.⁸²⁷ Halifenin tavrı, bundan sonraki süreçte Büveyhiler'in desteklediği Şii kitleler başta olmak üzere diğer düşünce ekollerinin artık eskisi gibi rahat edemeyeceklerine dair bir işaret olarak görülebilir.⁸²⁸

Bu olaydan kısa bir süre sonra 398/1008 yılında Bağdat'ta meydana gelen ve Şiilerle Sünnilerin karşı karşıya gelmesine neden olan bir olayda Halife Kâdir, Sünni-Hanbeli yanlısı tavır sergilemiştir. Hz. Osman zamanında Kur'an'ın çoğaltılması sırasında, İbn Mes'ûd nüshasının imha edilmesiyle ilgili Şii görüş ve düşüncelerinin tekrar gündeme getirilmesi, Bağdat'ta Sünni-Şii gerginliğinin çıkmasına neden olmuştur. Şiiler, kendileri açısından geçerli olan İbn Mes'ûd'a ait bir mushaf olduğunu, ancak bunun Hz. Osman zamanında imha edildiğini iddia etmekteydiler. İbn Mes'ûd'a ait olduğu iddia edilen ve yaygın olan mushafla uyuşmayan bu mushafın Şeyh Müfid ve talabeleri tarafından ortaya çıkarıldığı ve kullanıldığı iddiası, Şiilerle Sünnilerin çatışmasına neden olmuştur. Bu iddia üzerine, 11 Receb'de Hanbelilerin yoğunlukta olduğu Bâbu'l-Basra'dan bir grup Hanbeli,⁸²⁹ İbnü'l-Muallim (Şeyh Müfid)'i protesto etmek amacıyla onun Derbû'r-Riyâh'taki mescidine saldırmışlardır. Sünnilerin saldırılarına karşılık vermek isteyen Kerh Mahallesi'ndeki Şiiler, Kadı Ebû Muhammed b. el-Ekfânî ve Şafii fakihi Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin (ö. 406/1016) evine saldırmışlardır. Bunun üzerine eşrâf, kadılar ve fakihler toplanmış, Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve diğer fıkıhçılar mushafın yakılarak imha edilmesini tavsiye etmişlerdir. Fıkıhçıların tavsiyesi anında yerine getirilmiştir. Durumdan rahatsız olan Şiiler, Şaban

⁸²⁵ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 87.

⁸²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 30-31; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 504.

⁸²⁷ Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", s. 225.

⁸²⁸ Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s.242.

⁸²⁹ Kaynaklarda, Şeyh Müfid'i protesto etmek amacıyla Bâbu'l-Basra'dan bir grup Hâşimî'nin çıktığı belirtilmektedir. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 58) Ancak Hâşimî olarak tanıtılan bu grubun kim olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bâbu'l-Basra'nın Hanbeli yoğunluklu bir bölge olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle bu grubun Hz. Ali taraftarı olan Hâşimîler olması güç gibi görünmektedir.

ayının on beşinci gecesinde (Beraat), İbn Mes'ûd mushafını yakan kimselere beddua etmiş, “Yâ hâkim yâ Mansûr”⁸³⁰ şeklinde sloganlar atarak Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin evine saldırmış, ancak o, Dâru'l-Kutun'a kaçarak canını kurtarabilmiştir. Şiilerin taşkınlıkları, Bâbu'l-Basra, Bâbu's-Şa'îr ve Kalâîn'de yaşayan Sünnilerle karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. Halife Kâdir'in de Sünnileri desteklemesi olayların daha büyümesine neden olmuş, Şiilere ait birçok ev talan edilmiştir. Sonuçta Büveyhî emiri, 'amîdü'l-cüyûşu (ordu komutanını) olaylara müdahale etmekle görevlendirmiştir. 'Amîdü'l-cüyûş Bağdat'a girmiş, olayların çıkmasında etkili olduğu söylenen kimseleri tutuklamış, İbnü'l-Muallim'i (Şeyh Müfîd) sürgün etmiş, karışıklıkların çıkmasında etkili oldukları gerekçesiyle kussâsın (kısacılar) faaliyetlerini yasaklamış, Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin de evine dönmesini sağlamıştır (23 Ramazan). Daha sonra Ali b. Mezîd'in ricası üzerine, İbnü'l-Muallim'in şehre dönmesine izin verilmiştir. Kussâs da fitne çıkarmayacaklarına dair bir belge imzaladıktan sonra görevlerini yapabilmışlardır.⁸³¹

Bağdat'ta meydana gelen bu olaylar sırasında her bir grubu siyasi açıdan himaye eden güçlerin olduğu ortaya çıkmıştır. Şiiler, “Yâ hâkim yâ Mansûr” sloganıyla Sünni-Hanbeliler'e karşı Fâtımî halifesini açıkça yardıma çağırırken; Abbasi halifesi Kâdir de, Sünni-Hanbelilere siyasi, askeri ve mali yardımda bulunmuş, onların yanında yer almıştır. Diğer taraftan Bağdat'ta siyasi ve askeri otoritenin başında yer alan Büveyhiler, görünüşte tarafsızmış gibi bir tavır sergilemelerine rağmen, Şiilerin baskın olduğu sırada olaylara müdahale etmeyerek onlara destek olmuşlardır. Olaylar sırasında Şiilerin Fâtımî halifesi lehine attıkları sloganlar, Büveyhilerin içinde bulunduğu durumu ortaya koymuş, bazı kesimlerin Büveyhiler'den ümidini kestiğini göstermiştir. Bu durum, aynı zamanda Fâtımîlerin, Abbasiler aleyhine yaptıkları propaganda faaliyetlerinin başarısını da ortaya koymuştur.⁸³²

⁸³⁰ Hâkim Biemrillâh Ebû Alî el-Mansûr b. el-Azîz el-Muizz el-Ubeydî el-Fâtımî (ö. 411/1021), dönemin Fâtımî halifesidir. 386-411/996-1021 yılları arasında Fâtımîleri yönetmiştir. Şiiler bu sloganla (“Yâ hâkim yâ Mansûr”) Fâtımî halifesinden yardım istemişlerdir. Bu slogan sözü edilen dönemde Fatimilerin etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Hâkim Biemrillâh için bkz.: Mustafa Öz, “Hâkim-Biemrillâh”, *DİA*, XV, 199-201.

⁸³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 58-59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 49-50; Yafi'î, *Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzan*, II, 338; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 519-520.

⁸³² Genç, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, s. 227.

Fâtımîlerin Abbasiler aleyhine yaptıkları propaganda faaliyetlerinin halk üzerinde etkili olması, Halife Kâdir'in, Büveyhiler aleyhine başlattığı mücadele alanını genişleterek, aynı mücadeleyi Fâtımîlere karşı yürütmesini gerekli kılmıştır. Kâdir, Fâtımîler'e karşı bir taraftan siyasi-hukuki; diğer taraftan dini tedbirler almıştır. Bu çerçevede, 401/1010-1011 yılında Musul Ukaylî emiri Karvâş b. Mukalled'in (ö. 444/1052)⁸³³ Fatimî Halifesi Hâkim-Biemrillâh'a bağlılığını bildirmesi ve onun adına hutbe okutması üzerine Halife Kâdir, Büveyhî emiri Bahâüddeve'nin de desteğini alarak Karvâş'ın bu uygulamasını engellemiştir.⁸³⁴ Kâdir'in, Bahâüddeve'nin desteğini alması, onun izlediği siyaseti ortaya koyması bakımından önemlidir. Çünkü Abbasiler, tek başına Fâtımîlerle mücadele edecek güçte değildi. Fâtımîler, sadece Abbasiler açısından değil, aynı zamanda Büveyhilerin siyasi gelecekleri açısından da tehdit oluşturmaktaydı. Kâdir burada ince bir siyaset gütmüş, pragmatik davranarak ortak düşmana karşı Bahâüddeve'yi harekete geçirmiştir.⁸³⁵

Bu olaydan bir yıl sonra Halife, Fâtımîler'in neseblerini tartışma konusu yapmıştır. Çünkü Fâtımîler, Hz. Ali ve Hz. Fatıma vasıtasıyla Hz. Peygamber'in neslinden geldiklerini, hilafetin kendi hakları olduğunu, Abbasi hilafetinin gayri meşru olduğunu iddia etmekte, Abbasiler aleyhine propaganda faaliyetlerinde bulunmaktaydılar.⁸³⁶ Halife Kâdir, Fâtımîlerin kendileri aleyhine yürüttüğü propagandaya engel olmak ve onların siyasi-dini nüfuzlarını yarmak için yaptıkları faaliyetleri durdurmak amacıyla 402/1011 yılında Fâtımîlerin nesebinin düzmece, inançlarının da İslam dışı olduğunu açıklayan bir beyannameyi hilafet sarayında aralarında Şii ileri gelenlerin de bulunduğu bir gruba onaylatarak yayınlamıştır.⁸³⁷ Şerif el-Murtazâ, Şerif er-Râzî, İbnü'l-Ezrak el-Mûsevî, Ebû Abdullah b. Numan (Fakîhu's-Şia/Şeyh Müfid) gibi Şii âlimler başta olmak üzere farklı mezheplere mensup birçok âlim bu bildiriye imzalamıştır. Fâtımîlerin kötülenmesi (*ta'n* edilmesi) amacıyla

⁸³³ Karvâş b. Mukalled için bkz.: K. V. Zetterstéen, "Karvâş", *İA*, VI, 371-372.

⁸³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 74-77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 532.

⁸³⁵ Abbas K. Kadhim, *Politics and Theology of Imâmî Shî'a in Baghdâd in The 5th/11th Century*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Berkeley, 2006, s. 5; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", s. 230.

⁸³⁶ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 12-13; Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", s. 228.

⁸³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 82-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VI, 446-448, VIII, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 537-540; Makrizî, *İtti'âzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyinel-Hulefâ*, I, 37.

yayınlanan bu bildiride, Fâtımîlerin Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın soyundan geldiklerine dair iddialarının asılsız olduğu, onların atalarının Mecusi olduğu, aynı zamanda onların inançlarının da İslam dışı olduğu belirtilmiştir.⁸³⁸

Kaynaklar, bu açıklamayı imzalayan Şiilerden bir kısmının Fâtımîlerin neseblerinin sahilliğine inandıklarını, ancak korkuları nedeniyle buna imza attıklarını belirtmektedir.⁸³⁹ Mesela Şerif er-Râzî'nin daha önceden yazdığı ve Fâtımîlerin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini belirten bir şiiri kaynaklarda yer almaktadır. Halife Kâdir bu şiirden haberdar olduğunda Ebû Bekir el-Bâkılânî'yi (ö. 403/1013), Şerif er-Râzî'nin babası Şerif Ebû Ahmed el-Mûsevî'ye göndererek bu konudaki sitemlerini kendisine iletmiş, gerginlik Mûsevî'nin böyle bir şiirden haberdar olmadığına, Şerif er-Râzî'nin de şiirin kendisine ait olmadığına dair yemin etmesiyle son bulmuştur.⁸⁴⁰

Halife Kâdir, bir taraftan Büveyhiler ve Fâtımîlerle mücadele ederken; diğer tarafatan Sünni-Hanbeli zihniyetinin dışında kalan dini grup ve akımlara (Şia, Mutezile, sonraki süreçte Eşariler) karşı da çeşitli adımlar atmış, onlara karşı yaptırımlarda bulunmuştur.⁸⁴¹ Kâdir'in hilafetinin ilk yıllarında izlediği politikanın da etkisiyle mezhebî çatışmalar bir süre azalmış, ancak 406-408/1015-1017 yılları arasında Şiilerle Sünniler arasındaki dini/mezhebi çatışmalar tekrar şiddetlenmiştir. Nitekim 406/1015 yılında Bağdat, muhtemelen daha önce uygulanan resmi günlerin (Şiilerin Aşure ve Gadîr-i Hum; Sünnilerin Yevmü'l-Ğâr ve Mus'ab b. Zübeyr'i anma töreni) kutlanma yasağının çiğnenmesiyle birlikte tekrar karışmıştır. Büveyhî Veziri Fahrü'd-Devle'nin, *Nâkibü't-Tâlibîn* Şerif el-Murtaza ve diğer bazı Şii ileri gelenlerini Kerh Mahallesi'ne göndermesi ve olaylara katılan kimselerin kınanması, Aşure matemlerinin de yasaklanmasıyla olaylar bir süre yatışmıştır.⁸⁴²

408/1017 yılında Şiilerle Sünniler arasında büyük çaplı çatışmalar meydana gelmiş; evler, dükkânlar, mahalleler yakılmış, çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.⁸⁴³

⁸³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 82-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 446-448, VIII, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 537-540.

⁸³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 447.

⁸⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 446-447.

⁸⁴¹ Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", s. 233.

⁸⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 93; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 563.

⁸⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 573.

Bazı kaynaklar söz konusu olaylardan “büyük fitne” olarak söz etmiştir.⁸⁴⁴ Bu olaylar, Halifenin Ehl-i Sünnet dışındaki gruplarla mücadelesinin sertleşmesine, bugün Sünni kabul edilen ekolleri İslam dışı kabul ederek onlarla mücadele etmesine, onlara karşı yaptırımlar uygulamasına neden olmuştur. Halifenin uygulamaları nedeniyle bazı araştırmacılar bu dönemi, “Sünniliğin yeniden canlanması/Sünni restorasyon” şeklinde tanımlamaktadır.⁸⁴⁵

Daha önce de işaret edildiği üzere özellikle Büveyhiler’in Abbasiler’in başkenti Bağdat’ı ele geçirmesiyle birlikte Abbasiler askeri güçlerini kaybetmişlerdi. Diğer taraftan Bağdat’ta güçlü bir konumu olan Hanbeliler de baştan beri Büveyhiler’e ve onların siyasi politikalarına muhalefet etmişlerdir. Bu durum, Hanbelilerle Abbasi hilafeti arasında bir yakınlığın kurulmasını sağlamıştır.⁸⁴⁶ Özellikle Halife Kâdir’in Büveyhiler, Fâtımîler ve Ehl-i Sünnet (Hanbeliler) dışındaki fırkalara karşı yürüttüğü politikasında, Hanbelilerin arka planda olduğu söylenebilir.⁸⁴⁷ Hanbeliler bu dönemde kendilerini Abbasi Hilafetinin temel dayanağı olarak görmüşlerdir.⁸⁴⁸ Abbasi Hilafet sarayında önemli bir konumu bulunan Hanbeli âlim İbnü’l-Bakkâl (ö. 440/1048) bu ilişkiye işaret ederken, Abbasi hilafetini çadıra, Hanbelileri de çadırı taşıyan halatlara bezetmiştir. İbnü’l-Bakkâl, “Hilafet yumurtadır. Hanbeliler de onu koruyan, sarıp sarmalayan muhafızlarıdır. Eğer yumurta kırılırsa, fasit/bozuk kabuğundan dolayı kırılır. Hilafet çadırıdır. Hanbeliler de onu taşıyan halatlarıdır. Şayet halatlar düşerse çadır da çöker”⁸⁴⁹ diyerek Abbasiler açısından Hanbelilerin vazgeçilmezliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Çağdaş araştırmacılar da Me’mûn’un mektuplarıyla Kâdir’in *İ’tikâdü’l-Kâdirîyye*’si arasında mukayese yapmış,⁸⁵⁰ *Kâdirî İtikâdı*’nın, Mihne’nin rövanşı olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁵¹ Buna işaretle Makdisi, Hanbelilerin iki asır önce

⁸⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 573.

⁸⁴⁵ Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, s. 87-88, 94; Genç, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat’ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, s. 233.

⁸⁴⁶ Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, s. 122.

⁸⁴⁷ Hâlid Kebîr ‘Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, s. 50; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 61, 75; Berkey, *The Formation of Islam*, s. 195-196.

⁸⁴⁸ Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 238.

⁸⁴⁹ İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, III, 350.

⁸⁵⁰ George Makdisi, *Ibn ‘Aqil Religion and Culture in Classical Islam*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1997, s. 8; a.mlf., *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, s. 277; Abdulmecîd Ebu’l-Fütûh Bedevî, *et-Târîhu’s-Siyâsî ve’l-Fikrî li’l-Mezhebi’s-Sünnî fi’l-Meşriki’l-İslâmî mine’l-Karni’l-Hâmisi’l-Hicrî hattâ Sükûti Bağdâd*, Dâru’l-Vefâ li’l-Tibâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzî’, el-Mansûra, 1408/1988, s. 76.

⁸⁵¹ Makdisi, *Ibn ‘Aqil*, s. 8.

kendilerine yapılanların aynısını diğer mezhep mensuplarına ve özellikle Hanefi-Mutezililere yaptıklarını belirtmiştir. Bu bağlamda Makdisi'nin işaret ettiği nokta dikkat çekicidir. Kâdir'in ilk beyannamesi Hanefi-Mutezililere yönelikti, onlara Mutezili görüşlerin öğretimini yasaklıyordu. Mihne döneminin kadıları da Hanefi-Muteziliydi. Me'mûn, Ehl-i Hadis'e karşı Hanefi-Mutezili kadıları desteklemişti. Şimdi ise Kâdir, Hanefi-Mutezililere karşı Hanbelilerin tarafını tutmuştur.⁸⁵²

Halife Kâdir, bidatler ve bidatçi fırkalarla mücadelesi bağlamında ilk defa 408/1017-1018 yılında Hanefi-Mutezili fakihlerin tövbe etmelerini istemiş, onların eğitim/öğretim faaliyetlerinde bulunmalarını, görüş beyan etmelerini, Mutezile (i'tizal), Rafizilik (rafd) ve İslam'a muhalif fırkalar (makâlât) hususunda tartışmalarını yasaklamıştır. Bunun üzerine Hanefiler, Mutezile ile bir olmadıklarını, onlardan ayrıldıklarını beyan etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Halife, onlardan verdikleri sözde durmamaları halinde başkalarına emsal teşkil edecek şekilde cezaya çarptırılmalarının helal olacağına dair yazılı bir belge almıştır.⁸⁵³ İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgiler, Halife'nin uygulamasının Hanefi-Mutezililerle sınırlı olduğu yönündedir.⁸⁵⁴ Ancak İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilgilerden bu girişimin daha kapsamlı olduğu, Kâdir'in, Mutezile, Şia ve bunların dışındaki mezhep (makâlât) mensuplarından da tövbe istediği, bu mezhepler hakkında münazarayı yasakladığı, yasağa uymayanları cezalandırdığı anlaşılmaktadır.⁸⁵⁵ Gazneli Mahmut'un, Halife Kâdir'in emrine uyararak Mutezile, Râfıza, İsmailiyye, Karmatiyye, Cehmiyye ve Müşebbihe mensuplarının minberlerden lanetlenmesini istemesi, onları hapsetmesi veya sürgüne göndermesi, konunun Hanefi-Mutezililerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Şu kadar var ki Halife, öncelikle Mutezileyle aynı sosyal tabanı (ehl-i rey) paylaşan Hanefilerin tövbe etmesini isteyerek iki ekol arasında bir ayırım yapma gayretine girmiş olabilir.⁸⁵⁶ İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı rivayet, sözü edilen dönemdeki mezhebi yapılar veya mezhepler arasındaki ilişkilere de ışık tutmaktadır. Bu rivayete göre Kâdir, Hanefi-Mutezililerin tövbe etmelerini, onların Mutezileden teberri etmelerini istemiştir. Ardından onların Mutezile, Rafizilik ve İslam'a (Sünni-Hanbeli yoruma) muhalif diğer görüşler hakkında münazara etmelerini ve onların eğitim-öğretimlerini yasaklamıştır. Rivayetin birinci

⁸⁵² Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 8, 10.

⁸⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 574-575.

⁸⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125.

⁸⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 121.

⁸⁵⁶ Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s. 250-251.

kısımında Hanefilerin Mutezileden teberri etmesinin istenmesi, muhtemelen yukarıda sözü edilen Hanefilerle Mutezililerin ayrışmasını sağlamaya yönelik bir husustur. Rafizilik ve diğer mezhepler hakkında münazara ve bunların eğitim faaliyetlerinin yasaklanması ise bu dönemdeki Şia-Mutezile yaklaşmasına işaret olabilir. Mütevekkil'in Mihne'ye son vermesinden sonra özellikle Büveyhilerle birlikte Mutezile ile Şia arasındaki yakınlaşma bilinen bir husustur.⁸⁵⁷ Kâdir'in sadece Hanefi-Mutezililerin tövbe etmesini istemesi, onların Rafizilikle ilgili görüşlerinden ve tartışmalardan uzak durmalarını istemesi bu dönemdeki Mutezililer ile Şia'nın yakınlaşmasını gösteren bir husustur.⁸⁵⁸ Nitekim Me'mûn'un Mihne sürecinde Mutezileyi desteklemek suretiyle Sünnilikle Şiiliği uzlaştırmayı hedeflediği belirtilmiştir.⁸⁵⁹ Muhtemelen Halife, bu uygulamasıyla aynı zamanda hem Mutezileye hem de Şiaya bir darbe vurmak, Hanefî fukahasının da bunlardan ayrışmasını sağlamak istemiştir. Bu durum bazı Hanefileri ikilemde bırakmış ve belli bir kesimi Ehl-i Hadis'e yaklaştırmış gibi görünmektedir. Mutezile karşıtı kimlikleriyle ön plana çıkan Ebû Bekr el-Harezmî (ö.403/1012) ve Ebû 'Abdillâh ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085) gibi önde gelen bazı Hanefiler, itikadda Ehl-i Hadis'e yakın durmaya çalışmışlardır. Bunlar Mâturîdî tavrın tersine, Ehl-i Hadis gibi kelam ve dinde akıl yürütmeye karşı bir tavır sergilemişlerdir.⁸⁶⁰

Halifenin başlattığı bu uygulamalar, ilerleyen yıllarda yaygınlaştırılarak devam ettirilmiştir. Bu bağlamda Mutezile mensupları bürokrasiden uzaklaştırılmış, görev almak isteyenler, ancak i'tizalî fikirlerden uzak olduklarını veya bahsi geçen fikirlerden tövbe ettiklerini ifade ederek görev talep edebilmişlerdir. İ'tizalî fikirlerden tövbe etmek, bürokraside görev almanın mutlak şartı olarak belirlenmiştir.⁸⁶¹ Bu konuda

⁸⁵⁷ Şia-Mutezile yakınlaşması için bkz.: Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, öz. s. 81-216; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2003, s. 79, 204; a.mlf.: "Mu'tezile", Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı* (ss. 127-154), Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 135-136; Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı* (ss. 215-242), Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 223; Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gâib On İkinci İmam*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009, s. 174; Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 27-71), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s. 62-63.

⁸⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125; Bedevî, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*, s. 92.

⁸⁵⁹ Kennedy, "Hilafet", s. 71.

⁸⁶⁰ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 123.

⁸⁶¹ George Makdisi, "The Sunnî Revival", D. S. Richards (Ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, (ss. 155-168), Cassirer, Oxford, 1973, s. 156; a.mlf., *Ibn 'Aqil*, s. 11; Güner, *Büveyhilerin Şîî-Sunnî Siyaseti*, s. 250-251; Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s. 251.

ilerleyen yıllar içerisinde Irak Hanefiliğinin önemli ismi Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Saymerî'nin⁸⁶² başından geçenler örnek olarak gösterilebilir. Saymerî, 417/1026 yılında Kâdî'l-Kudât Ebû's-Şevârib'in huzurunda şahitlik (noterlik) yapabilme hakkına ancak kendisi ile ilgili Mutezililik ithamından tövbe ettikten sonra kavuşabilmiştir.⁸⁶³

Halife Kâdir, Hanefi-Mutezilileri bu şekilde baskı altına aldıktan kısa bir süre sonra "bidatçilere" karşı Sünni-Hanbeli yanlısı uygulamalarına devam etmiştir. Halife, 409/1018 yılının Muharrem ayında Hilafet sarayında yapılan bir toplantıda Ehl-i Sünnet'in inanç esaslarını ortaya koyan bir risale yayınlanmıştır. Ayrıntıları hakkında detaylı bilgiye sahip olmadığımız bu bildiride Kurân'ın mahluk olduğunu söyleyen kimsenin kâfir olduğu, bu kimsenin kanının dökülmesinin (öldürülmesi) helal olacağı belirtilmiştir.⁸⁶⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere Halife, Sünniliği Ahmed b. Hanbel/Hanbeli düşünce sistemiyle özdeşleştirmiş, Hanbeliliği devletin resmi mezhebi haline getirmiştir.⁸⁶⁵

Halifenin bu uygulaması, politikalarının arka planında Hanbelillerin olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Çünkü Halife ile Hanbeliler aynı görüşeydiler ve düşmana karşı mücadelede birlikte hareket etmişlerdir.⁸⁶⁶ Laoust, söz konusu olayı anlatırken "Kâdirîyye manifestosu"nun Hanbeliliğe özgü bir tarzda okunduğunu ve bunun taşrada da yankı bulduğunu belirtmiştir.⁸⁶⁷ Halife Kâdir ile Kâim dönemlerinde daha sonra geliştirilerek defalarca yayınlanan ve Kâim döneminde *el-İ'tikâdü'l-Kâdirî* (Kâdirî Akidesi) olarak isimlendirilen bu metin⁸⁶⁸ yönetimin resmi inancı haline gelmiştir.

Kâdir, Sünni-Hanbeli yanlısı politikalarını 420/1029 yılında yayınladığı bir toplantılar dizisiyle sürdürmüştür. Bu konudaki bilgileri bize aktaran İbnü'l-Cevzî, bildirilerin metinlerini vermek yerine muhtevalarına işaret etmekle yetinmiştir. Bu

⁸⁶² Saymerî ilgili bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 634-635; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 293-294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 268-269; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 615-616; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXIX, 425-426.

⁸⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 176; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 258-259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 610.

⁸⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 128; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 576.

⁸⁶⁵ H. Laoust, "Les Agitations Religieuses À Baghdâd Aux IV^e et V^e Siecles de L'Hegire", D. S. Richards (Ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, (ss. 169-185), Cassirer, Oxford, 1973, s. 172; a.mlf., *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 727; Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s. 252.

⁸⁶⁶ Hâlid Kebîr 'Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, s. 50.

⁸⁶⁷ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 94.

⁸⁶⁸ Güner, *Büveyhilerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 251.

toplantıların ilki, 18 Şaban 420/1 Eylül 1029 Pazartesi günü sarayda eşraf, kadılar, şahidler, fakihler ve bürokratların katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda halife, katılımcıların huzurunda içinde çok sayıda hadisin yer aldığı, Ehl-i Sünnet'in üstünlüğünü vurgulayan, Mutezileyi ve onun görüşlerini kınayan uzun bir metin okutmuştur.⁸⁶⁹

İlk toplantının ardından halife, benzer bir uygulamayı 20 Ramazan 420/1 Ekim 1029 tarihinde Perşembe günü yapmıştır. Eşrafın, kadıların, fakihlerin de aralarında bulunduğu ve birçok kişinin katıldığı bir toplantıda, Ebu'l-Hasan b. Hâcib en-Nu'mân'ın okuduğu metinde çeşitli konulara değinilmiştir. Burada sunulan metinde, öncelikle Hz. Peygamber'in uygulamalarından ve yaşantısından örnekler verilmiş, vefatından söz edilmiştir. Ardından konu Mutezile'ye getirilmiştir. Bu bağlamda Mutezilenin ilim meclislerinin vazgeçilmez tartışma konusu haline getirdiği Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşü kınanmış, *halku'l-Kur'an* fikrini Me'mûn döneminde ilk dillendirenlerden biri olan Bişr el-Merîsî ile ona muhalefet etmek için Bağdat'a gelip halife Me'mûn'un huzurunda Kur'an'ın mahluk olmadığı görüşünü savunan Abdulazîz el-Mekkî el-Kinânî (ö. 240/854) arasında gerçekleşen tartışmaya dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda *halku'l-Kur'an* görüşüne sahip kimselerin fâsık olduklarına işaret edilerek, iyiliği emredip, kötülükten sakındırma konusuna değinilmiş, bazı öğüt ve nasihatlerle oturum kapatılmıştır. Ancak bu oturumda, öncekinden farklı olarak, katılımcılardan kendilerine sunulan metni duyduklarına dair yazılı taahhüname alınmıştır.⁸⁷⁰

Aynı yılın Zilkade ayında benzer bir toplantı daha gerçekleştirilmiştir. Öncekilerine göre daha uzun bir metnin sunulduğu bu toplantıda Hz. Peygamber'in vefatının yanı sıra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in faziletlerinden söz edilmiş, Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia eden kimseler kötülenmiştir. Bu oturumda da Bişr el-Merîsî ve Kinânî arasındaki tartışmadan söz edilmiş, iyiliği emredip, kötülükten sakındırma konusuna değinilmiştir. Neticede, bir önceki oturumda olduğu gibi, katılımcılara burada söylenenleri duyup kabul ettiklerine dair bir belge imzalatıldıktan sonra toplantı sona ermiştir.⁸⁷¹

⁸⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 197.

⁸⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 197.

⁸⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 197-198.

420/1029 yılında yapılan bu toplantılar serisinin ana hedefi, muhtemelen Kâdirî itikadını toplumda yaygınlaştırmaktır.⁸⁷² Bu toplantıların her birinde öncekine göre daha ileri bir adım atılarak hem söz konusu metnin yaygınlaştırılmaya çalışıldığı hem de bağlayıcılığının pekiştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. İlk toplantıda sadece birtakım vaazlar verilip Mutezile *ta'n* edilmişken, ikinci toplantıda değinilen konular daha genişlemiştir. Bundan sonraki toplantılarda katılımcılardan imza alınması, metnin ve toplantının bağlayıcılığını sağlamaya yönelik bir çabadır. Son toplantıda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in faziletlerine değinilmiştir. Ancak burada Hz. Osman ve Hz. Ali'den söz edilmemesi de dikkate değerdir.

Sözü edilen toplantılara bakıldığında bu metinlerin Me'mûn'un Mihne dönemindeki mektuplarıyla; Kâdir'in tavrının da Me'mûn'un tavrıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir.⁸⁷³ Me'mûn'un asıl hedefi Hilafetin itibarını sağlamaya yönelikti. Bunu Mutezili esaslarıyla yapmaktaydı. Kâdir'in de hedefi, Hilafetin otoritesini sağlamaya yönelikti. Bunu Hanbeli esaslarıyla yapmaktaydı. Burada ilginç olan nokta, Me'mûn, ulema karşısında halifenin otoritesini savunurken, Ahmed b. Hanbel ve taraftarları buna karşı çıkıyor, ulemanın otoritesini savunuyorlardı. Şimdi olan, Hanbeli esaslarla halifenin otoritesinin sağlanmasıdır. Buradan hareketle diyebiliriz ki, Kâdir döneminin en önemli özelliği, Hanbeliliğin, halifenin otoritesini savunan “devletin resmi mezhebi” haline gelmesidir.

Halife Kâdir, bir taraftan yayımladığı bildirilerle “Ehl-i Sünnet” dışındaki gruplarla mücadele ederken, diğer taraftan Bağdat'taki Şii halkla mücadelesini sürdürmüştür. Nitekim Kâdirî İtikad Beyannameler dizisinin yayınlandığı yıl olan 420/1029'da Berâsâ Camii imamının Hz. Ali'yi aşırı sıfatlarla anması üzerine Halife, hatibi görevden alarak tutuklatmış, yerine Sünni bir hatip tayin etmiştir. Ancak bu Sünni hatibin de hutbede Şiilerin hoşlanmadığı bir geleneğe yer vermesi (meselâ Sünni câmilerde adet olduğu üzere hutbede hatibin kılıcın arkasıyla minbere vurması gibi) ve duada Şiileri tahrik etmek istercesine اللهم اغفر للمسلمين ومن زعم ان عليا مولا (Allâh'ım! Müslümanları ve Ali'nin mevlası olduğuna inananı affet) demesi, karışıklıkların çıkmasına ve Şiiler'in hatibe saldırmasına neden olmuştur. Halife, suçluların

⁸⁷² Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s. 252-253.

⁸⁷³ Eric J. Hanne, *The Caliphate Revisited: The Abbasid of 11th and 12th Century Baghdad*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Michigan, USA, 1998, s. 137.

cezalandırılması için Bağdat'taki Büveyhî yöneticilerine talimat göndermesine rağmen bir sonuç alamayınca Berâsâ Camii'ni bir süre tatil etmiştir. Bu arada Halife, Berâsâ camiinde toplananları zındık ve kâfir olarak nitelemiş ve camiyi de Mescid-i Dırar'a benzetmiştir. Berâsâ camiinin tatil edilmesi Şii halkta rahatsızlığa neden olmuştur. Bunun üzerine aralarında Şerif el-Murtazâ'nın da yer aldığı bazı Şii önde gelenleri halifeye başvurmuş, olup bitenlerin ayaktakımından bazı kişilerin başının altından çıktığını söyleyerek af dilemiş ve Berâsâ Camii'nin faaliyete başlaması için izin istemişlerdir. Sonunda Halife, hutbe okunurken bağlı kalınacak esasları belirleyerek Berâsâ Camii'ne bir hatip atamıştır.⁸⁷⁴ Bu olayda, Şii önde gelenlerinin caminin açılması karşılığında hutbenin Sünni usul ile okumasını kabul ettikleri görülmektedir. Bu durum, halifenin artan nüfuzunun açık bir göstergesidir.⁸⁷⁵

Kâdir'in Sünni-Hanbelilere olan desteği hayatının sonuna kadar devam etmiştir. Hatîb Bağdâdî, muhtemelen yukarıda sözünü ettiğimiz metinlere işaretlerle, Kâdir'in, ashâbın faziletleriyle ilgili, Ashâbü'l-Hadis'in mezhebine göre düzenlenmiş bir eseri olduğunu, bu eserin her cuma Mehdi Camii'nde okunduğunu belirtmiştir. Bu eserde, sahabenin yanısıra Ömer b. Abdülaziz'in de faziletlerinden söz edilmiş, Mutezile başta olmak üzere Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia eden kimseler tekfir edilmiştir.⁸⁷⁶

Halife Kâdir-Billâh'ın 11 Zilhicce 422/29 Kasım 1031'de ölmesi üzerine yerine oğlu Kâim-Biemrillâh geçmiştir.⁸⁷⁷ Kâim-Biemrillâh tahta geçtikten sonra, babasıyla aynı çizgide bir politika izlemiştir. O da babası gibi Fâtımîlere karşı bir siyaset gütmüş, Fâtımîler aleyhine bazı adımlar atmıştır.⁸⁷⁸ Halife Kâim, bir taraftan Fatımîlere karşı bu adımları atarken diğer taraftan babası Kâdir'in başlattığı Sünni-Hanbeli yanlısı siyaseti sürdürmeye devam etmiştir. Bu anlamda o da "ehl-i bid'at" karşıtı faaliyetlerde

⁸⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 198-200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 185; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 626.

⁸⁷⁵ Güner, *Büveyhîlerin Şîr-Sünnî Siyaseti*, s. 253.

⁸⁷⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 62-63.

⁸⁷⁷ Kâdir-Billâh ile ilgili bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 61-64; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 220-221; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIX, 76-78; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV, 127-128.

Kâim-Biemrillâh için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 47-52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 406-407; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 168-169; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 226-231; a.mlf., *el-İber fî Haber-i men Ğaber*, II, 322; Abdülkerim Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, 210-211.

⁸⁷⁸ Kâim'in Fâtımî siyasetiyle ilgili bazı örnekler için bkz.: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 253; 336; Güner, *Büveyhîlerin Şîr-Sünnî Siyaseti*, s. 210-227.

bulunmuş, babası döneminde yayınlanan beyannameler onun döneminde de yayınlanmaya devam etmiştir.

Halife Kâim, 433/1041-1042 yılında fakihlerin, âlimlerin, zahidlerin hazır bulunduğu bir toplantıda, daha önce Kâdir döneminde defalarca okutulan *Kâdirî İtikadı*'nı tekrar gündeme getirmiş ve okutmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin tam metnini verdiği bu itikad risalesi, bir Müslümanın inanması gereken inanç esasları (âmentü) niteliği taşımaktadır. *Kâdirî İtikadı* bu toplantıda bulunanların huzurunda okunduktan sonra Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvînî (ö. 442/1050) başta olmak üzere bütün katılımcılar, ان هذا اعتقاد المسلمين ومن خالفه فقد فسق وكفر (Bu, Müslümanların itikadıdır. Buna muhalefet eden fiska ve küfre düşmüştür.) şeklinde bir ibare yazarak imza atmışlardır.⁸⁷⁹

Bu olayı bize aktaran İbnü'l-Cevzi, *Kâdirî İtikadı*'nın bu tarihte okunmasının sebebi hakkında herhangi bir bilgi vermemekte, salt olayı ve itikad metnini aktarmakla yetinmektedir. Ancak *Tabakâtü'l-Hanâbile*'de geçen bir bilgi olayın arka planı ile ilgili ipuçları içermektedir. Buna göre Kâdı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Eşari âlim İbn Fûrek'e reddiye olarak Allah'ın sıfatlarıyla ilgili *İbtâlu't-Te'vîl* adında bir eser yazmış, bu eserde İbn Fûrek'in tevil ettiği sıfatları isbat etmeye çalışmıştır.⁸⁸⁰ Eşariler'in bu eserden dolayı Kâdı Ebû Ya'lâ'yı teşbih ve tecsimle suçlaması bir Hanbeli-Eşari çatışmasının ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸⁸¹ Bunun üzerine Halife, anlaşmazlığı çözmek amacıyla Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvînî'nin de aralarında bulunduğu birçok ileri gelen âlimi toplamış ve *Kâdirî İtikadı*'nı okutarak imzalatmıştır.⁸⁸²

Kâdir-Billâh ve oğlu Kâim-Biemrillâh dönemlerinde okutulan, Şia ve Mutezile başta olmak üzere Hanbeli düşünceye muhalif olan bütün ekollerin hedef alındığı *Kâdirî İtikadı*'nda öncelikle Tevhid konusuna yer verilmiştir. Risalede, bu konuda şunlar yer almaktadır: *İnsanın şunu bilmesi gerekir: Allah birdir, ortağı yoktur, doğmamış, doğrulmamıştır. Hiç kimse ona denk değildir. Bir arkadaş veya çocuk da*

⁸⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 279-282.

⁸⁸⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, VI, 54.

⁸⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 228.

İbnü'l-Esîr, bu meseleyi 429 yılı olaylarını zikrederken aktarmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu olay, Hanbelilerle Eşariler arasında çıkan ilk çatışmadır. Bu çatışmalar Selçuklular dönemi boyunca çeşitli vesilelerle defalarca meydana gelecektir.

⁸⁸² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 370-371.

İbnü'l-Cevzi bu konuyu 433 yılı olaylarında zikrederken, İbn Ebî Ya'lâ bunun 432'de meydana geldiğini belirtmiştir.

edinmemiştir. Mülkünde ortağı yoktur. O, evveldir, her zaman vardı; âhirdir, her zaman da bâkî kalacaktır. O, her şeye kâdirdir, O'nun âciz olduğu hiçbir durum yoktur. Bir şeyin olmasını istediği zaman “ol” der ve o şey olur. O zengindir, hiçbir şeye muhtaç değildir. Ondan başka ilah yoktur. O diridir, kayyûmdur, onu ne bir uyuklama tutabilir ne de bir uyku. O rızkı verendir, rızka ihtiyacı yoktur. Tek başınadır fakat yalnızlık hissetmez ve dostluğa ihtiyaç duymaz. O herşeyden müstağnidir. Asırlar ve devirler ondan bir şey eksiltmez. Zaman O’nu nasıl değiştirebilir ki? Zamanı ve devirleri, gün ve geceyi, aydınlık ve karanlığı, gökleri ve yeri, hatta içindeki bütün mahlûkatı, karanın denizin ve onların içinde bulunanların, diri, ölü ve cansız bütün varlıkların yaratıcısıdır. O, beraberinde hiçbirşey olmayan, hiçbir mekana sığmayan tektir. O, Herşeyi kudretiyle yaratmıştır. İhtiyacı olmadığı halde arşı da o yaratmıştır. Arşa istediği gibi “istivâ” eder....⁸⁸³

Tevhiden sonra sıfatlar konusuna değinilmiş, bu konuda şu ifadelere yer verilmiştir: *O, kendine özgü bir güç ile kâdir, başkasına ihtiyaç duymayan ezeli bir ilimle âlim, niteliği yalnızca kendi zatı ile bilinebilen bir işitme ile semî’ ve görme ile mübsirdir. Onun işitme ve görmesinin mahiyetini yarattıklarından hiçbiri kavrayamaz. O, yaratılmışların organları gibi herhangi bir araca ihtiyaç duymayan bir sözle konuşur. O’nun veya Resulü’nin (S.A.V.) zatını nitelediği her sıfat gerçektir, mecazi değildir.*⁸⁸⁴

Kadirî akîdesinin ilerleyen bölümlerinde, Mutezile doğrudan hedef alınmış, tartışma meclislerinde üzerinde en fazla durulan ve Mihne sürecinin de argümanı haline gelen *halku’l-Kur’an* konusu gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda, konuyla ilgili şunlar söylenmiştir: *İnsanın ayrıca Allah’ın kelamının mahluk olmadığını, kelamıyla konuştuğunu, onu (kelamını), Cibril’in lisanı vasıtasıyla Resulüne vahyettiğini bilmesi gerekir. Cibril bunu duyduktan sonra Muhammed’e (S.A.V.) okumuştur. Muhammed (S.A.V.) ashabına, ashab ümmete okumuştur. Bilinmelidir ki, mahlûkların onu okuması da yaratılmış değildir. Çünkü bu, Allah’ın konuştuğu kelâmın bizzat kendisidir, o da mahluk değildir. Dolayısıyla bu okunsa, ezberlense, yazılsa veya işitilse de yine mahlûk*

⁸⁸³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 280.

⁸⁸⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 280.

*değildir. Bu hallerden herhangi birinde onun mahlûk olduğunu söyleyen kişi kâfirdir ve tövbe etmediği takdirde kanını akıtmak caizdir.*⁸⁸⁵

Kâdirî akidesinde *halku'l-Kur'an*'dan sonra iman konusu gündeme getirilmiştir. İmanın; söz, amel ve niyet olduğu; artıp eksildiği, şubelere ayrıldığı vurgulanmıştır. Namazı terk eden kişinin kâfir olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayı tövbe etmeden ölürse onun namazı kılınmaz, Kıyamet günü de Firavun, Hâmân, Kârûn, Übey b. Halef ve bunlar gibi kişilerle haşrolunur. Müminin imanda istisna yaparak “inşallah ben müminim” demesi gerekir.⁸⁸⁶ Ashab, Hz. Peygamber'den sonra mahlûkatın en hayırlılarıdır. Bu nedenle onları sevmek gerekir. Sahabe arasında en faziletli olanların sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir. Risale'de, sahabenin faziletleri anlatılırken Hz. Aişe ve Muaviye üzerinde özellikle durulmuştur. Hz. Aişe'yi tahkir edenin İslam'da nasibinin olmadığı belirtilmiş, Muaviye'yi hayırla anmak gerektiği, zaten genel olarak sahabe konusunda münakaşaya girilmemesi hususuna dikkat çekilmiştir.⁸⁸⁷

Kâdirî İtikadı dikkatle incelendiğinde, onun bir “amentü” niteliğinde olduğu görülecektir. Adam Mez, İslam Tarihi'nde ilk defa bu dönemde halifenin itikad esaslarını belirlediğini, bu olayla birlikte kelam ilminin inkişafının son bulduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, mütehasıs olan bir kişinin bu itikadın her kelimesinde yıllarca devam eden mücadelenin izlerini görebileceğini ifade etmiştir.⁸⁸⁸

Risale'de, Tevhid meselesinden hemen sonra sıfatlar ve bu konuyla ilgili bir mesele olan *halku'l-Kur'an*'ın gündeme getirilmesi Mutezile'nin hedef alındığını göstermektedir. Bu nedenle, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, *Kâdirî İtikadı*'nın, Mihne'nin rövanşı olduğu belirtilmiştir.⁸⁸⁹ Ayrıca Kur'an'ın yazımı, kıraati ve telaffuzunun mahluk olmadığı vurgusu, başta Ebû Hanife olmak üzere sonraki Ehl-i Sünnet kelimcilerine bir reddiye de olabilir.⁸⁹⁰

⁸⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 280.

⁸⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 280-281.

⁸⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 281.

⁸⁸⁸ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 241.

⁸⁸⁹ Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 10; Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s. 252.

⁸⁹⁰ Konu ile ilgili bkz.: Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 16; Öge, *İlâhî Kelâmın Yapısı*, s. 121-174.

Kâdirî İtikadı'nda vurgulanan iman anlayışı, Ehl-i Hadis'in iman anlayışıyla tamamen uyuşmaktadır.⁸⁹¹ Burada iman meselelerine ayrıntılı yer verilmesi Mürcii-Hanefî çevrelerin hedef alındığını akla getirmektedir. Sahabe konusunun gündeme getirilmesi ise Şia ve Mutezile'nin hedef alındığını göstermektedir. Şia'nın sahabe hakkındaki görüşleri bilinmektedir. Özellikle Mutezile'nin Bağdat kolu, Zeydiyye'ye yakınlığıyla bilinmekte ve Hz. Ali'nin efdaliyetine inanmaktadırlar. Bu nedenle sahabe konusu gündeme getirilerek her iki gruba da cevap verilmiştir.⁸⁹² Bütün bunlar iktidarla Hanbelilerin birlikte hareket ettiğini, diğer bir ifade ile iktidarın Hanbelileştiğini göstermektedir.

Halife Kâdir ile başlayan ve oğlu Kâim'le devam eden *Kâdirî İtikadı*'nın okunması geleneği bundan sonraki dönemlerde de (433/1041-1042) devam etmiştir. Tarihi süreç takip edildiğinde Ehl-i Hadis Hanbeli çevrelerin ilerleyen dönemlerde bu itikadı sadece muhaliflerine değil; aynı zamanda mezhepdaşlarına karşı bir baskı aracı olarak kullandıkları görülecektir. İbn Akîl'in yargılanması hadisesi bunun en güzel örneğidir.

Kâdirî itikadının yayınlanmasıyla birlikte Mütevekkil'in Mihne'ye son vermesinden sonra başlayan Ehl-i Hadis'in ve ulemanın üstünlüğü ve etkinliği bizzat halife eliyle kanıtlanmıştır. Bundan sonra halife bağımsız olarak hareket etmekten uzaklaşmış, Hanbeli âlimlerin güçlü bir kolu olarak varlığını sürdürmüştür. Âlimler, izlenmesi gereken "doğru yolu" belirlemiş, halife de bunları uygulamış veya uygulatmıştır.⁸⁹³ Siyasi otoritenin desteğini arkalarına alan Hanbeli çevreler, Kâdirî İtikad Beyannamelerini kendileri gibi düşünmeyenlere karşı bir baskı aracı olarak kullanmışlardır. Böylece Hanbeliler, Mihne'nin rövanşını almışlardır.⁸⁹⁴ Makdisi'nin deyimiyle Ehl-i Hadis, iki yüz yıl önce kendilerine yapılanı aynısını başkalarına yapmaya başlamışlardır.⁸⁹⁵

Hanbeliler ile Hilafetin bu işbirliğinden en çok etkilenenler Şia ve Mutezile olmuştur. Bu durum Hanbeliler ile, Büveyhî yönetimi tarafından desteklenen Şiiler

⁸⁹¹ Ehl-i Hadis'in iman anlayışıyla ilgili bkz.: Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 73-148.

⁸⁹² Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, s. 256.

⁸⁹³ Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 201-202; İşcan, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir", s. 220.

⁸⁹⁴ Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 8; Bedevî, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*, s. 76.

⁸⁹⁵ Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 8.

arasında ciddi çatışmaların meydana gelmesine yol açmıştır. Bu süreçte fikri karşıtlığa rağmen Hanbeliler ile Mutezililer arasında tespit edilebilen ciddi bir çatışmanın meydana gelmemesi dikkate şayandır.

Kâdirî İtikadî ile birlikte İslam düşünce tarihinde akılcılığın temsilcisi konumunda olan Mutezile tarih sahnesinden çekilmeye başlamıştır. Böylece İslam düşünce tarihinde akılcı akım ve felsefî düşünce ciddi bir darbe almış,⁸⁹⁶ Kelam ilmi duraklama dönemine girmiştir.⁸⁹⁷

Halife Kâdir ve Kâim dönemlerinde sözü edilen faaliyetlerin yanı sıra, bazı Hanbeliler de yönetimin üst kademelerinde görev almış, böylece Hanbeli mezhebinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Şuhûd (noter) olarak görev alan Ebu'l-Abbâs eş-Şâmî (ö. 406/1016), Kadı Ebû Ali el-Hâşimî (ö. 428/1037), Kadı el-Muvakkir el-Hanbelî (437/1045) ve Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (458/1066) bu dönemde yönetim kadrolarında yer alan önemli şahısların başında gelmektedir.

2.4. HANBELİ-EŞARİ İLİŞKİLERİ

Hanbelilerle Eşariler arasındaki ilk karşılaşmaların Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-936) Mutezile saflarından ayrıldığı döneme denk geldiği görülmektedir. Bu dönemde başlayan Hanbeli-Eşari ilişkileri, ilerleyen dönemlerde de devam edecek, Selçuklular dönemine gelindiğinde Bağdat, Hanbeli-Eşari çatışmalarının merkezi haline gelecektir.

Tarihi kaynaklarda geçen rivayetlere göre Eş'arî Bağdat'a geldiğinde, Berbehârî'ye giderek muhalif gruplarla, Cübbâî ve Ebû Hâşim'le nasıl mücadele ettiğini, Yahudi ve Hristiyanları nasıl mağlup ettiğini ve onların görüşlerini nasıl çürüttüğünü anlatmıştır. Ancak Berbehârî, "Söylediklerinden ne az ne de çok (hiçbir şey) anlamadım. Biz Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel'in söylediğinden başka hiçbir şey bilmeyiz/tanımayız" diyerek Eş'arî'nin yaptığını tasvip etmediğini beyan etmiştir. Bunun üzerine Eş'arî buradan ayrılmış ve *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne* adlı eserini yazmıştır.⁸⁹⁸

⁸⁹⁶ Sorman, *Rifaa'nın Çocukları*, s. 30; İşcan, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir", s. 222.

⁸⁹⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 241.

⁸⁹⁸ Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim el-Ehvâzî, "Mesâlibu İbn Ebî Bişr", Nşr.: Michel Allard, *Bulletin D'études Orientales*, 23, 1970, s. 157-159; İbn Ebî Ya'la, *Tabakâtu'l-Hanabile*, III, 37; Zehebî, *Siyeru A'lamu'n-Nubela*, XV, 90; İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, s. 390-391.

Eş'arî ile Berbehârî arasında sözü edilen bu görüşmenin olup olmadığı tartışma konusudur. Nitekim *el-İbâne* üzerinde ciddi bir çalışma yapan Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Eş'arî-Berbehârî görüşmesi ile ilgili rivayetlerin, Eş'arî'ye ait hayat çizgisiyle bağdaşmadığını söyleyerek bu rivayetin asılsız olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁹⁹

Eş'arî ile Berbehârî arasında sözü edilen görüşmenin olup olmadığının yanı sıra *İbâne*'nin ne zaman yazıldığı ve buradaki görüşlerin Eş'arî'ye nisbeti de tartışılmıştır. Eşarilikle ilgili çalışmalar yapan çağdaş araştırmacılar, eserin Berbehârî görüşmesinden sonra yazılmadığını belirtmişlerdir. Buna göre *İbâne*, muhtemelen Eş'arî'nin "Ehl-i Sünnet" mezhebine intisap edişinin bir göstergesi olarak bu intisabın ilk günlerinde yazılmıştır.⁹⁰⁰ Nitekim Keskin, Eş'arî'nin *İbâne*'yi daha önce yazmış olması ve görüşmeye giderken Berbehârî'den destek almak için onu sunmuş olmasının daha makul olduğunu belirtmiştir.⁹⁰¹

Eş'arî'nin *İbâne*'deki üslubu, *Makâlât*'ta Ashâbu'l-Hadîs'in görüşleri olarak sunulan fikirlerin aynısına eserin başında kendi itikadı olarak yer vermesi, *Makâlât*'taki tarafsız tavrının aksine burada *ru'yetullah*, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı gibi Hanbelileri hoşnut kılacak kimi ilavelerde bulunması ve Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğunu ifade etmesi, Eş'arî'nin ashabının da onu savunmak için *İbâne*'yi kullanmaları, eserin bir vikaye ve savunma olarak tasarlandığı, başka bir ifadeyle, Hanbelileri kendine çekmek, onların saldırılarından korunmak amacıyla yazıldığını göstermektedir.⁹⁰² Eş'arî, *İbâne* adlı eserinde, Ahmed b. Hanbel'e bağlılığını şöyle ifade etmektedir: "Bizim inandığımız ve savunduğumuz görüş şudur: Allah'ımızın kitabına, Peygamberimizin sünnetine, sahabe, tabiin ve hadis imamlarından rivayet edilenlere tutunmak. (İşte) biz buna bağlanmışızdır. Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel'in -Allah yüzünü ak etsin, derecesini yükseltsin sevabını arttırsın- söylediklerini söyleriz, onun görüşüne muhalefet edenlerden uzağız. Çünkü o, faziletli bir imam ve şüphecilerin şüphesini, sapıkların sapkınlıklarını, bidatçıların bidatını söküp attırdığı, yolları açıkladığı ve hakkı onunla izhar ettiği kâmil bir

⁸⁹⁹ Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, "Mukaddime", *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Dârü'l-Kitâb, Kahire, 1397/1977, s. 35, 90-91.

⁹⁰⁰ Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, "Mukaddime", s. 35, 78; Mehmet Keskin, *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci "el-Eş'arî Dönemi"*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 118.

⁹⁰¹ Keskin, *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci*, s. 118.

⁹⁰² Keskin, *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci*, s. 119; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 189; Emrullah Yüksel, "el-İbâne", *DİA*, XIX, 254-255.

liderdir. Allah, önde gelen büyük imama rahmet etsin ve Allah'ın rahmeti Müslümanların bütün imamaları üzerine olsun.”⁹⁰³

Eş'arî'nin yukarıdaki sözlerinden hareketle onun Mutezile'den ayrıldıktan sonra tamamen Ahmed b. Hanbel'e uyduğunu söylemek güç gibi görünmektedir. Çünkü Eş'arî'nin *İbâne* dışında birçok eseri olduğu gibi, onun görüşlerini aktaran hem Eşari kaynaklar hem de onların dışındaki kaynaklar mevcuttur. Bunlara bakıldığında, onun burada dile getirdiği gibi tamamen Ahmed b. Hanbel'e tabi olan biri olmadığı görülebilmektedir. Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e intisabı, Mihne'den sonra Ahmed b. Hanbel'in kazandığı konumdan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Eş'arî, İmam Malik, İmam Şafî gibi birini değil de sistemine uymadığı halde özellikle Ahmed b. Hanbel'in ismini zikretmiştir.⁹⁰⁴

Eş'arî'nin Mutezile'den IV/X. yüzyılın başlarında ayrıldığı ifade edilmektedir.⁹⁰⁵ Bu tarih göz önünde alındığında, onun Ahmed b. Hanbel'e yönelik görüşlerinin ve Berbehârî ile görüşmesinin konjonktürel olduğu, daha çok o dönemde güçlü bir konumda olan Hanbelilerin saldırılarından korunmayı amaçladığı görülebilmektedir. Çünkü 300/912'li yıllar Bağdat'ta özellikle Berbehârî ve taraftarlarının etkin olduğu, kendilerinin dışındaki bütün kesimlere baskı uyguladıkları, bu nedene halifeyle dahi karşı karşıya geldikleri bir dönemdir. Böyle bir süreçte Mutezile'den ayrılan Eş'arî'nin, kendi güvenliğini sağlamak amacıyla Berbehârî ile görüşmesi ve kendisini Ahmed b. Hanbel'in bir müntesibi olarak sunması anlaşılabilir bir durumdur.

Eş'arî, bu tavrına rağmen Hanbeliler arasında gereken konumu kazanamamıştır. Çünkü Hanbelilerin büyük çoğunluğu onun Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğuna yönelik açıklamalarını samimi bulmamışlardır.⁹⁰⁶ Bunun sonucunda Hanbeliler ona karşı düşmanca bir tavır sergilemişlerdir. Nitekim bazı Hanbelilerin saldırı girişimleri üzerine Eş'arî, gizlenmek durumunda kalmış, yine bir Hanbeli olan Ebu'l-Hasan et-Temîmî'nin evine sığınmıştır.⁹⁰⁷

⁹⁰³ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, thk.: Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Dârü'l-Kitâb, Kahire, 1397/1977, s. 20-21.

⁹⁰⁴ Keskin, *Eş'arî'nin Teşekkül Süreci*, s. 112

⁹⁰⁵ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, s. 56; Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, “Mukaddime”, s. 34.

⁹⁰⁶ Hâlid Kebîr ‘Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi Bağdâd*, s. 110.

⁹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 29.

Hanbelilerin Eş'arî'ye düşmanlıkları onun ölümünden sonra da devam etmiştir. Hanbeliler, defalarca Eş'arî'nin kabrini açma veya yıkma girişiminde bulunmuş, ancak bu teşebbüsler yönetim tarafından engellenmiştir.⁹⁰⁸ Hanbelilerin Eş'arî ve Eşarilere yönelik bu tavrı mezhep kaynaklarına da yansımış, Hanbeli tabakât kitapları, Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e intisabını beyan etmesine rağmen eserlerinde onun terceme-i halini zikretmemişlerdir. İbn Asâkir de bu noktaya dikkat çekerek, diğer mezhep mensuplarının Eş'arî'yi kendi mezheplerinden sayma çabalarına rağmen Hanbelilerin bu konuda duyarsız kaldıklarını belirtmiştir.⁹⁰⁹

Eşarilik, Eşari âlim Ebû Bekir Bâkılânî'nin Büveyhî sarayındaki tartışma meclislerine katılmasıyla birlikte güç kazanmıştır. Büveyhiler döneminde özellikle Adudüddavle tarafından yaygınlaştırılan tartışma meclislerinde farklı gruplardan âlimlerin katılımı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Adudüddavle, özellikle Ehl-i Hadis'ten buraya katılabilecek isimlerin bulunmasını istemiştir. Yapılan araştırmaların neticesinde Eş'arî'nin öğrencisi Hüseyin el-Bâhilî ile onun öğrencisi Bâkılânî'nin ismi ön plana çıkmıştır. Bunun üzerine Adudüddavle, Basra valisine talimatta bulunmuş ve yüklü miktarda hediyelerle birlikte her iki âlimin de meclisine katılmasını istemiştir. Bâhilî bu teklifi reddetmiş, ancak Bâkılânî, hocasına rağmen bu davete icabet etmiştir. 'Adudüddavle, düzenlenen tartışmalarda Bâkılânî'yi yanına oturtturarak onu taltif etmiştir. Bâkılânî de, genç yaşına rağmen Basra Mutezilesi'nin önde gelen âlimlerine galip gelerek Adudüddavle'nin takdirini toplamıştır. Adudüddavle, Bâkılânî'nin ilmi üstünlüğü ve pratik zekâsı dolayısıyla onu oğlu Simânüddavle'yi yetiştirmekle görevlendirmiştir. Aynı zamanda Adudüddavle, Bâkılânî'yi birkaç kez elçi olarak Bizans'a göndermiştir. Bu durum, Eşarilerin Büveyhiler nezdinde itibar görmelerini, Büveyhilerle Eşariler arasında bir yakınlaşmanın oluşmasını sağlamıştır.⁹¹⁰

Büveyhiler döneminde Eşarilik, özellikle Bâkılânî'nin faaliyetleri sonucunda önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Horasan bölgesinde Eşarilik, hem Şafîilik hem de sufîlik zemininde önemli bir gelişme kaydetmiştir.⁹¹¹

⁹⁰⁸ Ebû'l-Fîdâ', *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II, 89-90; İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, s. 413.

⁹⁰⁹ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, s. 16.

⁹¹⁰ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 67, 140-141, 142.

⁹¹¹ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, s. 142.

Eşariler ile Büveyhî yönetimi arasındaki bu sıcak ve yakın ilişki, öteden beri kendilerinden hoşlanmayan Hanbelilerin öfkelerinin artmasına, Hanbeli-Eşari ilişkilerinin daha da gerilmesine sebep olmuştur. Halife Kâdir ve Kâim dönemlerinde yayımlanan Kâdirî itikad bildirgelerinde Eşarilik, Şia ve Mutezile gibi “bidatçi” mezheplerle bir tutulmuş, diğer mezhepler gibi Eşarilik de yasaklanmıştır. Aynı dönemde Kâdî Ebû Ya’lâ el-Ferrâ ile Eşari âlim İbn Fûrek arasındaki gerginlik, Hanbelilerle Eşarilerin karşı kaşıya gelmelerine neden olmuştur.⁹¹² Bağdat’ta bu sıkıntılar yaşanırken, Isfahan’da Hanbeli âlim İbn Mende (ö. 395/1005) ile Eşari âlim Ebû Nuaym (ö. 430/1038) arasındaki gerginlik, Hanbelilerle Şafii-Eşarilerin çatışmasına neden olmuş, sonuçta Ebû Nuaym, şehri terk etmek durumunda kalmıştır.⁹¹³ Hanbeliler ile Eşariler arasındaki gergin ilişkiler bundan sonraki süreçte de devam edecek, özellikle Selçuklular döneminde iki grup arasında ciddi çatışmalar yaşanacaktır.

2.5. DÖNEMİN HANBELİ SİMALARI

Bu başlık altında, Büveyhilerin 334/945 yılında Abbasilerin merkezi Bağdat’ı ele geçirmesinden Selçukluların 447/1055 yılında Abbasi halifesinin davetiyle Büveyhilerin Bağdat’taki hâkimiyetine son vermesine kadar geçen zaman kesitindeki önemli Hanbeli simalar üzerinde durulacaktır. Yukarıda da belirtildiği üzere bu süreç, siyasi tarih açısından da oldukça çalkantılı bir dönemdir. Bir taraftan Büveyhiler, Abbasi hilafet merkezini ele geçirmiş, diğer taraftan Fâtımîler, Mısır’da egemenliklerini kurmuşlardır. Aynı dönemde Gaznelilerin yükselişe geçmesi Abbasilerin elini rahatlatmıştır. Bu karmaşık siyasi ortamda Hanbeliler, bir taraftan Abbasilerin başkenti Bağdat’ta hâkim olan Büveyhilere karşı bir “politik-dini muhalefet partisi” rolü oynarken⁹¹⁴ diğer taraftan Hanbeli âlimler ilmi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Büveyhiler döneminde Hanbelilik, kuruluşunu tamamlamış, gelişme dönemine girmiştir. Dönemin Hanbeli tarihi açısından önemli yanlarından biri, birinci neslin başlattığı Ahmed b. Hanbel’in eser ve görüşlerinin tedvini faaliyetlerine devam edilmesi, uzun süre devam eden kollektif çalışmaya bu dönemde son verilmiş

⁹¹² İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, III, 370-371; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, VIII, 228; İbn Teymiyye, *Mecmû’atü’l-Fetavâ*, VI, 54.

⁹¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XV, 674-675; İbn Teymiyye, *Mecmû’atü’l-Fetavâ*, XII, 209; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, XVII, 459-460

⁹¹⁴ Laoust, “Hanâbila”, III, 159; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 60.

olmasıdır.⁹¹⁵ Hanbeli âlimlerin faaliyetlerine bakıldığında, mezhebin bu dönemde fikhî bir kimlik kazandığı da söylenebilir.

Büveyhiler döneminde Hanbeliliğin temsilcileri arasında sayılan, gerek eserleriyle gerekse eylemleriyle mezhebin gelişmesinde katkıda bulunan önemli âlimlerden biri Ebû Bekir en-Neccâd'dır (ö. 348/960).⁹¹⁶ Neccâd, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, İbrahim el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi şahıslardan ders almıştır. Bağdat Mansûr Camii'nde iki ders halkası bulunan Neccâd, Cuma namazından önce halkın fikhî meselelerle ilgili problemlerini Hanbeli mezhebine göre çözmüş, cuma namazından sonra hadis *imlâ* ettirmiştir. Neccâd'ın dersleri sırasında camide izdiham yaşandığı belirtilmiştir.⁹¹⁷

Neccâd, 317/929 yılında çatışmalara neden olan *Makâm-ı Mahmûd* tartışmalarıyla ilgili olarak, Hz. Peygamber'in Allah ile birlikte arşta oturacağını belirtmiş, bu görüşünü de imamımız diye tanımladığı Ebû Bekir el-Merrûzî ve Ehl-i Hadis'in ileri gelen birçok âlimine dayandırmıştır. Ona göre, bunun aksini düşünen ve söyleyen kimse Cehmî'dir; helaka uğrayan fırkalardandır (*fırakı hâlike*). Hatta Neccâd'a göre, bir kişi Hz. Peygamber Allah ile arşta oturmayacaksa "üç talakla boş olayım" derse, nikâhı zarar görmez.⁹¹⁸ Bunlardan başka Neccâd, Hz. Peygamber'in on bir defa Allah'ı gördüğünü, bunların dokuzunun Miraç gecesinde olduğunu belirtmiştir.⁹¹⁹

İbn Batta, Ebû Hafs el-Ukberî, Ebû Abdillâh b. Hâmid gibi birçok Hanbeli âlimin kendisinden ders aldığı Neccâd'ın, fıkıh, hadis ve akaidle ilgili eserleri bulunmaktadır.⁹²⁰ Bunların arasında bizi en çok ilgilendiren *er-Red 'alâ men Yekûlû'l-Kur'ân Mahlûk* adlı eseridir.⁹²¹ Eser sadece *halku'l-Kur'an* meselesine hasredilmemiş,

⁹¹⁵ Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 62; Güner, *Büveyhilerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, s. 296.

⁹¹⁶ Ahmed b. Selmân b. el-Hasan b. İsrâîl b. Yûnus Ebû Bekir en-Neccâd (ö. 348/960) için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 309-313; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 15-23; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 118-119; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 502-505; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 238; Abdulkadir Şenel, "Neccâd", *DÎA*, XXXII, 480.

⁹¹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 309-310; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 15-17; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 118-119; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 502-504.

⁹¹⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 19-21.

⁹¹⁹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 22.

⁹²⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 118; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XV, 503; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I, 146; Sezgin, *GAS*, I/3, 237; Şenel, "Neccâd", XXXII, 480.

⁹²¹ Ahmed b. Selmân en-Neccâd, *er-Red 'alâ men Yekûlû'l-Kur'ân Mahlûk*, thk.: Rızâallah Muhammed İdrîs, *Mektebetü's-Sahabeti'l-İslâmiyye*, Kuveyt, t.y..

sıfatlar başta olmak üzere, *ru'yetullah*, iman gibi çeşitli konulara da yer verilmiştir. Eserde, Allah'ın "konuşmayacağını" söyleyen kimselerin kâfir olacağı⁹²² belirtilmiştir. Kur'an'ın mahuk olduğunu iddia eden kimsenin ve *Vakıfa*'nın da kâfir olduğu ifade edilmiştir.⁹²³ Neccâd'a göre Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü ilk ortaya atan kişi Cehm'dir.⁹²⁴

Taberânî olarak bilinen Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî (ö. 360/971) de dönemin önemli Hanbeli âlimlerinden biridir. Genç yaşta hadis öğrenimine başlayan Taberânî, bu çerçevede İslam dünyasının birçok yerini dolaşmıştır.⁹²⁵ Suriye, Mısır, Yemen, Mekke, Medine, Bağdat başta olmak üzere elli kadar yeri dolaşıp⁹²⁶ iki bine yakın kişiden hadis rivayet eden Taberânî,⁹²⁷ sonuçta İsfahan'a yerleşerek bir asırlık hayatının son altmış yılını burada geçirmiştir.⁹²⁸ Taberânî'nin en önemli eserleri, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, *el-Mu'cemu's-Sağîr* ve *el-Mu'cemu'l-Evsat*'tır.⁹²⁹ Laoust, onun Ebû Zur'a ed-Dımeşkî ve Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah vasıtasıyla Hanbeliliği benimsediğini belirtmiştir.⁹³⁰ Ancak *Tabakâtu'l-Hanâbile* başta olmak üzere Tabakât türü eserlerin ve Tarih kitaplarının ilgili bölümlerinde böyle bir bilgiye ulaşamamıştır.

Kettânî, Taberânî'den söz ederken "el-Lahmî eş-Şafi'î et-Taberânî" şeklinde bir nisbe kullanarak⁹³¹ onu Şafiiler arasında saymıştır. Fakat o, Şafii tabakâtlarında yer almamakta, sadece Hanbeli tabakât kitaplarında yer almaktadır.⁹³² Talebesi İbni Mende,

⁹²² Neccâd, *er-Red 'alâ men Yekûlû'l-Kur'ân Mahlûk*, s. 32, 69-70.

⁹²³ Neccâd, *er-Red 'alâ men Yekûlû'l-Kur'ân Mahlûk*, s. 69-70.

⁹²⁴ Neccâd, *er-Red 'alâ men Yekûlû'l-Kur'ân Mahlûk*, s. 69.

Neccâd, burada "Cehm pislîği" ifadesini kullanmıştır.

⁹²⁵ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî için bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 91-95; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 206; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 119-130; Mehmet Görmez, "Taberânî", *DİA*, XXXIX, 310-312; Maribel Fierro, "al-Tabarânî", *ET*, X, 10-11.

⁹²⁶ Görmez, "Taberânî", XXXIX, 310.

⁹²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Cafer b. İdris el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrefe li-Beyâni Meşhûri Kütübi's-Sünne*, nşr.: Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî el-Kettânî, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1406/1986, s. 135.

⁹²⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 92-93; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 121.

⁹²⁹ Taberânî'nin eserleri için bkz.: Ebû Zekeriyâ Yahyâ Abdulvehhâb b. Ebî Abdillâh İbn Mende, *Cüz'ün fîhi Zikru Ebi'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî: Menâkıbü't-Taberânî* (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk.: Hamdî Abdülmeccid es-Selefi içinde), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, t.y., XXV, 359-365; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 122; Görmez, "Taberânî", XXXIX, 310-312.

⁹³⁰ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 89.

Laoust, Hanbelilğin Suriye'de yayılmasında Ebû Zur'a ed-Dımeşkî'nin etkili olduğunu öne sürmüş, ancak konuyla ilgili verdiği dipnotta bununla ilgili bir bilgiye de rastlanmamıştır. Bkz.: Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 89.

⁹³¹ Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrefe*, s. 38.

⁹³² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 91-95.

Taberânî'nin, selef akidesini benimsediğini ve hayatı boyunca Ehl-i Hadis'in düşünce çizgisinden uzak çevrelerle mücadele ettiğini söylemiştir.⁹³³ Tâberânî'nin *Kitâbü's-Sünne* adında bir eserin olması⁹³⁴ onun *Kitâbü's-Sünne* geleneğine sahip Hanbeli halkasından olduğu fikrini güçlendirmektedir. Yine İbn Mende'nin zikrettiği eserler listesinde Taberânî'ye ait *Fazlu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Kitâbu'r-Red 'ale'l-Cehmiyye, Kitâbu'r-Red 'ale'l-Mu'tezile* adında eserlerinin olması,⁹³⁵ onun *el-Mu'cemu'l-Kebîr* adlı eserinde “Bâbu Beyânî Küfri'l-Cehmiyeti'd-Dalâl bi-Ru'yeti'r-Rabbi 'Azze ve Celle fi'l-Kiyameti” şeklinde bir başlığın bulunması⁹³⁶ onun Hanbeli olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Tâberânî, hadis, ensâb ve tarih bilgisiyle dönemin önde gelen âlimleri arasında yer almıştır.⁹³⁷ Büveyhî yöneticileri onu tartışma meclislerine dâhil etmişlerdir. Büveyhî veziri Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in huzurunda gerçekleşen bir tartışmada Taberânî'nin, Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî'ye (ö. 355/966)⁹³⁸ üstün geldiği iddia edilmiş, İbnü'l-Amîd'in bunun üzerine; “şu an keşke vezir değil de Taberânî olsaydım” dediği rivayet edilmiştir.⁹³⁹

Taberânî, kendi döneminde Hanbeliliğin temsilcisi olan ve Hanbeliliğin İsfahan'da yayılmasında katkısı bulunan İsfahanlı âlim⁹⁴⁰ Ebû Abdillâh İbn Mende başta olmak üzere birçok âlimi etkilemiştir.⁹⁴¹

Gulâm Hallâl olarak bilinen Abdulaziz b. Cafer (ö. 363/974), Büveyhiler döneminde yaşayan en önemli âlimlerden biridir.⁹⁴² Hocası Ebû Bekir el-Hallâl'a

⁹³³ İbn Mende, *Cüz'ün fîhi Zikru Ebi'l-Ğâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî*, XXV, 356.

⁹³⁴ Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Cüz'ül Mevcûd min Kitâbi's-Sünne*, kısmen nşr.: Abdullah b. Sâlih el-Berrâk, *Mecelletu Camiatu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, cilt: XLVII, Riyad, 1425/2004, ss. 13-94.

⁹³⁵ İbn Mende, *Cüz'ün fîhi Zikru Ebi'l-Ğâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî*, XXV, 361.

⁹³⁶ Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, *Mektebetü İbn Teymiyye*, Kahire, t.y., II, 294-297.

⁹³⁷ Görmez, “Taberânî”, XXXIX, 310.

⁹³⁸ Tam adı Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Sâlim'dir. İbnü'l-Ci'âbî olarak bilinir. Musul kadılığı yapmıştır. Şii eğilimli bir muhaddis olduğu, öldüğünde Mekâbiru'l-Kureys'e defnedildiği kaydedilmiştir. Konuyla ilgili bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 42-49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 180-181; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 88-92.

⁹³⁹ İbn Mende, *Cüz'ün fîhi Zikru Ebi'l-Ğâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî*, XXV, 344-347; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 94.

⁹⁴⁰ Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, s. 90.

⁹⁴¹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 94; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 121-122.

⁹⁴² Ebû Bekir Abulaziz b. Cafer b. Ahmed Gulâm Hallâl için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 229-231; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 213-226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 230-231; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 235-237; H. Laoust, “Ghulâm al-Khallâl”, *EF*, II, 1093.

nisbetle Gulâmü'l-Hallâl ismiyle şöhret bulmuştur.⁹⁴³ Ebû Bekir el-Hallâl'ın yanı sıra Hırakî, Ebu'l-Kâsım el-Beğavî, Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi birçok kişiden ders almıştır.⁹⁴⁴ Zehebî, onun Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'tan ders aldığına dair bilginin⁹⁴⁵ doğru olmadığını belirtmiştir.⁹⁴⁶

Gulâm Hallâl, eserleriyle ve faaliyetleriyle Hanbeli mezhebinin gelişimine katkıda bulunmuştur. O da hocası Hallâl ve Ahmed b. Hanbel'in ilk talebeleri gibi daha çok Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine ve *Mesâil*lerine yoğunlaşmıştır.⁹⁴⁷ Gulâm Hallâl *Zâdu'l-Misafir* adlı eserinde, Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil*ini bir araya toplamış,⁹⁴⁸ bir anlamda hocası Hallâl'ın *el-Cami'* adlı eserini yeniden ele alarak ona bazı ilavelerde bulunmuştur.⁹⁴⁹ Yine o, Hocası Hallâl'dan Ahmed b. Hanbel'in *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Münker* adlı eserini rivayet etmiş,⁹⁵⁰ Ahmed b. Hanbel ile İmam Şafîi arasındaki fikir ayrılıklarını ortaya koyan *el-Hilâf ma'a's-Şafîi* adlı eseri telif etmiştir.⁹⁵¹

Gulâm Hallâl, kendisine ait görüşleri de ortaya koymuştur. Bu anlamda o hem hocası Hallâl'a hem de Hırakî'ye bazı fıkhi meselelerde muhalefet etmiştir. Hırakî, Abdulaziz b. Cafer'in altmış meselede kendisine muhalefet ettiğini belirtmiştir.⁹⁵² İbn Ebî Ya'lâ, bu meseleleri araştırdığını ve ikisinin doksan sekiz konuda birbirinden farklı düşündüklerini söylemiş, bunlara *Tabakât*'ında yer vermiştir.⁹⁵³ İbn Ebî Ya'lâ aynı zamanda Abdulaziz b. Cafer'in, hocası Hallâl'a muhalefet ettiği dokuz meseleye de yer vermiştir.⁹⁵⁴ Bu durum Gulâm Hallâl'ın sadece Ahmed b. Hanbel ve onun talabelerine ait rivayetleri aktarmakla yetinmediğini, kendine has görüşleri de ortaya koyduğunu göstermektedir. Bu ihtilaflar, genellikle fıkhi meselelerle ilgilidir.

⁹⁴³ Zirikî, *el-A'lâm*, IV, 15; Laoust, "Ghulâm al-Khallâl", II, 1093; Ahmet Akgündüz, "Gulâmü'l-Hallâl", *DİA*, XIV, 189.

⁹⁴⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 229-230; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 213-214; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 143.

⁹⁴⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 214.

⁹⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 143.

⁹⁴⁷ AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 104.

⁹⁴⁸ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, III, 627.

⁹⁴⁹ Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fikhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtü'l-Ashâb*, II, 621, 672; Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 89-90; Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, 115.

⁹⁵⁰ Hallâl, *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Münker*, s. 14.

⁹⁵¹ Gulâm Hallâl'ın eserleri ile ilgili bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 231; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 214; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 144; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâtü'l-Hanâbile*, I, 374-378.

⁹⁵² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 149.

⁹⁵³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 149-209.

⁹⁵⁴ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 216-217.

Gulâm Hallâl, Abbasi halifesi Mutî (334-363/946-974) ile yakın ilişkiler geliştirmiş,⁹⁵⁵ Şia başta olmak üzere diğer mezheplere karşı muhalefet etmiştir. Gulâm Hallâl, Şia'ya karşı nefretini hiçbir şekilde gizlememiş,⁹⁵⁶ *sebbü's-sahabenin* Bağdat'ta yaygınlaşması, hatta neredeyse bir gelenek haline gelmesi üzerine buradan göç etmiştir.⁹⁵⁷ Nitekim İbni Ebî Ya'lâ'nın rivayetine göre bazı kimsler Gulâm Hallâl'ı, Muizzüddavle'nin kız kardeşine kötülemiş, onu, Hz. Ali'yi sevmemekle suçlamışlardır. Bunun üzerine kadın, Gulâm Hallâl'ı huzuruna çağırarak bazı kelimelerle münazara etmesini istemiştir. Gulâm Hallâl'ın tartışmadan galip çıkması üzerine, Muizzüddavle'nin kız kardeşi onu ödüllendirmek amacıyla bir miktar para vermek istemiş, ancak Gulâm Hallâl bunu kabul etmemiştir.⁹⁵⁸ Gulâm Hallâl, zaman zaman bazı Şii bilginlerle tartışmalara girmiştir. Örneğin, Zümer suresinde geçen وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ (Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler var ya..) ⁹⁵⁹ ayetinde kimin kastedildiği ile ilgili bir Şii ile tartışmaya girmiş ve burada kastedilenin Hz. Ali'yi omadığını, Hz. Ebû Bekir olduğunu iddia etmiştir.⁹⁶⁰

Zehebî'nin, "Ahmed'in arkadaşlarından sonra Hallâl gibisi, Hallâl'dan sonra da Abdulaziz gibisi gelmemiştir"⁹⁶¹ diyerek övgüde bulunduğu Gulâm Hallâl'dan, İbn Batta, Ebu'l-Hüseyn et-Temîmî, Ebû Hafs el-Ukberî, Ebû İshâk el-Bermekî, Ebû Hafs el-Bermekî ve Ebû Abdillâh b. Hâmid gibi birçok Hanbelî âlim ders almıştır.⁹⁶²

Büveyhiler döneminde yaşayan önemli âlimlerden biri de İbn Batta olarak bilinen Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed b. Hamdân Ebû Abdillâh el-Ukberî'dir (ö. 387/997). 304/917 yılında doğduğu belirtilen İbn Batta, öğrenimine doğduğu yer olan Ukberâ'da başlamış, daha sonra Bağdat'ta devam etmiştir. İlim yolculukları sırasında Basra, Dimaşk, Humus, Mekke gibi merkezlere uğramış, buralarda Ebu'l-Kâsım el-Hırakî, Ebû Bekir en-Neccâd, Ebû Bekir el-Âcûrî (ö.

⁹⁵⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 218, 222; Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, s. 124; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 212.

⁹⁵⁶ Mughni, *Hanbalî Movements in Bağhdâd*, s. 112.

⁹⁵⁷ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 225.

⁹⁵⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 218.

⁹⁵⁹ Zümer (39): 14.

⁹⁶⁰ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 223-224.

⁹⁶¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 144.

⁹⁶² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 229; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 214-215; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 143.

360/970), Gulâm Hallâl gibi birçok kişiden ders almıştır.⁹⁶³ Onun Berbehârî'den de ders aldığı belirtilmiştir.⁹⁶⁴ Ancak ilk el kaynaklarda buna dair bir kayda rastlanamamıştır. Muhtemelen İbn Batta, bizzat Berbehârî'den ders almamış olsa dahi, onunla karşılaşmış, bilgi alışverişinde bulunmuş ve ondan etkilenmiştir.⁹⁶⁵

Uzun süren ilim yolculuğunun ardından memleketi Ukberâ'ya dönen İbn Batta, kırk yıl boyunca uzlete çekilerek eğitim ve öğretime devam etmiştir.⁹⁶⁶ Muhtemelen onun böyle bir hayatı tercih etmesinde Büveyhilerin Bağdat'ta hakim olmaları etkili olmuştur.⁹⁶⁷

Hanbeli mezhebi içerisinde çok sayıda eser telif etmesiyle bilinen İbn Batta'nın⁹⁶⁸ eserlerinin bir kısmını İbni Ebî Ya'lâ *Tabakât*'ında zikretmiştir.⁹⁶⁹ Bunların en önemlileri *el-İbânetü's-Suğrâ* diye bilinen, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*⁹⁷⁰ ve *el-İbânetü'l-Kübrâ* diye bilinen, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*'dir.⁹⁷¹ Laoust'a göre *el-İbânetü's-Suğrâ* gençlere veya dini bilgileri eksik Arap olmayan Müslümanlara imani meseleleri anlatmaya yönelik bir eserdir. Selef akidesinin açıklandığı, bid'atlerin şiddetle reddedildiği bu eser, inanç noktasında aşırıya kaçan ve hak yoldan sapan kimseleri zorlamaya gitmeden Hz. Peygamber ve onun ashabının yoluna iletmeyi amaçlamaktadır.⁹⁷²

Irak'ta Hanbeli mezhebinin önemli simalarından biri olan İbn Batta, başta Şia ve Mutezile olmak üzere Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalarla mücadele etmiştir. İtikadi

⁹⁶³ İbn Batta el-Ukberî için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 100-106; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 256-273; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 390-393; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 529-533; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 473-474; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, IV, 463-466; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâtü'l-Hanâbile*, I, 389-397; H. Laoust, "İbn Batta", *El*², III, 734-735; Saffet Köse, "İbn Batta", *DİA*, XIX, 358-359; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Batta", *DİA*, XIX, 359-360.

⁹⁶⁴ Laoust, "İbn Batta", III, 734.

⁹⁶⁵ Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 63.

⁹⁶⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 102; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 258; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 390.

⁹⁶⁷ Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 298.

⁹⁶⁸ Sezgin, *GAS*, I/3, 239.

⁹⁶⁹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, III, 270-271.

⁹⁷⁰ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Batta el-Ukberî, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, thk.: Rızâ b. Na'sân Mu'tî, *Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem&Dâru'l-Ulûm ve'l-Hikem*, Medine&Suriye, 1413/2012.

⁹⁷¹ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Batta el-Ukberî, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, thk.: Rızâ b. Na'sân Mu'tî vd., *Dâru'r-Râye*, Riyad, 1415/1994.

⁹⁷² Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 92; a.mlf., *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, s. 192.

konulardaki fırkalaşmalara karşı insanları uyaran İbn Batta, bu tür fırkalaşmaların genellikle hasetten ve kıskançlıktan kaynaklandığını, sonuçta dini tahrifata yol açtığını belirtmiştir. İbn Batta, Kur'an ve sünnettten ayrılan kimselerin nerede karar kılacaklarını bilmenin mümkün olmadığını, bu nedenle ilim ehline tabi olmak gerektiğini, fırkalara ayrışmadan birleşmenin önemini vurgulamıştır.⁹⁷³ Cemaate uymak gerektiğini belirten müellif, cemaatten ayrıldığı halde ölen kimsenin cahilliye üzere öldüğünü iddia etmiştir.⁹⁷⁴ Bidatlerden ve bidatçilerden uzak durmak gerektiğini belirten İbn Batta'ya göre, bid'at ehli kimselerle aynı ortamda bulunmamak gerekir.⁹⁷⁵ Ona göre, bidat ehli kimselere bakmak gözün nurunu söndürür.⁹⁷⁶

Allah'ı Hayy, Nâtık, Semî', Basîr, Hakîm, Alîm, Azîz... gibi sıfatlarla niteleyen İbn Batta'ya göre O'nun arşın üzerinde olduğuna⁹⁷⁷ ve ahirette müminler tarafından görüleceğine (*ru'yetullah*) inanmak farzdır.⁹⁷⁸ Kur'an'ın Kelâmullah olduğunu, Allah'ın "kelam" ile konuştuğunu söyleyen İbn Batta'ya göre, Cehmiyye gibi Kur'an mahluktur diyenler kâfir olur. Çünkü Kur'an mahluktur demek, Allah'ın ilminin mahluk olduğunu kabul etmek anlamına gelir ki, bu da Allah'ın yaratılmışlar gibi önceden bir şey bilmediğini daha sonra öğrendiğini söylemekle aynıdır.⁹⁷⁹ Ona göre, Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyen kimse gibi, bu konuda vakfeden, herhangi bir şüphesi bulunan veya diliyle Kur'an'ın mahluk olmadığını söylediği halde kalbinde bile şüphesi bulunan kişi de kâfirdir. Bu kimselerin küfre düştüğü hususunda şüphesi bulunan veya bunların küfrü konusunda vakfeden de aynı şekilde kâfirdir, kanları helaldir. Onlar Allah'tan, Allah da onlardan *berîd*ir.⁹⁸⁰

Rey ve akli istidlale başvurma'nın yanlışlığını savunan İbn Batta'ya göre Kur'an ile ilgili kişisel görüşlere asla yer verilmemelidir. Ona göre Kur'an hakkında kendi re'yi ile konuşan kişi isabet etse dahi hata yapmıştır.⁹⁸¹ İbn Batta'ya göre, aklın söz söyleme yetkisi bulunmayan, tamamen gayb alanını ilgilendiren itikadi konularda naslarla

⁹⁷³ İbn Batta, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, I, 270-277; a.mlf., *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, s. 117-120.

⁹⁷⁴ İbn Batta, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, s. 164.

⁹⁷⁵ İbn Batta, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, s. 158-163.

⁹⁷⁶ İbn Batta, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, s. 158.

⁹⁷⁷ İbn Batta, İbn Batta, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, VI, 32-34; a.mlf., *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, s. 205-210.

⁹⁷⁸ İbn Batta, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, s. 211-213.

⁹⁷⁹ İbn Batta, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, II, 216-223.

⁹⁸⁰ İbn Batta, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, s. 202-205.

⁹⁸¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 263-264.

yetinmek gerekir.⁹⁸² Selef âlimlerinin ilgilenmediği felsefî konuları dini esaslara dönüştüren ve hakkında nass bulunmayan itikadi konularla ilgilenen kelmacılar, meseleleri çözüme kavuşturmak yerine yeni problemler üretmiş, çelişkiye düşmüş, neredeyse hiçbir konuda itifak edememişlerdir. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Nazzâm, Sümâme b. Eşres gibi kimselerin birbirleriyle muhalefeti bundan kaynaklanmıştır. Bunların her biri kendilerine bir din ihdâs etmiş, kendisine muhalefet eden kimseleri tekfir etmişlerdir. Bunların ihtilafı Yahudi ve Hristiyanların ihtilafları gibidir.⁹⁸³ Hâlbuki kişinin yapması gereken şey, sınırlı bilgiye sahip olduğunu bilmesi, kendisini ilgilendirmeyen meselelerle uğraşarak kendini sorumluluk altına sokmamasıdır.⁹⁸⁴

İnsanların en üstününün Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğunu, hilafet sıralamasının da bu şekilde olduğunu söyleyen İbn Batta,⁹⁸⁵ bunun Sünnet ve icma ile sabit olduğunu ancak yalan ve iftirayla inkar edilebileceğini söylemiştir. Bu hususta fitneye sebep olan ve Hz. Peygamber'in ashâbına düşmanlık eden kimselerin dini, dünyasıdır; hevâsı, mâbududur. Bu gibi kimselerin kalp hastalıklarına hiç kimse ilaç bulamaz.⁹⁸⁶

İbn Batta, Ebû Bekir el-Hallâl ve Berbehârî'den sonraki neslin en önemli şahıslarından biri olarak kabul edilmiştir. Diğer Hanbeli âlimler gibi İbn Batta da, her türlü bid'ate sert bir şekilde karşı çıkmış, rey ve icthâdı reddetmiştir. Ona göre tek kurtuluş yolu, Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde yaşanan asıl dine (*din-i 'atîk*) geri dönmektir.⁹⁸⁷ Bu bağlamda, özellikle *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker* konusunda titiz davranmıştır.⁹⁸⁸ Ona göre bir münkeri nehyederken öldürülen kimse şehittir.⁹⁸⁹ Bu konuda, devrin büyük âlimlerinden biri ve aynı zamanda hocası Berbehârî'den etkilendiği belirtilmiştir.⁹⁹⁰ Ancak Ferhat Koca, onun bu konuda

⁹⁸² İbn Batta, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, II, 531-536.

⁹⁸³ İbn Batta, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, II, 554-555.

⁹⁸⁴ İbn Batta, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, II, 531-536; Yavuz, "İbn Batta", XIX, 359.

⁹⁸⁵ İbn Batta, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, VIII, 204-207, 321.

⁹⁸⁶ İbn Batta, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, VIII, 338-340.

⁹⁸⁷ Laoust, "İbn Batta", III, 735.

⁹⁸⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 102; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 258.

⁹⁸⁹ Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, s. 128.

⁹⁹⁰ Laoust, "İbn Batta", III, 735; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 63.

hocasından farklı bir tutum içerisinde olduğunu belirtmektedir. Koca'nın deyişiyle; "o, ne Berbehârî gibi mücadeleci, ne de çağdaşı İbn Sem'ûn gibi parlak bir vaizdi."⁹⁹¹

Daha önceleri Hanbeliyken, Eşari-Şafii mezhebine geçen Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbn Batta'nın hafıza yönünden zayıf olduğunu, şahsen karşılaşmadığı kimselerden bizzat görüşüp hadis dinlemiş gibi nakillerde bulunduğunu ve şeyhlerinden aldığı hadislerin senedlerinde değişiklik yaptığını ileri sürerek hadis rivayeti açısından İbn Batta'yı eleştirmiştir.⁹⁹² İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) ise, Bağdâdî'nin mezhep taassubuyla davrandığını, icmaya muhalif görüşlere sahip olduğunu, Mutezile ve Mürcie'den bazı kimselerin sözlerine itibar ederek kendi keyfine göre hüküm verdiğini söyleyerek, onun İbn Batta hakkındaki iddialarını reddetmiştir.⁹⁹³ Zehebî, İbnü'l-Esîr ve diğer bazı âlimler de İbn Batta'nın hafıza bakımından zayıf olmakla birlikte hadis konusunda âlim bir kişi olduğunu belirtmişlerdir.⁹⁹⁴

387/997 yılında vefat eden İbn Batta, Hanbeli mezhebinin tarihinde kalıcı etkiler bırakan âlimlerden biridir. Laoust, *Kâdirî itikâdî*'nda onun etkilerini görmenin mümkün olduğunu belirtmiştir.⁹⁹⁵ İbna Batta, dönemin önemli Hanbeli bilginleri üzerinde etkili olmuştur. Ebû Hafs el-Ukberî, Ebû Hafs el-Bermekî, Ebû Abdillâh b. Hâmid, Ebû Ali b. Şihâb, Ebû İshâk el-Bermekî bunların en önde gelenleridir.⁹⁹⁶ Aynı zamanda o, kendisinden sonra gelen Hanbeli âlimler üzerinde de etkili olmuştur. Özellikle Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), Kelvezânî (ö. 510/1117), Muvaffakuddîn İbn Kudâme (ö. 620/1223), Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 750/1350) ve Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 773/1371) gibi âlimlerin üzerinde İbn Batta'nın etkileri görülmektedir. Eyyûbîler döneminde Şam'da bazı bilginler, İbn Batta'nın akaidle ilgili eserlerine ilgi duymuşlardır. Memlükler döneminde de İbn Teymiyye ve bazı talebeleri onun eserleri ile ilgilenmişlerdir.⁹⁹⁷

⁹⁹¹ Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 63.

⁹⁹² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 103-105.

⁹⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 391-3.

⁹⁹⁴ Konuyla ilgili bkz.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 493; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 530-533; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 473-474; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtu 'z-Zeheb*, IV, 464.

⁹⁹⁵ Laoust, "İbn Batta", III, 735.

⁹⁹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 101; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 257; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVI, 529.

⁹⁹⁷ Laoust, "İbn Batta", III, 735.

Taberânî'nin en önemli öğrencilerinden biri olan⁹⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Mende el-İsfahânî (ö. 395/1005) Büveyhiler döneminde yaşayan önemli Hanbeli âlimlerden biridir.⁹⁹⁹ İbn Mende ailesi yaklaşık üç asır boyunca ilimle meşgul olmuş, bu ailenin faaliyetleri sayesinde Hanbelilik Bağdat'ın dışında İsfahan'da varlık göstermiş ve canlılığını korumuştur.¹⁰⁰⁰ Bu ailenin ilk önemli üyesi olan Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Mende, ilk eğitimini memleketi İsfahan'da tamamladıktan sonra yaklaşık otuz yıl sürecek olan bir ilim yolculuğuna çıkmış, Merv, Nişabur, Buhara, Mısır, Trablus, Dimaşk ve Mekke başta olmak üzere birçok yeri gezmiş, buralardan hadis toplamıştır. Sözü edilen ilim merkezlerinde birçok kişiden ders alan İbn Mende'nin en önemli hocası Taberânî'dir.¹⁰⁰¹ İbn Mende'nin faaliyetleri sayesinde İsfahan önemli bir ilim merkezi olmuştur. Hanbeliliğin en önemli meselelerinden biri olan Kur'an'ın mahluk olmadığını savunan, "bidatçiler"le mücadele eden Ebû Abdillâh b. Mende, doğuyu ve batıyı iki defa dolaştığını, bin yedi yüz kişiden hadis rivayet ettiğini ancak bidatçilerden tek bir hadis almadığını ifade etmiştir.¹⁰⁰²

İbn Mende'nin Hanbeli taraftarlığı, onunla Eşari âlim Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) arasının açılmasına neden olmuştur.¹⁰⁰³ Ebû Nuaym'ın, Kur'an'ın lafzının mahluk olduğunu ileri sürmesi ve Hanbelileri Ahmed b. Hanbel'i anlamamakla suçlaması, İbn Mende başta olmak üzere, İsfahan'daki Hanbeliler ile Şafii-Eşarilerin karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Ebû Nuaym, Hanbelileri, Kur'an ve hadislerdeki teşbihe dair ifadeleri lugat manalarıyla anlamalarından dolayı tenkit etmesine karşılık İbn Mende, Ebû Nuaym'ı bidatçilikle suçlamıştır. Bu tartışma yüzünden Hanbeli mezhebine mensup talebeleri onunla ilişkilerini kesmiş ve kendisini İsfahan'daki büyük camiye sokmamışlardır. Onun İsfahan'dan da çıkarıldığını ve

⁹⁹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVII, 36.

⁹⁹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Mende el-İsfahânî (ö. 395/1005) için bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 299-301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 52; Ebu'l-Abbâs Semsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü'z-Zamân*, thk.: İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1994, IV, 289; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVII, 28-43; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 311-312; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 29; F. Rosenthal, "İbn Manda", *ET*, III, 863-864.

¹⁰⁰⁰ Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtü'l-Ashâb*, I, 548-549; Rosenthal, "İbn Manda", III, 863; Güner, *Büveyhilerin Şiî-Sünnî Siyaseti*, s. 300-301.

¹⁰⁰¹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 300; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVII, 29-30, 36; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 311-312.

¹⁰⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 268; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 300; Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *DİA*, X, 201-204.

¹⁰⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 674-675.

muhaliflerince öldürüldüğünü söyleyenler de olmuştur.¹⁰⁰⁴ Ahmed Bekir Mahmûd'a göre İbn Mende'nin İsfahanlı olması, buranın Eşariliğin reddedildiği bir mekân olmasına neden olmuştur. Hanbelilerin arasında Eşarilerin de bulunduğunu (Hanbeli-Eşari) belirten Mahmûd, herhangi bir Hanbelinin bulunduğu bir mekânda mutlaka Eşarilik reddedilirdi, aksi takdirde Hanbeliler kendilerinden olan o kişiyi dışarlardı diyerek Hanbelilerin Eşarilere yönelik tavrını ortaya koymuştur.¹⁰⁰⁵ Muhtemelen Hanbelilerin bu tavrı, yani Eşarileri reddetmeyen mezhepdaşlarını dışlama girişimleri, Hanbeli-Eşarileri tespit etmeye yönelik bir tutumdur. Kanaatimizce bu dönemde başlayan ve Selçuklular döneminde zirve noktaya ulaşan Hanbeli-Eşari çatışmalarının önemli sebeplerinden biri, her ikisinin de aynı tabana sahip olmasıdır. Her iki mezhep de Ehl-i hadis tabanlıdır. Hanbelilikten sonra ortaya çıkan Eşariliğin en önemli hedef kitlelerinden bir tanesi Hanbelilerdi. Dolayısıyla Hanbelilik, kendi tabanını kaybetmemek veya korumak adına Eşariliğe karşı çıkmış ve onunla mücadele etmiştir.

Hadis, Tefsir, Tarih, Akaid ile ilgili konuda eser yazan İbn Mende'nin *Kitâbu Ma'rifeti's-Sahâbe*, *Kitâbü't-Târîh*,¹⁰⁰⁶ *Kitâbü'l-İmân*,¹⁰⁰⁷ *Kitâbü't-Tevhîd ve Ma'rifetu Esmâillâhi ve Sıfâtihi ale'l-İttifâki ve't-Teferrüd*,¹⁰⁰⁸ *er-Red ale'l-Cehmiyye*,¹⁰⁰⁹ *Kitâbü'r-Red ale'l-Lafziyye* başta olmak üzere birçok eseri bulunmaktadır.¹⁰¹⁰

İbn Mende'nin en önemli eserlerinden biri *Kitâbü'l-İmân*'dır. Bu eser Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî tarafından tahkik edilmiş ve doktora tezi olarak sunulmuştur. Eserde Haricilik, Mürcie ve Kaderiyye başta olmak üzere Ehl-i Hadis dışındaki grupların iman ve benzeri konulardaki görüşleri eleştirilmiş, bu konudaki "doğru bilgiler" açıklanmıştır. İbn Mende, imanın, ikrar, tasdik ve azalarla amel

¹⁰⁰⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, XII, 209; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 459-460; a.mlf., *el-Uluv li'l-Ali el-Ğaffâr fî Sahîhi'l-Ahbâr ve Sakîmihâ*, thk.: Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd, Mektebetü Edvâü's-Selef, Riyad, 1995, s. 243; Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", X, 202.

¹⁰⁰⁵ Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, s. 48.

¹⁰⁰⁶ Bu eser *Târîhu İsfahân* olarak da bilinmektedir.

¹⁰⁰⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yahyâ b. Mende, *Kitâbu'l-İmân*, thk.: Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1406/1988.

¹⁰⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yahyâ b. Mende, *Kitâbü't-Tevhîd ve Ma'rifetu Esmâillâhi ve Sıfâtihi ale'l-İttifâki ve't-Teferrüd*, thk.: Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1423/2002.

¹⁰⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yahyâ b. Mende, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk.: Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, Mektebetü'l-Ğurebâi'l-Eseriyye, Medine, 1414/1994.

¹⁰¹⁰ İbn Mende'nin eserleri için bkz.: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 33; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 29; et-Tarîkî, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile*, I, 406-411; Rosenthal, "İbn Manda", III, 863.

olduğunu,¹⁰¹¹ imanın altmış küsur veya yetmiş küsur şube olduğunu,¹⁰¹² artıp eksilebildiğini,¹⁰¹³ iman ile islâmın farklı şeyler olduğunu¹⁰¹⁴ belirtmiştir. Eserlerinde mezhepleri de eleştiren İbn Mende, Basra’da ilk defa Ma’bed el-Cühenî’nin kader hakkında konuştuğunu belirtmiş, Abdullah b. Ömer’e dayandırdığı bir rivayetle Kaderiyye’yi İslâm dışı bir mezhep olarak sunmuştur.¹⁰¹⁵ Allah’ın yerleri ve gökleri yaratmadan beş yüz yıl önce herşeyi takdir ettiğini, dolayısıyla o andan itibaren yeryüzünde meydana gelecek herşeyin bilindiğini ileri sürmüştür.¹⁰¹⁶ Kıyamet alametlerini de ele alan İbn Mende, Hz. İsa’nın nüzulü, Deccâl’in ortaya çıkması, güneşin batıdan doğması gibi kıyametle ilgili konulara inanmanın iman esası olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹⁷

er-Red ale’l-Cehmiyye adlı eserinde İbn Mende, bazı ayet, hadis, sahabe ve tabiin sözlerine (selef) dayanarak *yed-keff*,¹⁰¹⁸ *vech*¹⁰¹⁹ başta olmak üzere Allah’ın sıfatlarını ispatlamaya çalışmıştır. İbn Mende ayrıca Allah’ın kıyamet günü görüleceğini de (*ru’yetullah*) ileri sürmüştür.¹⁰²⁰ İbn Mende, *Kitâbu’l-İmân*’da da, *ru’yetullah* ile ilgili müstakil bir başlık açmış, konuyla ilgili ayet ve hadisleri sıralamıştır.¹⁰²¹

Eserleri, yetiştirdiği öğrencileri özellikle de oğulları vasıtasıyla Hanbeli mezhebinin İsfahan bölgesinde yerleşmesini ve yayılmasını sağlayan Ebû Abdillâh İbn Mende, 395/1005¹⁰²² veya 396/1005-1006¹⁰²³ yılında vefat etmiştir. Onun vefatından sonra İsfahan Hanbeli Okulu, onun oğulları vasıtasıyla varlığını devam ettirmiştir.¹⁰²⁴ Kaynaklar, onun Abdullah, Abdurrahman, Abdurrahim ve Abdulvehhâb adındaki dört oğlundan söz ederler.¹⁰²⁵ Onun 462/1070’de öldüğü rivayet edilen oğlu Abdullah

¹⁰¹¹ İbn Mende, *Kitâbu’l-İmân*, I, 123, 331-341, 362.

¹⁰¹² İbn Mende, *Kitâbu’l-İmân*, I, 332-334.

¹⁰¹³ İbn Mende, *Kitâbu’l-İmân*, I, 328, 341-349.

¹⁰¹⁴ İbn Mende, *Kitâbu’l-İmân*, I, 311-324.

¹⁰¹⁵ İbn Mende, *Kitâbu’l-İmân*, I, 121, 131-132.

¹⁰¹⁶ İbn Mende, *Kitâbü’t-Tevhîd*, I, 92-97.

¹⁰¹⁷ İbn Mende, *Kitâbu’l-İmân*, II, 911-962.

¹⁰¹⁸ İbn Mende, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, s. 77-82.

¹⁰¹⁹ İbn Mende, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, s. 94-103.

¹⁰²⁰ İbn Mende, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, 77-82.

¹⁰²¹ İbn Mende, *Kitâbu’l-İmân*, II, 783-910.

¹⁰²² İbni Ebî Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, III, 300; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XVII, 38; Uleymî, *el-Menhecû’l-Ahmed*, II, 312.

¹⁰²³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 52.

¹⁰²⁴ Rosenthal, “İbn Manda”, III, 863; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 64; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 301.

¹⁰²⁵ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’*, XVII, 37.

hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁰²⁶ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman (ö. 470/1078) ise Bağdat, Vâsıt, Mekke, Nişâbü'r, Hemedân gibi yerleri dolaşarak ilim tahsili yapmıştır. 407/1016-1017 yılında öğretime başlayan Abdurrahman, sünneti savunması ve bidatlere karşı sert tavrı ile bilinmektedir. Yeğeni Ebû Zekeriyâ Yahya b. Abdilvehhâb, amcasının Ehl-i Bid'ate karşı çok sert olduğunu, iyiliği emredip kötülükten sakındıran kimselerin ileri gelenlerinden olduğunu belirtmiştir.¹⁰²⁷ Abdurrahman'ın en önemli eseri, *et-Târîhu'l-Müstahrec min Kütübî'r-Ricâl li'l-Ma'rife*'dir. Eser, Hz. Peygamber'den itibaren önemli olaylara katılan kimseleri alfabetik olarak ve yıllara göre ele alır. Aynı zamanda önemli olayları da yıllara göre aktarmıştır. Bu eserin dışında ona ait bazı küçük risaleler de elimize ulaşmıştır.¹⁰²⁸

Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Mende'nin üçüncü oğlu Abdülvehhâb'ın (ö. 475/1084) *el-Fevâid* ve *Ehâdisu İbn Mende* adlı eserleri vardır. Ancak o, bu eserlerinden ziyade oğlu Ebû Zekeriyâ Yahyâ (ö. 511/1118) vasıtasıyla tanınmaktadır.¹⁰²⁹ Hayat hikayesinden anlaşıldığına göre o, bidatçilerle, özellikle Küllâbîlerle mücadele etmiştir.¹⁰³⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ ile birlikte İbn Mende ailesinin ilmi faaliyetleri ve şöhretleri sona ermiş gibi görünmektedir.¹⁰³¹ Yahyâ'nın *Menâkibü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eseri Hanbeli mezhebi tarihi için önemlidir. İbn Receb, *Zeyl*'inde bu eserden yararlanmıştır.¹⁰³²

Büveyhiler döneminin önemli Hanbeli şahsiyetlerinden biri de İbn Hâmid olarak bilinen Ebû Abdillâh Hasan b. Hâmid b. Ali b. Mervân'dır (ö. 403/1012). İbn Ebî Ya'lâ onu kendi döneminde Hanbelilerin imamı, müderrisi ve müfîsi olarak tanıtmıştır (إمام الحنبلية في زمانه ومدرسهم ومفتيهم). İbn Hâmid, Bağdat'ta doğmuş, burada yetişmiştir. Ebû

¹⁰²⁶ Rosenthal, "İbn Manda", III, 863; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 64.

¹⁰²⁷ Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, thk.: Zekeriyâ Umeyrât, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan, 1419/1998, III, 238.

¹⁰²⁸ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman ile ilgili bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 447-448; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, III, 238-240; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 51-64; Rosenthal, "İbn Manda", III, 863-864; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 64; Güner, *Büveyhilerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 301-302.

¹⁰²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 225-226; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 139-140; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 65.

¹⁰³⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 140.

¹⁰³¹ Rosenthal, "İbn Manda", III, 864.

¹⁰³² İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 290-307; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, s. 65; Güner, *Büveyhilerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 302.

Bekir en-Neccâd, Gulâm Hallâl, Ebû Bekir el-Katî'î, Ebû Ali İbnü's-Savvâf gibi kimselerden ders almıştır.¹⁰³³

İbn Hâmid, Büveyhilerin Bağdat'ta hüküm sürdüğü, Hanbeliliğin, Abbasi hilafetinin resmi ideolojisi olarak kabul edildiği bir dönemde yaşamıştır. Bu tür dönemlerde İbn Hâmid gibi hem avam hem de havas üzerinde etkili olan âlimlerin büyük rol oynaması kaçınılmazdır. Ancak onun bu dönemde oynadığı dini-siyasi rol ile ilgili elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.¹⁰³⁴ Onun Halife Kâdir'e oldukça yakın olduğu belirtilmiştir.¹⁰³⁵ Kâdir'in huzurunda Şafii âlim Ebû Hâmid el-İsferâyînî (ö. 406/1016) ile yaptığı münazara, ilim çevrelerinde oldukça yankı bulmuştur. Münazarada el-İsferâyînî'yi alt etmesi nedeniyle Halife ona çeşitli hediyeler göndermiştir. Ancak İbn Hâmid, ihtiyacı olmasına rağmen bu hediyeleri kabul etmemiştir.¹⁰³⁶ Ayrıca onun Büveyhi idaresi ile de yakın ilişkilere sahip olduğu belirtilmiştir.¹⁰³⁷

Fıkıh ve İhtilâfu'l-Fıkıh ile ilgili birçok eser yazdığı belirtilen¹⁰³⁸ İbn Hâmid'in en önemli eseri *Tehzîbü'l-Ecvibe*'dir. Bu eserde İbn Hâmid, Ahmed b. Hanbel'in *Mesâil*inden hareketle onun fetva verirken göz önünde bulundurduğu prensipleri ortaya koymaya çalışmıştır. Bu nedenle bazı Hanbeli müellifler, onun bu eserini ilk Hanbeli fıkıh usulü kitabı olarak tanıtmışlardır.¹⁰³⁹ İbn Hâmid ayrıca Ahmed b. Hanbel'in görüşleri arasında ayırım yapmış, Şafiilerin yaptığı gibi o da Ahmed b. Hanbel için *kavl-i kadîm*, *kavl-i cedîd* şeklinde bir ayrıma gitmiştir.¹⁰⁴⁰

¹⁰³³ Hasan b. Hâmid için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 259-260; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 309-321; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 94; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 203-204; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 78-79; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 17-19; H. Laoust, "İbn Hâmid", *EF*², III, 784; Ahmet Yaman, "İbn Hâmid", *DİA*, XX, 24-25.

¹⁰³⁴ Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, s. 128.

¹⁰³⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 319-320; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XV, 547; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 19; Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 93; Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islâm*, s. 63; Güner, *Büveyhilerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s. 300.

¹⁰³⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 320; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 19; Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, s. 128; Yaman, "İbn Hâmid", XX, 24-25.

¹⁰³⁷ Yaman, "İbn Hâmid", XX, 25.

¹⁰³⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 259; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 309; Yaman, "İbn Hâmid", XX, 25.

¹⁰³⁹ Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtı'l-Ashâb*, I, 17, 227-228; AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism*, s. 104.

¹⁰⁴⁰ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 316-319.

İbn Hâmid ile birlikte Hanbeli mezhebi tarihinde bir dönem bitmiş yeni bir dönem başlamıştır. Bazı Hanbeliler, mezhebin tarihini *Mütekaddimûn*, *Mütevassitûn* ve *Müteahhirûn* şeklinde üç bölüme ayırmışlardır. Buna göre Hanbelilerin ilk jenerasyonunu temsil eden *Mütekaddimûn*, Ahmed b. Hanbel ile başlar, İbn Hâmid'in 403/1012 yılında vefat etmesiyle son bulur. İkinci dönem olan *Mütevassitûn* ise 404/1013'te başlar, Burhaneddîn İbn Müflih'in (884/1479) vefatıyla sona erer. 885/1480 yılında başlayan *Müteahhirûn* Hanbeliler dönemi ise günümüze kadar devam etmektedir.¹⁰⁴¹ Laoust ise İbn Hâmid'in ölümünden (403/1012) Kadı Ebû Ya'lâ'nın ölümüne (458/1066) kadar geçen yarım asırlık dönemde Hanbelilerin, Abbasi Devleti tarihinde etkili olduğunu belirtmiştir. Hanbelilerin bu dönemdeki faaliyetleri ve Abbasi hilafetindeki etkileri nedeniyle bu sürece "Sünni Restorasyon Hareketi" veya Sünni Restorasyon Dönemi" ismini vermiştir.¹⁰⁴²

Gerek verdiği dersler gerekse eserleriyle Hanbeli mezhebinin gelişmesinde ve yayılmasında katkıda bulunan İbn Hâmid, aynı zamanda çok sayıda Hanbeli âlimin yetişmesinde de katkıda bulunmuştur. Onun en önemli öğrencisi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dır. Nitekim İbn Hâmid, Haca gittiği sırada kendisine yöneltilen "senden sonra kime tabi olalım" sorusuna Ebû Ya'lâ'yı işaret etmiştir.¹⁰⁴³ Nitekim Ebû Ya'lâ, V/XI. yüzyılın ilk yarısında Bağdat Hanbelilerinin lideri olmuştur. Ebû Ya'lâ'nın yanı sıra, Mısır'da Hanbeliliğin yerleşmesinde katkıda bulunan¹⁰⁴⁴ ve İbn Batta'nın da öğrencisi olan¹⁰⁴⁵ Ebû Bekir er-Ruşnânî (ö. 401/1011) ile yine İbn Batta'nın öğrencilerinden biri olan Ebû İshâk el-Bermekî, Ebu'l-Abbâs el-Bermekî de İbn Hâmid'den ders almışlardır.

Hanbeli hukukçu ve polemikçi olarak tanınan,¹⁰⁴⁶ siyasi konulara özel ilgi duyan ve Halife Kâim döneminde sarayda etkili olduğu belirtilen¹⁰⁴⁷ Ebû Tâlib Ahmed b. Abdillâh İbnü'l-Bakkâl (ö. 440/1048) da İbn Hâmid'in öğrencilerindendir. Hanbelilerin yoğunlukta olduğu Bâbü'l-Basra'da oturan İbnü'l-Bakkâl, biri Mansur Camii'nde diğeri ise Bâbü't-Tâkât'taki mescid okulda iki ders halkasına sahipti. Onun Hanbelilerle

¹⁰⁴¹ Ebû Zeyd, *el-Medhalû'l-Mufasssal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtı'l-Ashâb*, I, 455-475.

¹⁰⁴² Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 94.

¹⁰⁴³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 320-321.

¹⁰⁴⁴ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 94.

¹⁰⁴⁵ Laoust, "Ibn Hâmid", III, 784.

¹⁰⁴⁶ Laoust, "Ibn Hâmid", III, 784.

¹⁰⁴⁷ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 350; Güner, *Büveyhîlerin Şîr-Sünnî Siyaseti*, s. 302.

Abbasi hilafetinin iç içeliğini anlatan ve Abbasi hilafetinin Hanbelilere ihtiyaç duyduğuna dair sözleri daha önce aktarılmıştı.¹⁰⁴⁸

Kâdı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ olarak bilinen Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed b. el-Ferrâ (380-458/990-1066), Kâdir'in hilafetinin son yıllarında ve Kâim'in hilafeti döneminde yaşayan önemli Hanbeli âlimlerden biridir. Ebû Ya'lâ, Hanefi bir ailede yetişmiştir. Babası Ebû Abdillâh (ö. 390/1000), dönemin önemli Hanefi âlimlerinden biriydi. Aynı zamanda Halife et-Tâî döneminde, Bağdat'ta Kadı Muhammed b. Sâbır'ın yanında şahitlik (noter) yapmıştır.¹⁰⁴⁹

Hanefi bir ailede yetişen Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Hanebliliğe yönelmesi, babasının 390/1000 yılındaki vefatından sonra olmuştur. O sırada henüz on yaşında olan Ebû Ya'lâ, önce İbn Makdaha el-Mukrî'nin yanında Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ını okumuş, ardından hocasının yönlendirmesiyle o dönem Hanbelilerin lideri konumunda olan İbn Hâmid'den ders almaya başlamış, sonunda Hanbeli mezhebinin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Nitekim İbn Hâmid, 402/1012 yılında hac yolculuğuna çıktığı sırada, kendisinden sonra Hanbelilerin lideri olarak Ebû Ya'lâ'yı göstermiştir.¹⁰⁵⁰

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, hem ilmi faaliyetleri ve telif ettiği eserlerle hem de siyasi otorite ile geliştirdiği ilişkilerle Hanbeli mezhebinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Ebû Ya'lâ, 421/1030 veya 422/1031 yılında Kâdî'l-Kudât Ebû Abdillâh İbn Mâkûlâ'nın yanında şahitlik (noterlik) yapması yönündeki ilk teklifi reddetmiştir. Ancak daha sonra (muhtemelen 428/1037'den sonra) o dönemde Hanbeli mezhebinin önde gelenlerinden Ebû Mansûr b. Yusuf (ö. 460/1067) ve Ebû Abdillâh b. Cerde'nin (ö. 470/1083-84) araya girmesiyle bu görevi kabul etmiştir.¹⁰⁵¹

447/1055 yılında İbn Mâkûlâ'nın ölümü üzerine Halife Kâim, Reîsü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslima ile Ebû Mansûr b. Yusuf vasıtasıyla boşalan Dârü'l-Hilâfe ve Harîm

¹⁰⁴⁸ Ebû Tâlib Ahmed b. Abdillâh İbnü'l-Bakkâl için bkz.: İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 349-351; George Makdisi, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 24 (1), 1961, s. 27.

¹⁰⁴⁹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ için bkz.: Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 55-56; İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 361-426; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 98-99; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 89-92; Uleymî, *el-Menhecü'l-Ahmed*, II, 354-376; Muhammed Abdulkâdir Ebû Fâris, *el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' ve Kitâbuhu'l-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, t.y., s. 37-332; H. Laoust, "İbn al-Farrâ", *EF*, III, 765-766; Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 253-255; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 256-258.

¹⁰⁵⁰ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 363-365.

¹⁰⁵¹ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 367-370.

kadılığı görevini Ebû Ya'lâ'ya teklif etmiştir. Ebû Ya'lâ, başlangıçta bu görevi kabul etmek istememişse de, daha sonra bazı şartlarla bu teklifi kabul etmiştir. Bu şartlara göre Ebû Ya'lâ, tören alaylarına, sultanı karşılama merasimlerine katılmayacak, saraya çıkmayacak, sorumlusu olduğu Nehrû'l-Mu'allâ ve Bâbü'l-Ezc'deki kaza merkezlerine de ayda bir gün gidecektir.¹⁰⁵²

Ebû Ya'lâ'nın görevlerine daha sonra Harran ve Hulvân kadılığı da eklenmiştir. Ebû Ya'la, bu görevleri kabul ettikten sonra talebelerini ve yakınlarını çeşitli görevlere getirmiştir. Önceleri Bâbü'l-Ezc'e Cîlî'yi tayin eden Ebû Ya'lâ, daha sonra onu azletmiş, nikâh ve borç akidleriyle ilgili davalara bakmak üzere talebesi Ebû Ali Ya'kub'u; buradaki akarla ilgili davalar için Ebû Abdillâh İbnü'l-Bakkal'ı görevlendirmiştir. Dârü'l-Hilâfe ve Nehru'l-Muallâ'ya ise Ebû'l-Hasan es-Sîbî'yi nâib tayin etmiştir. Ebû Ya'lâ aldığı bu görev vasıtasıyla Hanbeli mezhebinin yayılmasına da katkıda bulunmuştur.¹⁰⁵³

Ebû Ya'lâ'nın *İbtâlu't-Te'vîl* adlı eseri 429/1038 yılında Hanbelilerle Eşariler'in karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.¹⁰⁵⁴ Maliki âlim Ebû Bekir b. el-Arabî, Ebû Ya'lâ'nın "bana Allah konusunda her şeyi sorabilirsiniz. O'nun saçları ve avret mahalli hariç, diğer bütün sıfatları hakkında sizlere cevap veririm" dediğini rivayet etmiştir.¹⁰⁵⁵ Eşariler'in bu eserden dolayı Kâdî Ebû Ya'lâ'yı teşbih ve tecsimle suçlaması bir Hanbeli-Eşari çatışmasının ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁰⁵⁶ Bunun üzerine Halife Kâim, tartışmaları bitirmek amacıyla Ebû Ya'lâ'nın eserinde Kâdirî İtikadı'na muhalif herhangi bir görüşün olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁵⁷ Nihayetinde 432/1040 veya 433/1041 yılında birçok ileri gelen âlimi toplamış ve *Kâdirî İtikadı*'nı okutarak imzalatmıştır.¹⁰⁵⁸

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanbelilerle Eşariler, ilk defa bu olayla birlikte karşı karşıya gelmiş,¹⁰⁵⁹ bu iki grup, bundan sonraki süreçte de sürekli sürtüşmüşlerdir. Nitekim 445/1053 yılında iki grup arasında aynı meseleden dolayı tekrar çatışma

¹⁰⁵² İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 372-373; Laoust, "Ibn al-Farrâ", III, 766; Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", X, 254.

¹⁰⁵³ Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtî'l-Ashâb*, I, 502.

¹⁰⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 228; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 90.

¹⁰⁵⁵ Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekir b. el-Arabî el-Malikî, en-Nassu'l-Kâmil li Kitâbi'l-Avâsım mine'l-Kavâsım, thk.: Ammâr Tâlibî, Mektebetu Dâru't-Turâs, Kahire, t.y., 209-210.

¹⁰⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 228; İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, VI, 54.

¹⁰⁵⁷ Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, s. 136.

¹⁰⁵⁸ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 370-371.

¹⁰⁵⁹ Hâlid Kebîr 'Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, s. 116.

çıkıştır. Halife Kâim, olaylara müdahale etmiş, Hilafet sarayında âlimlerin, kadıların ve ileri gelen şahısların hazır bulunduğu bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda Kur'an'ın Allah kelamı olduğu vurgusu yapılmış, Allah'ın sıfatlarının da daha önce belirtildiği üzere olduğu, yani Ebû Ya'lâ'nın eserinde herhangi bir sıkıntı olmadığı vurgulanmıştır. *Tabakâtu'l-Hanabile*'nin yazarı, bu olayın, Ebû Ya'lâ'nın zaferi olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶⁰

Hanbelilerle Eşariler'in karşı karşıya gelmesine neden olan bu eser, Hanbeli çevrelerin de tepkisini çekmiştir. Ebû Muhammed et-Temîmî'nin bu konuda Eşarileri desteklediği görülmektedir. Nitekim Ebû Gâlib b. Ebî Ali el-Bennâ, babasıyla Ebû Ya'lâ'nın cenazesine gittikleri sırada, Ebû Muhammed et-Temîmî ile karşılaştıklarını, et-Temîmî'nin, "Allah ona rahmet etmesin. O, Hanbelilere öyle bir bevl etti ki, kıyamet gününe kadar temizlenmez" dediğini rivayet etmiştir.¹⁰⁶¹ İbnü'l-Cevzî, Ebû Ya'lâ başta olmak üzere Allah'ın sıfatları hususunda teşbihe kaçan kimseleri eleştirmiştir. Ona göre İbn Hâmid, arkadaşı Ebû Ya'lâ gibi kimseler Allah'ın sıfatlarını "avam"a açıklayabilmek için teşbihe kaçan yorumlarda bulunmuşlardır. İbnü'l-Cevzî'ye göre, onların bu eylemleri nedeniyle Hanbeliler, Mücessime ve Yezîd b. Muaviye taraftarları olarak nam salmışlardır.¹⁰⁶²

Tabakâtu'l-Hanabile'nin yazarı Ebu'l-Hüseyin b. Ebî Ya'lâ, Ebû Ya'lâ'nın teşbih ve tecsime girmediğini ispatlamak amacıyla babasının sözü edilen eseri ve onun Allah'ın sıfatları ile ilgili görüşleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir.¹⁰⁶³ İbn Teymiyye de bu konuda Ebû Ya'lâ'yı savunmuştur. Ona göre Ebû Bekir b. el-Arabî'nin Ebû Ya'lâ ile ilgili sözleri iftiradır. Aynı şekilde et-Temîmî başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel'in taraftarlarının onun hakkında söyledikleri de haksızlıktan öteye geçmez. Ebû Ya'lâ onların söylediklerinin tamamından berîdir.¹⁰⁶⁴

Mansûr Camii'nde, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın kürsüsünde ders veren Ebû Ya'lâ'nın derslerini, üst düzey devlet adamları ve birçok âlim de takip etmiştir. Bu derslerde çoğu zaman izdiham yaşanmıştır.¹⁰⁶⁵ 458/1066 yılında vefat eden Ebû Ya'lâ, gerek siyasal ve soyal alanda geliştirdiği ilişkilerle gerekse ardında bıraktığı

¹⁰⁶⁰ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 371-372.

¹⁰⁶¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, III, 8.

¹⁰⁶² Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Def'u Şübehi't-Teşbih bi-Ekfi't-Tenzih*, thk.: Hasan es-Sakkâf, Dâru'l-İmâm en-Nevevî, Ürdün, 1413/1992, 97-102.

¹⁰⁶³ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 387-400.

¹⁰⁶⁴ İbn Teymiyye, *Der'u Te'ârudi'l-'Akli ve'n-Nakl*, V, 238.

¹⁰⁶⁵ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 375-376.

eser ve talebelerle Hanbeli mezhebine katkıda bulunmuştur. Onun Akaid, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Tefsir gibi çeşitli ilim dallarında altmış civarında eser yazdığı belirtilmiştir.¹⁰⁶⁶ Ayrıca Şerîf Ebû Cafer el-Hâşimî (ö. 470/1077), İbnü'l-Bennâ (ö. 471/1079), Ebu'l-Hattâb el-Kelvezânî (ö. 510/1116), İbn Akîl (ö. 513/1121) gibi birçok talebe yetiştirerek mezhebin gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁶⁷

Ebû Ya'lâ ile birlikte Hanbeli mezhebinde iki önemli gelişme meydana gelmiştir. Birincisi, Hanbeli mezhebinde devlet idaresi ile ilgili ilk sistematik eseri yazan kişidir. *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*¹⁰⁶⁸ adlı eserinde Ebû Ya'lâ, ideal bir yönetimin nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler vermiş, Ahmed b. Hanbel'den itibaren takip edilen politik duruşu ortaya koymuştur. Eserin Abbasi yönetiminde görev alan Hanbeli bir kadı tarafından yazılması da önemli bir husustur.¹⁰⁶⁹ Ebû Ya'lâ'nın diğer bir özelliği de onun kelam metodunu kullanarak Ehl-i Hadis/Hanbeli mezhebinin destekleyen ilk kişi olmasıdır. Özellikle *Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn*¹⁰⁷⁰ adlı eserinde Kelam metodunu kullanarak Şia, Mutezile, Eşarilik gibi Hanbelilerin muhaliflerini eleştirmiştir.¹⁰⁷¹

Kitâbu'l-Mu'temed adlı eserinde Ebû Ya'lâ, Kaderiyye, Mürcie, Rafıza, Havâric gibi İslam mezhepleri ile ilgili bilgiler vermiş ve onları eleştirmiştir.¹⁰⁷² Ebû Ya'lâ, Sâlimiyye mezhebine geniş yer vermiş, mezhebin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ele alarak eleştirmiştir.¹⁰⁷³

Ebû Ya'lâ'nın en çok ilgi çeken yönlerinden biri, onun Mutezile'nin *Usûl-i Hamse*'sini Ehl-i Sünnet'e göre yorumlamasıdır. Ona göre *Tevhid*, Kaderiyye'nin dediği gibi Allah'a ait ezeli sıfatların olmaması değil; aksine Allah'ın ezeli sıfatlarla nitelenen yagane varlık olmasıdır.¹⁰⁷⁴ *Adalet*, Allah'ın Mâlikü'l-Mülk olarak, mülkünde dilediği

¹⁰⁶⁶ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 383-386; Ebû Fâris, *el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' ve Kitâbuhu'l-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 324.

¹⁰⁶⁷ İbni Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, 381-383.

¹⁰⁶⁸ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ el-Kâdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, thk.: Muhammed Hâmid el-Fakkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000.

¹⁰⁶⁹ Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, s. 140-141.

¹⁰⁷⁰ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ el-Kâdî, *Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn*, thk.: Vedî' Zeydân Haddâd, Dâru'l-Maşrik, Beyrut, 1974.

¹⁰⁷¹ Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd*, s. 141; Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 97; a.mlf., "İbn al-Farrâ", III, 766; Yavuz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", X, 256.

¹⁰⁷² Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 207-211.

¹⁰⁷³ Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 217-221.

¹⁰⁷⁴ Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 212-213.

gibi tasarrufta bulunmasıdır.¹⁰⁷⁵ *el-Va'd ve'l-Va'îd*, Allah'ın en önemli vasfının sıdk oluşu nedeniyle onun va'dinden dönmesinin muhal olduğu; ancak O'nun 'Afuv, Ğafûr olması hasebiyle istediği takdirde va'îdinden dönebileceği anlamına gelmektedir.¹⁰⁷⁶ *el-Menziletu beyne'l-Menzileteyn*, kulun fiilini kesb etmesi, Allah'ın da bu fiili yaratmasıdır. Dolayısıyla Kaderiyye'nin söylediği şekilde kulun kendi fiilini yarattığına dair görüşü yanlış olduğu gibi, Cehmî-Cebriyye'nin (*el-Cehmiyyetu'l-Mücbire*) kulun bu konuda hiçbir etkisinin olmadığı şeklindeki iddiası da yanlıştır.¹⁰⁷⁷ *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy* 'ani'l-Münker ise, dini ortadan kaldırmak isteyen kimseleri ortaya çıkarmak ve bunların ileri sürdüğü delillerin çürütülmesi anlamına gelmektedir.¹⁰⁷⁸

İman, sözlükte “kalbin birşeyi bilerek tasdik etmesi” anlamına gelmektedir. İstılahta ise, tasdik ile birlikte bütün emirlerin, yasakların ve nafilelerin yerine getirilmesidir. Ebû Ya'lâ'ya göre iman, dil ile ikrar, kalb ile tasdik ve azalarla ameldir. Ona göre tasdikun unsurları ikrar ve ameldir. Bir kişinin tam mümin olabilmesi için bütün emir ve yasakları yerine getirmesi gerekmektedir.¹⁰⁷⁹ Namazın dışındaki vecibeleri yerine getirmeyen kişi fasık-mümindir.¹⁰⁸⁰ İman artar-eksilir.¹⁰⁸¹ Kişinin “ben gerçekten müminim” demesi caiz değildir. İstisna yaparak, “inşallah ben müminim” demesi gerekir.¹⁰⁸²

Müminlerin, Allah'ı dünya ve ahirette hem uyanıkken hem de rüyada görmeleri mümkündür. Allah'ın ahirette görüleceğine inanmak (*ru'yetullah*) ise vaciptir. Kâfirler ise ne dünyada ne de ahirette Allah'ı göremezler.¹⁰⁸³

Ebû Ya'lâ'ya göre Müslümanların kendilerine bir imam seçmeleri ve tayin etmeleri aklen değil naklen vaciptir. Bunun en açık örneği Sakife toplantısıdır. İmamın seçimi farzı kifayedir. Bu farzın yerine getirilmesi için iki grup insana ihtiyaç vardır; seçen ve seçilen. Her iki grup için de bazı şartlar ileri sürülmüştür.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁵ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 213-214.

¹⁰⁷⁶ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 214-215.

¹⁰⁷⁷ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 215-216.

¹⁰⁷⁸ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 216.

¹⁰⁷⁹ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 186-187.

¹⁰⁸⁰ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 188.

¹⁰⁸¹ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 189-190.

¹⁰⁸² Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 190.

¹⁰⁸³ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 82-83.

¹⁰⁸⁴ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *Kitâbu'l-Mu'temed*, s. 222-223; a.mlf., *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 19.

İmam, *ehlü'l-hal ve'l-'akd*'ın yapacağı seçimle belirlenir. İmamı seçecek olan ve *ehlü'l-hal ve'l-'akd* olarak tanımlanan kişilerde üç özelliğin bulunması gerekir. Bunlar: Adalet, ilim ve kimin imamet için daha uygun olduğunu tespit edebilecek akıldır.¹⁰⁸⁵

Bir kişinin imam olabilmesi için onda dört özelliğin bulunması gerekir. Ebû Ya'lâ'ya göre imametın ilk şartı Kureyşî olmaktır. İmametin diğeri bir şartı, hür, balığ, akıl ve ilim sahibi olmaktır. Savaş, siyaset ve sınırların koruması eylemini gerçekleştirebilecek yetenekte olması imametın üçüncü şartıdır. Son olarak seçilen imamın adaylar arasında din ve ilim hususunda en faziletli olan kişi olması gerekmektedir.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁵ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 19, 23.

¹⁰⁸⁶ Ebû Ya'la İbnü'l-Ferrâ, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 20.

SONUÇ

Mihne'nin siyasi mirası üzerine büyüyen Hanbeli mezhebi, varlığını günümüze kadar devam ettiren önemli ekollerdendir. Mihne sürecinin Ehl-i Hadis'in zaferiyle sonuçlanması, Mutezile'nin tedrici olarak tarih sahnesinden çekilmesine, akılcı akımların ve felsefenin prestij kaybetmesine neden olmuştur. Diğer taraftan Mihne, Ehl-i Hadis saflarının da ayrışmasına neden olmuş, Ahmed b. Hanbel'in yıldızı parlamıştır. Mihne'den sonra insanlar, Ahmed b. Hanbel ile ilgili görüşleri ve Mihne karşısındaki tutumlarına göre değerlendirilmişlerdir. Bu durum, Ahmed b. Hanbel'in etrafında daha sonra Hanbeli(ler) olarak adlandırılan bir grubun oluşmasını sağlamıştır.

Ahmed b. Hanbel'in vefatıyla birlikte onun talebeleri ve arkadaşları, Ahmed b. Hanbel'e ait olan ve genellikle *Mesâil* olarak isimlendirilen rivayetleri bir araya toplamışlardır. Bu ilk talebeler, mesailerinin büyük bir kısmını Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetlerin derlenmesi ve bir araya getirilmesine harcamışlardır. Böylece mezhebe ait kaynaklar daha ilk dönemde derlenmiştir. Bu ilk neslin çabaları sonucunda, Hanbeliliğe ait literatür kaybolmaktan kurtarılmış, mezhepleşme sürecinde ilk önemli adım atılmıştır.

Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetlerin bir araya toplanması hususunda en büyük katkıyı Ebû Bekir el-Hallâl yapmıştır. Hallâl, Ahmed b. Hanbel'e ait olan ve her biri farklı yerlerde bulunan rivayetleri bir araya getirmiştir. Bu nedenle mezhebin asıl kurucusunun Hallâl olduğu söylenebilir.

Hanbeli mezhebinin teşekkülü, Hallâl ve Berbehârî gibi ikinci neslin öncülerine dayanmaktadır. Bu dönemde (IV./X. yüzyıl) Hanbelilik, bir mezhep hüviyeti kazanmıştır. Ahmed b. Hanbel'in yakın arkadaşı Ebû Bekir el-Merrûzî'nin öğrencisi olan Ebû Bekir el-Hallâl ve Berbehârî, aynı zamanda Hanbeli mezhebinde iki farklı akımın temsilcileri olmuşlardır. Hallâl, bir taraftan Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetleri bir araya toplarken diğer taraftan verdiği dersler, yetiştirdiği öğrenciler ve eserleri vasıtasıyla mezhebin oluşmasını ve yayılmasını sağlamıştır. Bu anlamda Hallâl'ın daha çok mezhebin ilmi boyutunu temsil ettiği söylenebilir. Berbehârî ise toplumsal hayata müdahale ederek iyiliğin emredilmesi ve kötülüklerin sakındırılmasını hedeflemiştir. Bu dönemde daha çok Berbehârî'nin başını çektiği bu ikinci grup, yaptıkları eylemlerle Bağdat'ta bir dizi karışıklığın meydana gelmesine, Hanbelilerin de "fitneci" olarak

şöhret bulmasına yol açmıştır. Söz konusu dönemde mezhep içerisinde bu ve benzeri farklı yaklaşımların olması, Hanbeli mezhebinin homojen bir yapısının olmadığını, ekol içerisinde birbirinden farklı eğilimler olduğunu göstermektedir.

Büveyhilerin Bağdat'a girmesiyle birlikte Hanbelilik, siyasi boyutları oldukça baskın bir mezhep görünümü sergilemiştir. Büveyhilerin Şii yanlısı bir politika izlemeleri Abbasi Hilafeti ile Hanbelilerin yakınlaşmasını sağlamıştır. Hem Abbasiler hem de Hanbeliler, Büveyhilerden ve onların Şii politikalarından rahatsız olmuşlardır. Ortak düşmana karşı mücadele etme ihtiyacı, ilk etapta Hanbelilerle halifelerin yakınlaşmasını sağlamış, ilerleyen dönemlerde Hanbeliliğin bir "devlet mezhebi"ne dönüşmesine yol açmıştır. Bunun en önemli göstergesi *Kâdirî itikad beyannameleridir*. Halife Kâdir ve Kâim dönemlerinde siyasi yönetimle entegre olan Hanbeliler, daha önce kendi imamlarına yapılan baskıların aynısını muhaliflerine yapmaktan çekinmemişlerdir. Hanbeliler, bu tarihten itibaren kendilerine muhalif buldukları herkese ve her gruba baskı yapma hususunda tereddüt etmemişlerdir.

Bu dönemde Hanbelilerin Bağdat'ta yoğun olması ve Abbasilerle olan yakın ilişkilerinin diğer bir sonucu da, Hanbelilerle Ehl-i Sünnet'in özdeşleşmesidir. Bu siyasi yaklaşımın sonucunda, sözü edilen dönemde Hanbeliler, özellikle Bağdat'ta Ehl-i Sünnet'in tek temsilcisi haline gelmiş, itikadi anlamda Ehl-i Sünnet Ahmed b. Hanbel/Hanbeli öğretilerle özdeşleşmiş, Hanbelilerin dışındaki grupların tamamı "bidatçilikle" yaftalanmıştır.

Büvehiler döneminde Eşariliğin güçlenmesi iki grup arasında çatışmaların meydana gelmesine neden olmuştur. Özellikle Ebû Bekir Bâkılânî'nin Büveyhî emirleriyle kurduğu yakın ilişki, Eşariliğin gelişmesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Bu durum, Hanbelilerin Eşarilere yönelik tepkilerinin artmasına neden olmuştur. Eşarilerin Hanbelilerle bir ölçüde aynı sosyal tabanı paylaşan kitlelere hitap etmesi ve Şii-Büveyhilerle geliştirdikleri yakın ilişkiler, Hanbeli-Eşari çatışmasını kaçınılmaz kılmıştır. İki mezhep arasında bu dönemde başlayan gerginlikler Selçuklular döneminde zirve notaya ulaşmıştır.

Ahmed b. Hanbel, Mihne'den sonra dışarıdan siyaseti belirleme konusunda bir heves taşımış olmasına rağmen, siyasetin bilfiil içerisinde olmamaya gayret etmiştir. Talebeleri de genel olarak onun bu yönünü örnek almışlardır. Aralarında Salih b.

Ahmed b. Hanbel gibi kadılık ve benzeri görevleri kabul eden az sayıda kişi olmuşsa da bu tutum genellikle şaz bir durum olarak kabul edilmiştir. Bu kimseler, genellikle mezhep içerisinde de ön plana çıkmamışlardır.

Büveyhiler döneminde, seleflerinin aksine, Hanbelilerin yönetim kademelerinde görev yapmaya başlaması, “Hanbeliliğin siyasallaşması”nı, siyasi bir ekol haline gelmesini sağlamıştır. Bu konuda özellikle Halife Kâdir ve Kâim’in politikaları etkili olmuştur. Bu dönemlerde Halifeler, Sünniliği, Ahmed b. Hanbel/Hanbeli düşünce sistemiyle özdeşleştirmiş, politikalarını da buna göre düzenlemişlerdir. Bu süreçten itibaren yönetim kademelerinde görev almak bile Hanbeli zihniyete göre belirlenmiş akidelere ittiba etme şartına bağlanmıştır. Siyasi otoriteyle sözü edilen sıkı ilişkinin sonucunda Hanbeli mezhebine mensup kimseler, yönetim kademelerinde görev almakta bir beis görmemeye başlamışlardır. Hanbeliler, siyasi otoriteyle olan bu ilişkilerini bir avantaja dönüştürerek mezhebin yayılmasına da katkı sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Fedâilu Osman b. Affân*, thk.: Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, Dâru Mâcid 'Asîrî, Cidde, 1421/2000.
- _____, *Kitâbü's-Sünne*, thk.: Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî, Dâru İbn Kâyyim, ed-Dammâm, 1406/1986.
- _____, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Abdullah*, thk.: Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1401/1981.
- _____, *Zevâidu Abdillâh b. Ahmed b. Hanbel fî'l-Müsned*, nşr.: Âmir Hasan Sabri, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1410/1990.
- Abdullah, M. Ramazan, *el-Bâkullânî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, Matbaatu'l-Umme, Bağdat, 1986.
- Abdülhüseyn Ali Ahmed, *Mevkifu'l-Hulefâi'l-'Abbasiyyin min Eimmeti Ehli's-Sünneti'l-Erba'a ve Mezâhibihim ve Eserihi fî'l-Hayâti's-Siyase fî'd-Devleti'l-'Abbasiyye*, Dâru Kutri b. Fecâe, Katar, 1405/1985.
- Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fıkhiyye 'İnde Ashâbi'l-Hadîs fî'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1399/1979.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh, *el-Musned*, Müessesetu Kurtubâ, Kahire, t.y..
- Ahmed Bekir Mahmûd, *İshâm fî Tarihi'l-Mezhebi'l-Hanbelî*, Dâru Kuteybe, Beyrut&Dımaşk, 1411/1990.
- Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, t.y..
- Akgündüz, Ahmet, "Gulâmü'l-Hallâl", *DİA*, XIV, 189.
- Akoğlu, Muharrem, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 27-71), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.
- _____, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2008.
- _____, *Mihne Sürecinde Mutezile*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Akyüz, Niyazi, "Dinlerin Teşekkülünde Dini Liderlerin Karizması", *AÜİFD*, 41 (1), 2000, 275-291.

Akyüz, Vecdi, “Asîl”, *DİA*, III, 482.

Akyüz-Çapcıoğlu, Niyazi-İhsan (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y..

AlSarhan, Saud Saleh, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom, 2011.

Âmilî, Hasan Muhammed Mekkî, *el-İlahiyyât alâ Hude'l-Kitâbi ve's-Sünneti ve'l-Akli*, ed-Dâru'l-İslâmiyye, y.y., 1410/1989.

Antâkî, Yahyâ b. Said b. Yahyâ, *Târîhu'l-Antâkî*, thk.: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Carûs Burs, Trablus-Lübnan, 1990.

Arnold, Thomas W., *The Caliphate*, Oxford University Press, Oxford, 1924.

Avfî, Mu'avvad b. Bilâl, *Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve Eseruhu fî 'İlmi'l-Hadîs*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu'l-Melik Abdulaziz Külliyyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâtu'l-İslâmiyye, Mekke, 1400/1980.

Avvâd, Beşşâr, “Ahmed b. Hanbel”, *Mevsu'âtî'l-Hadâreti'l-İslmiyye*, Müessesetü Âli'l-Beyt, Amman, 1993, 349-356.

Aydınlı, Osman, “Mu'tezile”, Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı* (ss. 127-154), Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.

_____, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2003.

Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, thk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2001.

Bedevî, Abdulmecîd Ebu'l-Fütûh, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Fikrî li'l-Mezhebi's-Sünnî fi'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî hattâ Sükûti Bağdâd*, Dâru'l-Vefâ li'Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', el-Mansûra, 1408/1988.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Kitâbü'l-Cümel min Ensabi'l-Eşrâf*, thk.: Süheyl Zekkâr, Reyâd Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.

Berbehârî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef, *Şerhu's-Sünne*, thk.: Halid b. Kâsım er-Redâdî, Darü's-Selef&Darü's-Sumay'î, Riyad, 1421/2000.

- Berkey, Jonathan P., *The Formation of Islam: Religion and Society in The Near East 600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk.: Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Black, Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi Peygamberden Bugüne*, çev.: Sevda Çalışkan, Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi, Ankara, 2010.
- Bozkurt, Nahide, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 11-25), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.
- _____, *Mu'tezile'nin Altın Çağı –Me'mûn Dönemi-*, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2002.
- Bozkuş, Metin, *Büveyhîler ve Şiîlik*, Vizyon yayıncılık, Sivas, 2003.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (GAL)*, çev.: Abdulhalim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, t.y..
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk.: Muhammed Abdulmu'îd Hân, Haydarabad, t.y..
- _____, *Halku Ef'âli'l-'İbâd ve'r-Red 'ale'l-Cehmiyye ve Ashabi't-Ta'tîl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1411/1990.
- Bulliet, Richard W., *Islam The View From The Edge*, Columbia University Press, New York, 1994.
- Bulut, Halil İbrahim, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.
- _____, *Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013.
- Bulut, Zübeyir, *Hanbeli Akaid Sistemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- Busse, Heribebert, "Büveyhîler", Hakkı Dursun Yıldız (İlmî müşavir ve redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi I-XIV*, (ss. V, 509-562), Çağ Yayınları, İstanbul, 1988.

- Büyükkara, Mehmet Ali, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, Mazlum Uyar (Ed.), *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Problemi*, (ss. 441-491), İSAV&Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- _____, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım ile Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2010,
- _____, *İmâmiyye Şîası’na Göre Önemli Tarih, Gün ve Geceler (Şeyh Müfîd ve Şeyh Bahâî’nin Takvimleri)*, Aslı Ofset, Çanakkale, 1999.
- Câbirî, Muhammed Abid, *el-Musakkafûn fi’l-Hadareti’l-Arabiyye Mihnetu İbn Hanbel ve Nükbetu İbn Rüşd*, Merkezu Dirâsâtî’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut 2000.
- Cahen, Cl., “Buwayhids or Bûyids”, *EF²*, I, 1350-1357.
- Ced’an, Fehmi, *el-Mihne: Bahsun fi Cedeliyyeti’d-Dinî ve’s-Siyâsî fi’l-İslâm*, Dârü’ş-Şuruk, Amman, 1989.
- Chartier, Roger, *Yeniden Geçmiş Tarih, Yazılı Kültür,Toplum*, Fransızcadan çev.: Lale Arslan, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in İslamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Cooperson, Michael, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma’mûn*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Crone, Patricia, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev.: Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul, 2007.
- Crone-Hinds, Patricia-Martin, *God’s Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004, 287-319.
- Demircan, Adnan, *Hz. Ali’nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Donohoue, John J., *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334h./945 to 403h./1012 Shaping Istitutions for the Future*, Brill, Leiden-Boston, 2003.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Mesâilu'l-Îmâm Ahmed Rivâyetu Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî*, thk.: Ebû Mu'âz Târik b. 'Avdullah b. Muhammed, Mektebetu İbn Teymiyye, Mısır, 1420/1999.

_____, *es-Sünen*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Fikr, Beyrut, t.y..

Ebû Fâris, Muhammed Abdulkâdir, *el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' ve Kitâbuhu'l-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, t.y..

Ebû Gudde, Abdu'l-Fettâh, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Tadil Kitaplarına Tesiri" çev.: Mücteba Uğur, *AÜİFD*, 20 (1), 1972, ss. 307-321.

Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber*, çev.: Ali Kara, (*Fıkh-ı Ekber Şerhu'l Emali Tercümeleri* içinde), Mektebetü'l-Furkân, İstanbul, t.y..

Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtü'l-Asfiyâ'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1988.

Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, thk.: Muhammed Hâmid el-Fakkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000.

_____, *Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn*, thk.: Vedî' Zeydân Haddâd, Dâru'l-Maşrik, Beyrut, 1974.

_____, *el-Udde fî Usuli'l-Fıkh*, Thk., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y., Riyad, 1410/1990.

Ebû Zehra, Muhammed, *İbn Hanbel Hayâtuhu ve 'Asruhu Ârâûhu ve Fikhuhu*, Dâru'l-Fikru'l-'Arabî, Kahire, t.y..

_____, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev.: Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul, t.y.

Ebû Zekerıyyâ İbn Mende, Yahyâ Abdulvehhâb b. Ebî Abdillâh, *Cüz'ün fîhi Zikru Ebi'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî: Menâkıbü't-Taberânî* (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi içinde), Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, t.y..

- Ebû Zeyd ed-Debûsî, Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa, *Te'sîsü'n-Nazar*, thk.: Mustafa Muhammed ed-Dımaşkî, Dâru İbn Zeydûn, Beyrut, t.y..
- Ebû Zeyd, Bekr b. Abdillâh, *el-Medhalü'l-Mufasssal ilâ Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtı'l-Ashâb*, Dârü'l-Âsime, Riyad, 1417/1997.
- Ebu'l-Fîdâ', İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, y.y., t.y.
- Ed., "Al-Marwazî", *EF*², VI, 627.
- Ehvâzî, Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İbrahim, "Mesâlibu İbn Ebî Bîşr", Nşr.: Michel Allard, *Bulletin D'études Orientales*, 23, 1970, 129-165.
- Esrem, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî', "Sünenu Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî' el-Esrem", (*Min Hadîsi'l-İmâm Süfyân b. Said es-Sevrî*, thk.: Amir Hasan Basrî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1425/2004 içinde), 205-284.
- _____, "Min Suâlâtı Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî' el-Esrem Ebâ Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", (*Selâsu Resâil fî 'ilmi'l-Cerh ve't-Ta'd'il*, thk.: Amir Hasan Basrî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1425/2004 içinde), 7-68.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, thk.: Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Dârü'l-Kitâb, Kahire, 1397/1977.
- Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, "Mukaddime", *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, Dârü'l-Kitâb, Kahire, 1397/1977.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Gadîr-i Hum", *DİA*, XIII, 79-80.
- Fierro, Maribel, "al-Tabarânî", *EF*², X, 10-11.
- Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, çev.: Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- Fueck, J., "The Role of Traditionalism in Islam", Merlin L. Swartz (Ed.), *Studies on Islam*, (ss. 99-122), Oxford University Press, New York&Oxford, 1981.
- Genç, Süleyman, "H. V/M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme", *D.E.Ü.İ.F.D.*, 25, 2007, 271-330.

- _____, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat’ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, *Marife*, 4 (2), Güz 2004, 219-243.
- Ghazzal, Zouhair, “Ulema: Statüsü ve İşlevi”, Youssef M. Choueiri (Haz.), *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, (ss. 83-102), İngilizceden çev.: Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Goitein, S. D., “Changes in The Middle East (950-1150) as Illustrated By The Documents of The Documents of The Cairo Geniza”, D. S. Richards (Ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, (ss. 17-32), Bruno Cassirer, Oxford, 1973.
- Goldziher, Ignaz, “Ahmed b. Muhammed b. Hanbel”, *İ.A.*, I, 170-173.
- _____, “Zur Geschichte der Hanbalitischen Bewegungen” *Zeitschrift Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 62, 1908, 1-28.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye”, Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı* (ss. 215-242), Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- Gölcük, Şerafettin, “Cehm b. Safvan”, *DİA*, VII, 233-236.
- Görmez, Mehmet, “Taberânî”, *DİA*, XXXIX, 310-312.
- Güner, Ahmet, “Büveyhiler Devrinde Bağdat’ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamalar”, Alim Yıldız (Ed.), *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri) I-II*, (ss. 325-339), Asitan Yayıncılık, Sivas, 2010.
- _____, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 1999.
- Gürkan, Menderes, “Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000, 453-473.
- Hakyemez, Cemil, *Şîa’da Gaybet İnancı ve Gâib On İkinci İmam*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009.
- Hâlid Kebîr ‘Allâl, *Safahâtün min Târîhi Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ’a bi Bağdâd (200-500/815-1106)*, Matba’atu Hûme, Cezair, t.y.,
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd, *es-Sünne*, thk.: ‘Atiyye ez-Zehrânî, Dâru’r-Râye li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Riyad, 1410/1989.

- _____, *Ahkâmu'n-Nisâ 'ani'l-Îmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Rivâyeti Ebî Bekir el-Hallâl*, thk.: Amr Abdülmün'im Selîm, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut, 1423/2002.
- _____, *Ehlü'l-Milel ve'r-Ridde ve'z-Zenâdika ve Târikü's-Salât ve'l-Ferâiz min Kitâbi'l-Câmi' li'l-Hallâl*, thk.: İbrâhim b. Ahmed b. Sultân, Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1416/1996.
- _____, *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu 'ani'l-Münker min Mesâili'l-Îmâm el-Mübeccel Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel*, thk.: Yahyâ Murâd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.
- _____, *el-Vukûf ve't-Tereccül mine'l-Câmi' li-Mesâili'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1994.
- _____, *es-Sünne*, thk.: Atiyye ez-Zehrânî, Dâru'r-Râye, Riyad, 1410/1989.
- _____, *Kitâbu't-Tereccül min Kitâbi'l-Câmi' li 'Ulûmi'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Abdullah b. Muhammed el-Mutlak, Mektebetü'l-Me'ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1416/1996.
- _____, *Kitâbü'l-Vukûf min Mesâili'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, thk.: Abdullah b. Ahmed b. Ali ez-Zeyd, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad, 1989.
- Hallaq, Wael B., "Early *Ijtihâd* and the Later Construction of Authority", Lawrence I. Conrad (General Ed.), *The Formation of Islamic Law*, (ss. 317-349), Ashgate Publishing, Aldershot, 2004.
- _____, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Hanbel b. İshâk b. Hanbel, Ebû Abdillâh, *Zikru Mihneti'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Muhammed en-Nağş, y.y., 1403/1993.
- Hanne, Eric J., *The Caliphate Revisited: The Abbasid of 11th and 12th Century Baghdad*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Michigan, USA, 1998
- Haque, Ziaul, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985, 67-90.

- Harb el-Kirmânî, Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef, *Mesâilu Harb min Kitâbi'n-Nikâh ila Âhiri'l-Kitâb*, Haz.: Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid b. Hâbis, Mekke, 1422.
- Hasan Ahmed Mahmûd-Ahmed-İbrâhim eş-Şerîf, *el-'Âlemü'l-İslâmî fî'l-'Asri'l-Abbâsî, Dârü'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire, t.y..
- Hasan Müneymine, *Târîhu'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î ve's-Sekâfî -Mukâta'atu Fâris- 334-447 h, 945-1055m*, ed-Dârü'l-Câmi'iyye, Beyrut, 1407/1987.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 10 (1-4), 1997, 1-29.
- Hemedânî, Muhammed b. Abdulmelik, *Tekmiletu Târîhu't-Taberî (Zuyûlu Târîhi't-Taberî içinde)*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru Süveydân, Beyrut, t.y..
- Hilâl es-Sâbî, Ebu'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm, *el-Cüz'ü'Sâmin min Târîhi's-Sâbî*, (İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem* içinde), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y..
- Hinds, Martin, "Mihna", *EF²*, VII, s. 2-6.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul, 2011.
- Hodgson, Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Haz.: Metin Karabaşoğlu, İz yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Humphreys, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-*, çev.: Murtaza Bedir-Fuat Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Hurvitz, Nimrod, "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997, 41-65.
- _____, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", *Islamic Law and Society*, 7 (1), 2000, 37-64.
- _____, "Who is The Accused? The Interrogation of Ahmad Ibn Hanbal", *al-Qantara: Revista de Estudios Arabes*, 22, (2), 2000, 359-373.

_____, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, RoutledgeCurzon, London, 2002.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, *el-İntikâ' fî Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y..

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk: Abdülmü'tü Emin Kal'acî, Dâru Kuteybe, Beyrut, 1414/1993.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fî mâ Nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1404/1948.

_____, *Tarîhu Medîneti Dimaşk*, thk.: Muhibbüddîn Ebî Said Ömer b. Garamel-Amravî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1418/1988.

İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah el-Ukberî, *el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebeti'l-Fıraki'l-Mezmûme*, thk.: Rızâ b. Na'sân Mu'tû vd., Dâru'r-Râye, Riyad, 1415/1994.

_____, *eş-Şerh ve'l-İbâne 'alâ' Usûli's-Sünne ve'd-Diyâne*, thk.: Rızâ b. Na'sân Mu'tû, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem&Dâru'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine&Suriye, 1413/2012.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1372/1952.

_____, *Âdâbu's-Şafi'î ve Menâkibihi*, thk.: Abdulğani Abdulhalik, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk.: Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1425/2005.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-'Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbu'ât, Beyrut, 1406/1986.

_____, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1984.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü'z-Zamân*, thk.: İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1994.
- İbn Hâmid, Ebû Abdillâh Hasan el-Hanbelî, *Tehzîbu'l-Ecvibe*, thk.: Subhî es-Sâmerrâî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1408/1988.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl (oğlu Abdullah'ın Rivayati ile)*, thk.: Vasiyyüllâh b. Muhammed Abbâs, Dâru'l-Hânî, Riyad 1422/2001.
- İbn Kesîr, İmadduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1419/1998.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *Ravdatü'n-Nâzır ve Cennetü'l-Münâzır fî Usûli'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk., Abdulaziz Abdurrahman es-Sa'îd, Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suud, Riyad, 1399.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kutbi'l-Arabî, Beyrut, t.y..
- _____, *el-Me'ârif*, thk.: Servet 'Akkâşe, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1388/1929.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali, *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb 'ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif fî'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, t.y..
- İbn Manzûr, Ebul Fadl Cemaluddin b. Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y..
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yahyâ, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk.: Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, Mektebetü'l-Ğurebâi'l-Eseriyye, Medine, 1414/1994.
- _____, *Kitâbu'l-İmân*, thk.: Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1406/1988.

- _____, *Kitâbü't-Tevhîd ve Ma'rifetu Esmâillâhi ve Sifâtihi ale'l-İttifâki ve't-Teferrüd*, thk.: Ali b. Muhammed b. Nâsir el-Fakîhî, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1423/2002.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibu'l-Himem*, thk.: Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk.: Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1425/2005.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Basrî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk.: İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1968.
- İbn Tayfûr, Ahmed b. Tâhir el-Kâtib, *Kitâbu Bağdâd*, Nşr.: es-Seyyid İzzet el-'Attâr el-Hüseynî, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1423/2002.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm, *Der'u Te'ârudi'l-'Akli ve'n-Nakl*, thk.. Muhammed Reşad Salim, Riyad, 1411/1991.
- _____, *el-Fetavâ'l-Kübrâ*, thk.: Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1987.
- _____, *el-Fetevâ'l-Hameviyyetü'l-Kübrâ*, thk.: Hamad b. Abdumuhsin et-Tuveycirî, Dâru's-Sumay'î li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1425/2005.
- _____, *el-İstikâme*, thk.: Muhammed Râşid Sâlim, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud, Medine, 1403.
- _____, *Kitâbü'r-Red 'Alâ'l-Ahnâi ve İsticâbi Ziyâreti Hayri'l-Berîyye*, thk.: Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî el-Yemânî, er-Riâsetü'l-'Amme li'd-Dirâsâti'l-Buhûsi'l-'Âlemiyye li'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'n-Neşr, Riyad, 1404.
- _____, *Mecmû'atü'l-Fetavâ*, thk.: Enver el-Bâz, Amir el-Cezzâr, Dâru'l-Vefa, y.y., 1426/2005.
- _____, *Mecmû'atü'r-Resâil ve'l-Mesâil*, thk.: Muhemmed Reşid Rıza, Lecnetü't-Turâsi'l-'Arabî, y.y., t.y..

- İbn Bedrân, Abdülkadir ed-Demeşkî, *el-Medhal ilâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tsh. ve tşk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, er-Risâletu'l-Alemiyye, Dımaşk, 1434/2013.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *İ'lâmü'l-Muvakki'in an Rabbi'l-Alemîn*, thk.: Tahâ Abdürraûf Sa'd, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1973.
- İbnü'l-'Îmâd, Ebu'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk.: Abdulkadir el-Arnâût, Mahmud el-Arnâût, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1408/1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk.: Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fî't-Târîh*, tsh.: Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, thk.: Susanna Diwald-Wilzer, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1380/1961.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, thk.: İbrahim Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1417/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Def'u Şübehi't-Teşbîh bi-Ekfi't-Tenzîh*, thk.: Hasan es-Sakkâf, Dâru'l-İmâm en-Nevevî, Ürdün, 1413/1992.
- _____, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1409.
- İğde, Muhyettin, *İmam Berbehârî ve Ekolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2008.
- İlhan, Avni, "Müfid, Şeyh", *DİA*, XXXI, 502-503.
- İrfan Aycan, "Mus'ab b. Zübeyr", *DİA*, XXXI, 227.

İshâk b. İbrahim b. Hânî', en-Nîsâbü'rî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nîsâbü'rî*, thk.: Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1400.

İşcan, Mehmet Zeki, "Ehl-i Sünet'te Dinî Bir Otorite Olarak 'Selef' Fikrinin Ortaya Çıkışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005, 7-24.

_____, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir Ezeli Kelamın Düşünsel, Siyasal, Sosyal Sonuçları Üzerine", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 217-226), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.

_____, "Siyasal İslâm'ın Tarihçesi Üzerine", Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ed.), *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye I-III*, (ss. I, 335-370), Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2012.

_____, *Selefilik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

K. V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İA*, II, 843-845.

_____, "Karvâş", *İA*, VI, 371-372.

Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Iran Society, Calcutta, 1964.

Kadhim, Abbas K., *Politics and Theology of Imâmî Shî'a in Baghdâd in The 5th/11th Century*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Berkeley, 2006.

Kadı Abdulcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk.: Fuâd Seyyid, ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, t.y..

Kalaycı, Mehmet, "Şiîlik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodîk Mülâhazalar", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6 (2), 2013, 293-319.

_____, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturîdîlik İlişkisi*, Ankara Okulu, Ankara, 2013.

Kallek, Cengiz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 253-255.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *DİA*, X, 119-121.

_____, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 75-80.

Karaman, Hayreddin, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, II, 80-82.

Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah eş-Şehîr bi Hâcî Halîfe ve bi Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-Zünûn ‘an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, tsh.: M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, t.y..

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu’cemu’l-Muellifîn Terâcimu Mûsannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye, Müessesetü’r-Risâle*, Beyrut, 1414/1993.

Kennedy, Hugh, “Hilafet”, Youssef M. Choueiri (Haz.), *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*, (ss. 60-79), İngilizceden çev.: Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.

_____, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, Longman, London, 2004.

Keskin, Mehmet, *Eş’ariliğin Teşekkül Süreci “el-Eş’arî Dönemi”*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Cafer b. İdris, *er-Risâletü’l-Mustatrefe li-Beyânî Meşhûri Kütübi’s-Sünne*, nşr.: Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî el-Kettânî, Dârü’l-Beşairi’l-İslâmiyye, Beyrut, 1406/1986

Kevsec, İshâk b. Mansûr b. Behrâm, *Mesâilu Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râheveyh, el-Câmi’atu’l-İslâmiyye*, Medine, 1425/2002.

Kılavuz, A. Saim, “Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri”, *UÜİFD*, 2 (2), 1987, 111-120.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, “Allah’ın Kelam’ı Olması Açısından Kuran’ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme El-Maqdisî’nin ‘Kitâbu’l-Burhân fî Beyânî Hakikati’l-Qur’an’ı”, *AÜİFD*, 28 (1), 1986, 427-444.

Kinânî, Abdulaziz b. Yahya b. Müslim, *el-Hayde ve İntisârî’l-Menheci’s-Selefiyyi, Mektebetu’t-Tev’iyetu’l-İslamiyye*, Cîze, t.y..

Koca, Ferhat, “Hanbeli Mezhebi”, *DİA*, XV, 525-547.

_____, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.

Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelâmacılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları, Ankara, 1984.

Köse, Saffet, “İbn Batta”, *DİA*, XIX, 358-359.

Kraemer, Joel L., *Humanism in the Renaissance of Islâm: The Cultural Revival During the Buyid Age*, E. J. Brill, Leiden, 1986.

Kutlu, Sönmez, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, Mazlum Uyar (Ed.), *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Problemi*, (ss. 391-440), İSAV&Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.

_____, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara, 2002.

_____, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2008.

_____, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto, Ankara, 2012.

_____, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, Ankara, 2002.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Kâdir-Billâh”, *DİA*, XXIV, 127-128.

Lambton, Ann K. S., *State and Government in Medieval Islam, An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*, Oxford University Press, Oxford, 1981.

Lammens-Pellat, H.-Ch., “Mus’ab b. al-Zubayr”, *EI²*, VII, 649-650.

Laoust, Henry, “al-Barbahârî”, *EI²*, I, 1039-1040.

_____, “al-Khallâl”, *EI²*, IV, 989-990.

_____, “al-Khirakî”, *EI²*, V, 9-10.

_____, “Ghulâm al-Khallâl” *EI²*, II, 1093.

_____, “Hanâbila”, *EI²*, III, 158-162.

_____, “İbn al-Farrâ”, *EI²*, III, 765-766.

_____, “İbn Batta”, *EI²*, III, 734-735.

_____, “İbn Hâmid”, *EI²*, III, 784.

- _____, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)”, *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, 67-128.
- _____, “Les Agitations Religieuses À Baghdâd Aux IV^e et V^e Siecles de L’Hegire”, D. S. Richards (Ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, (ss. 169-185), Cassirer, Oxford, 1973.
- _____, *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Pınar yayınları, İstanbul 1999.
- Lapidus, Ira M., “State and Religion in Islamic Societies”, *The Past&Present*, 151, 1996, 3-27.
- _____, “The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society”, *International Journal of Middle East Studies*, 6 (4), 1975, 363-385.
- _____, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2002.
- Le Strange, Guy, *Baghdad During The Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources*, Ed., Fuat Sezgin, Frankfurt: Publications of the Institute for The History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt, 1993.
- Macdonald, Duncan B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London, 1985.
- Madelung, Wilferd, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, The Persian Heritage Foundation, Albany, 1988.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü’t-Tekâsîm fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, E. J. Brill, Leiden, 1906.
- Makdisi, George, “Hanbalite Islam”, *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz (Ed., çev.), Oxford University Press, Newyork, 1981, 216-273.
- _____, “The Significance of The Sunni Schools of Law in Islamic Religious History”, *International Journal of Middle East Studies*, 10 (1), 1979, 1-8.
- _____, “The Sunnî Revival”, D. S. Richards (Ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, (ss. 155-168), Cassirer, Oxford, 1973.

- _____, *Ibn 'Aqil Religion and Culture in Classical Islam*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1997.
- _____, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev.: Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul, 2007.
- _____, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev.: A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Baghdad" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 24 (1), 1961, 1-56.
- Makdisî, Takiyyüddin Abdulğani b. Abdulvâhid b. Ali b. Surûr, *Mihnetü'l-İmam Ahmed b.Hanbel*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Hicr li'Tiba'a ve'n-Neşr, Cîze, 1407/1987.
- Makrizî, Takiyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir, *İtti'âzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtumiyyînel-Hulefâ*, thk.: Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed, el-Meclisü'l-A'lâ li'-Şûûni'l-İslâmiyye-Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-Arâbî, Kahire, 1416/1996.
- Massignon, M. Luis, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi La Passion de Hallâj martyr mystique de l'Islam*, çev.: İsmet Birkan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2006.
- Matroudi, Abdul Hakim I., *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyyah: Conflict or Conciliation*, Routledge, London&New York, 2006.
- Melchert, Christopher, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001, 352-67.
- _____, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln, 1997.
- _____, "Ibn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, 5-22.
- _____, "Religious Policies of the Caliphs from al-Mutawakkil to al-Muqtadir, A. H. 232-295/A. D. 847-908", *Islamic Law and Society*, 3 (3), 1996, 316-342.

- _____, “The Adversaries of Aḥmad Ibn Ḥanbal”, *Arabica*, 44 (2), 1997, 234-253.
- _____, “The Life and Works of Abu Dawud al-Sijistani” *Al-Kantara: Revista de Estudios Arabes*, 29 (1), 2008, 9-44
- _____, “Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law”, *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001, 383-406.
- _____, *Aḥmad ibn Ḥanbal*, Oneworld Publications, Oxford, 2006.
- Merçil, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, VI, 496-500.
- _____, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Merrûzî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc, *Aḥbâru’ş-Şüyûh ve Ahlâkum*, thk.: Âmir Hasan Basrî, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut, 1426/2005.
- _____, *Kitâbu’l-Vera’*, thk.: Samîr Emin ez-Zehîrî, Mektebetü’l-Me’ârif li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, Riyad, 1421/2001.
- _____, vd., *el-’İlel ve Ma’rifeti’r-Ricâl li’l-Îmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel*, thk.: Ebû Amr Muhammed b. Ali el-Ezherî, el-Fârûku’l-Hadîse li’t-Tiba’a ve’n-Neşr, Kahire, 1430/2009.
- Mes’ûdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcû’z-Zeheb ve Me’adinu’l-Cevher*, thk.: Kemal Hasan Mer’î, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1425/2005.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm’ın Rönesansı*, çev.: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Miquel, Andre, *İslâm ve Medeniyeti Doğuştan Günümüze*, Çev.: Ahmet Fidan-Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 1991.
- Mughni, Syafiq A., *Habalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja’far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 1990.
- Muhammed Ahmed Ali Mahmûd, *el-Hanâbiletu fî Bağdâd*, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut&Dimaşk, 1406/1986.

- Nablusî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Abdulkadir, *Muhtasaru Tabakâti'l-Hanâbile*, tsh.: Ahmed Ubeyd, Matba'atu'l-İ'tidâl, Dimaşk, 1350/1931.
- Nawas, John A., "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies*, 26 (4), 1994, 615-629.
- Neccâd, Ahmed b. Selmân, *er-Red 'alâ men Yekûlü'l-Kur'ân Mahlûk*, thk.: Rızâallah Muhammed İdrîs, Mektebetü's-Sahabeti'l-İslâmiyye, Kuveyt, t.y..
- Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, t.y..
- Numan b. Muhammed, el-Kâdî, *İhtilâfu Usûli'l-Mezâhib*, thk.: Mustafa Ğâlib, Dâru'l-Endülüs, Beyrut 1983, s. 127.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk.: Necîb Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2004.
- Onat, Hasan "İslam Bilimleri ve Yötem Açısından Tarihin Anlam ve Önemi", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, (ss. 13-68), Ankara Okulu, Ankara, 2013.
- _____, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- Öge, Sinan, *İlâhî Kelâmın Yapısı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Öz, Mustafa "Hâkim-Biemrillâh", *DİA*, XV, 199-201.
- _____, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, VI, 542-543.
- _____, "Şerîf el-Murtazâ", *DİA*, XXXVIII, 586-588.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyye Olgusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999.
- Özaydın, Abdülkerim, "Berâsâ", *DİA*, V, 471.
- _____, "İbn Mukle", *DİA*, XX, 211.
- _____, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, 210-211.
- Özel, Ahmet, "Merrûzî", *DİA*, XXIX, 210-211.

Özen, Şükrü, “Hallâl, Ebû Bekir”, *DİA*, XV, 382-383.

_____, “Hırakî”, *DİA*, XVII, 322-323.

Özmen, Ramazan, “Doğuşundan Tedvînine Hanbelî Fıkıh Usûlü Geleneği ve Özgünlük Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 11, 2008, 189-216.

_____, *Hanbelî Mezhebi Fıkıh Usûlcülerinin Hadis/Sünnet Metodolojisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Palabıyık, M. Hanefî, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002.

Patton, Walter M., *Ahmad b. Hanbal and the Mihna: A Biography of the Imâm Including an Account of the Mohammedan Inquisition Called the Mihna*, 218-234 A.H., E. J. Brill, Leiden, 1897.

Polat, Selahattin, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, I, 81.

Râmehürmüzî, Hasan b. Abdîrahmân, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*, thk.: Muhammed 'Accâc el-Hatîb, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1391/1771.

Rosenthal, F., “Ibn Manda”, *ET*², III, 863-864.

Roy, Oliver, *Küreselleşen İslam*, çev.: Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk, 1998/1418.

Sabari, Simha, *Mouvemets Populaires a Bagdad a L'epoque Abbasside, IX-XI Siecles*, Librairie d'Amerique et d'Orient, Paris, 1981.

Safedî, Selâhuddîn Halil b. Aybek, *Kitabü'l-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk.: Ahmed el-Arnâût, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420/2000.

Safvet, Ahmed Zeki, *Cemheretu Resâili'l-Arab fî 'Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y..

Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Fadl, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihi Ebi'l-Fadl Sâlih*, nşr.: Târik 'Avdullâh b. Muhammed, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyad, 1420/1999.

- _____, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. tlk.: Fûâd b. Abdulmün'im Ahmed, Dârü's-Selef, Riyâd, 1415/1995.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011.
- Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev.: Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986.
- _____, "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence", Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Ed.), *Law in the Middle East*, (ss. 57-85), The Middle East Institute, Wasinghton D.C. 1995.
- Semerkindî, Alâüddîn, *Tuhfetu'l-Fukahâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1984.
- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-Türâsi'l-Arâbî (GAS)*, çev.: Mahmûd Hicâzî, Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad, 1411/1991.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yusuf b. Kazoğlu, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, thk.: Canân Celîl Muhammed el-Hemûndî, ed-Dârü'l-Vataniyye, Bağdat, 1990.
- Sorman, Guy, *Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler*, çev.: Pulat Tacar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Sourdel, D., "al-Kâdir Bi'llâh", *EI*², 1997.
- Spectorsky, Susan A., "Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh", *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982, 461-465.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh Ev Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye min Seneti 322 ilâ Seneti 333 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk*, Dârü'l-Mesîre, Beyrut, 1403/1983.
- Sübkî, Tacuddîn Ebî Nasr Abdulvehhâb b. Abdilkâfî, *Tabakâtu's-Şafiyyeti'l-Kübrâ*, thk.: Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Daru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, y.y., t.y..
- Şabarov, H., "Ebû Muhammed el-Berbehârî (233/847-329/941) ve Eseruhu fî Hayâtî 'Asrihi'l-Âmme", *Havliyyat: Fer'ul-Âdâbi'l-'Arabiyye*, Beyrut, 6-A (1991-2), 157-185.
- Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhemmad b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk.: Muhammed Abdulkadir el-Fâdilî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1462/2006.
- Şenel, Abdulkadir, "Neccâd", *DİA*, XXXII, 480.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk.: İhsan Abbâs, Dâru'r-Râidu'l-Arabî, Beyrut, 1970.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Cüz'ül Mevcûd min Kitâbi's-Sünne*, kısmen nşr.: Abdullah b. Sâlih el-Berrâk, *Mecelletu Camiatu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, cilt: XLVII, Riyad, 1425/2004, 13-94.
- _____, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, t.y..
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *İhtilâfu'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kutibi'l-İlmiyye, Beyrut t.y..
- _____, *Tarihu't-Taberî Tarîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Me'ârif, Kahire t.y..
- Tarîkî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, *Mu'cemu Mesannefâti'l-Hanâbile Min Vefeyâti 241-1420 h.*, y.y., Riyad, 1422/2001.
- Tarîkî, Abdurrahman b. Ali b. Süleyman, "Eseru'l-Hallâl fî'l-Fıkhi'l-Hanbelî", *ed-Dirâsatu'l-İslâmiyye*, 43 (2), 1429/2009, 68-120.
- Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassin b. Ali, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Muzâkere*, thk.: Abbûd es-Sâlicî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, thk.: Muhammed Fuâd Abdulbâkî vd., Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y..
- Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987/1407.
- Türer, Osman, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *DİA*, X, 201-204.
- Türkî, Abdullah b. Abdilmuhsin, *Usûlu Mezhebi'l-İmâm Ahmed Dirâsetün Usûliyyetün Mukarenetün*, Müessesetü'r-Risâle, y.y., 1410/1990.

- _____, “el-Mezhebu’l-Hanbelî Menhecuhu’l-Fıkhî ve Eşheru Ricâlihi”, *ed-Dirâsâtu’l-İslamiyye*, 23 (2), 1408/1988, 5-29.
- Uleymî, Mücîruddîn Ebu’l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed, *el-Menhecü’l-Ahmed fi Terâcimi Ashâbi’l-Îmâm Ahmed*, thk.: Abdulkadir el-Arnâût, Mahmud el-Arnâût, Dâru Sadr, Beyrut, 1997.
- Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdulcebbâr, *Târîhu’l-Yemînî*, thk.: İhsân Zü’n-Nûn Abdullatîf es-Sâmirî, Dâru’t-Talî’a, Beyrut, 1424/2004.
- Ümit, Mehmet, “Mihne Sürecinde Hanefîler”, *Hitit Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (17), 2010, 101-130.
- _____, *Zeydiyye-Mu’tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.
- Vagleri, Laura Veccia, “Abbasi Hilafeti”, P. M. Hol; Ann K. S. Lambton; Bernard Lewis (Ed.), çev.: Hamdi Aktaş, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti I-IV*, (ss. I, 115-148) Hikmet Yayınları, İstanbul, 1988.
- Vajda, G., “İbn Dirham”, *Eİ²*, III, 747-748.
- Vikor, Knut, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Oxford University Press, New York, 2005.
- Watt, W. Montgomery, “Djahmiyya”, *Eİ²*, II, 388.
- _____, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç yayınları, Ankara, 2010.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev.: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Wensinck, A. J., *The Muslim Creed Its Genesis and Historical Development*, Barnes&Noble, Inc, New York, 1965.
- Winkelmann-Liebert, Holger, “Die Mihna im Kalifat des al-Mu’tasim”, *Der Islam*, 80 (2), 2003, 224-283.
- Wolfson, H. Austryn, *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hıristiyan-Yahudi Kelamı*, çev.: Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 2001.

Yafi'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yemenî el-Mekkî, *Mir'âtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzan fî Ma'rifeti mâ Yü'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, Veda'a Havâşîhi: Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk.: İhsân Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1414/1993.

_____, *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1397/1977.

Yaman, Ahmet, "İbn Hâmid", *DİA*, XX, 24-25.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 256-258.

_____, "İbn Batta", *DİA*, XIX, 359-360.

Yemânî, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali Muallimî el-Utemî, *et-Tenkîl bima fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, thk.: Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1386/1966.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi I-XIV*, Çağ Yayınları, İstanbul, t.y..

Yüksel, Emrullah, "el-İbâne", *DİA*, XIX, 254-255

Zaman, Muhammad Qasim, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsid Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997, 1-36.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiru'l-Kâmûs*, thk.: Abdülkerim el 'Azbâvî, Dâru'l-Hidâye, Kuveyt, 1422/2001.

Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-'İber fî Haberi Men Ğaber*, thk.: Ebû Hacer Muhammed Said b. Busyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut t.y..

_____, *el-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Ğaffâr*, thk.: Ebû Muhammed Eşref b. Abdü'l-Maksûd, Mektebetu Edvâi's-Selef, Riyad, 1416/1995.

_____, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y..

- _____, *Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ'*, thk.: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1402/1982.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu Meşâhiri'l-A'lâm*, thk., Ömer Abdusselam Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1411/1991.
- _____, *Tezkiretü'l-Huffâz*, thk.: Zekerıyyâ Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 1419/1998.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.
- Ziyaüddin Ahmed, "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel'in Öğretilerinin Derleyicisi", çev.: Ramazan Özmen, *AÜİFD*, 46 (2), 2005, 305-314.
- Zubayda, Sami, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev.: Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Zuhaylî, Muhammed, *el-İmâm et-Taberî*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1420/1996.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Muhyettin İĞDE
Doğum Yeri ve Tarihi	Adilcevaz / 03.10.1983
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y.Lisans Öğrenimi	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Billimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce-Arapça
Bilimsel Faaliyetler	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı, Atatürk Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	İgdemuh13@hotmail.com
Tarih	17.11.2014